

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI**

Emine Vildan ÖZYILMAZ

**TÜRKİYE’DE SİYASAL PARTİ VE HÜKÜMET PROGRAMLARINDA
LAİKLİK ANLAYIŞI**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ YÖNETİCİSİ:
Doç. Dr. Mesut AYDIN**

KIRIKKALE – 2012

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Emine Vildan ÖZYILMAZ tarafından hazırlanan “Türkiye’de Siyasal Parti ve Hükümet Programlarında Laiklik Anlayışı” adlı tez çalışması, jürimiz tarafından, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir. 28/06/2012

Başkan
Doç. Dr. Cemal FEDAYİ

Üye
Doç. Dr. Mesut AYDIN
(Danışman)

Üye
Yrd. Doç. Dr. Refik Yaslıkaya

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Türkiye’de Siyasal Parti Ve Hükümet Programlarında Laiklik Anlayışı” adlı çalışmamı, ilmi ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.”

Haziran 2012

Emine Vildan ÖZYILMAZ

İmza

ÖZET

Tarihsel olarak, din-devlet ilişkileri sorunu tüm insanlığın ortak problemi olmuştur. İnsanlık tarihi kadar eski olan yönetim erki ve inanç sistemlerinin karşılıklı ilişkisi sorunu günümüze kadar gelmiş bir tartışma konusudur.

Bu çalışmada, din-devlet ilişkileri ve laiklik ilkesi Dünya'daki örnekleri ile birlikte değerlendirmekte ve laiklik konusunda, Türkiye Cumhuriyeti'nde seçim barajını geçerek TBMM'de temsil edilmiş olan siyasal partilerin ve iktidara gelmiş olan hükümetlerin programları incelenmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde, laiklik ilkesinin nasıl ortaya çıktığı ve kapsamı değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede bazı Batı ülkeleri ve Türkiye'deki farklı uygulama modelleri ele alınıp incelenmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından itibaren seçim barajını geçerek TBMM'de temsil edilen bütün siyasal partilerin parti programları incelenmekte ve laiklik konusunda siyasal partilerin görüşleri açıklanmaktadır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise, Türkiye Cumhuriyeti'nde kurulmuş hükümetlerin hükümet programları incelenmektedir. Burada, din-devlet ilişkilerinin gelişmesi bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmektir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Laiklik, Din ve Vicdan Özgürlüğü, Siyasal Partiler, Hükümet Programları.

ABSTRACT

Historically, the issue of religion-government relations has been the common problem for all humanity. The mutual relationship trouble of administrative power, as old as humanity, and belief systems is a subject of debate which reached today.

In this study, religion-government relations and the principle of secularism are assessed with examples in the world and as to the issue of secularism; programs of the political parties which have been represented in Turkey Grand National Assembly and governments who came to power are being examined.

At the first part of the study, how the principle of secularism was first put forward and the scope of the principle of secularism are being tried to be evaluated. In this context different practice models in some western countries and in Turkey are being examined.

At the second part of the study, party programs of all political parties which have been represented through the electoral threshold in Turkey Grand National Assembly since the establishment of the Republic of Turkey are being examined and this historical transformation is being tried to be illuminated.

In the third and last part of the study, governmental programs of governments, founded in the Republic of Turkey, are being examined. In this place, the evolution of religion-government relations is being considered with a holistic perspective.

KISALTMALAR

AK PARTİ	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ARMHC	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
ATAMD	Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
AÜEBFD	Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi
AÜHFD	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBFD	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
AÜTİTEAYD	Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMP	Cumhuriyetçi Millet Partisi
CUİFD	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DAD	Diyanet Avrupa Dergisi
DP	Demokratik Parti
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
FP	Fazilet Partisi
GP	Güven Partisi
HP	Halkçı Parti
LDD	Liberal Düşünce Dergisi
MBK	Milli Birlik Komitesi

MBKTD	Milli Birlik Komitesi Tutanak Dergisi
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MKÜSBED	Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
MMTD	Millet Meclisi Tutanak Dergisi
MP	Millet Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
RP	Refah Partisi
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMTD	Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBP	Türkiye Birlik Partisi
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TPCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
YTP	Yeni Türkiye Partisi

İÇİNDEKİLER

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
KISALTMALAR	iv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
LAİKLİK	4
1. LAİKLİK	4
1.1. GENEL OLARAK.....	4
1.2. LAİKLİK KAVRAMI	6
1.3. LAİKLİK, DİN VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ.....	10
1.4. LAİKLİK, LAİKÇİLİK VE SEKÜLERİZM	12
2. LAİKLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE UYGULAMA MODELLERİ	14
2.1. GENEL OLARAK.....	14
2.2. TARİHSEL GELİŞİMİ.....	14
2.3. UYGULAMA MODELLERİ	17
2.3.1. ANGLO-SAKSON MODELİ VE ABD	17
2.3.2. FRANSIZ MODELİ VE FRANSA.....	24
3. BATILI DEMOKRATİK ÜLKELERDE VE TÜRKİYE’DE LAİKLİK	32
3.1. GENEL OLARAK.....	32
3.2. İNGİLTERE.....	36
3.2.1. GENEL OLARAK.....	36
3.2.2. MEVZUATTAKİ DURUM.....	38
3.2.3. UYGULAMA	39

3.3. ALMANYA	42
3.3.1. GENEL OLARAK.....	42
3.3.2. MEVZUATTAKİ DURUM.....	43
3.3.3. UYGULAMA	45
3.4. HOLLANDA	46
3.4.1. GENEL OLARAK.....	46
3.4.2. MEVZUATAKİ DURUM.....	47
3.4.3. UYGULAMA	48
3.5. TÜRKİYE’DE LAİKLİK.....	51
3.5.1. GENEL OLARAK.....	51
3.5.2. OSMANLI DÖNEMİ	52
3.5.3. CUMHURİYET DÖNEMİ	61
3.5.4. LAİKLİK İLKESİNİN UYGULANMASI.....	71
4. BÖLÜMÜN GENEL DEĞERLENDİRMESİ	81
İKİNCİ BÖLÜM	86
TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA ÖNGÖRÜLEN LAİKLİK	
ANLAYIŞI	86
1. GENEL OLARAK	86
2. 1921 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARI	87
2.1. CUMHURİYET HALK FIRKASI.....	87
2.2. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI	89
2.3. DEĞERLENDİRME	90
3. 1924 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARI	91
3.1. CUMHURİYET HALK PARTİSİ.....	91
3.2. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI	93
3.3. DEMOKRAT PARTİ	94
3.4. MİLLET PARTİSİ.....	96

3.5. CUMHURİYETÇİ MİLLET PARTİSİ	97
3.6. HÜRRİYET PARTİSİ	98
3.7. DEĞERLENDİRME	99
4. 1961 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARI	100
4.1. CUMHURİYET HALK PARTİSİ.....	100
4.2. ADALET PARTİSİ.....	101
4.3. CUMHURİYETÇİ KÖYLÜ MİLLET PARTİSİ.....	102
4.4. TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ.....	105
4.5. YENİ TÜRKİYE PARTİSİ	107
4.6. MİLLET PARTİSİ.....	109
4.7. GÜVEN PARTİSİ (MİLLİ GÜVEN PARTİSİ/CUMHURİYETÇİ GÜVEN PARTİSİ).....	110
4.8. TÜRKİYE BİRLİK PARTİSİ (BİRLİK PARTİSİ)	113
4.9. MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ	114
4.10. DEMOKRATİK PARTİ	115
4.11. MİLLİ SELAMET PARTİSİ.....	116
4.12. DEĞERLENDİRME	118
5. 1982 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARI	118
5.1. ANAVATAN PARTİSİ.....	119
5.2. MİLLİYETÇİ DEMOKRASİ PARTİSİ.....	120
5.3. HALKÇİ PARTİ	121
5.4. DOĞRU YOL PARTİSİ.....	122
5.5. REFAH PARTİSİ.....	123
5.6. SOSYALDEMOKRAT HALKÇİ PARTİ	123
5.7. DEMOKRATİK SOL PARTİ	124
5.8. MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ.....	127
5.9. CUMHURİYET HALK PARTİSİ.....	130
5.10. FAZİLET PARTİSİ.....	134

5.11. ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	135
5.12. DEĞERLENDİRME	137
6. BÖLÜMÜN GENEL DEĞERLENDİRMESİ	137
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	141
TÜRKİYE'DE HÜKÜMET PROGRAMLARINDA ÖNRÖRÜLEN LAİKLİK ANLAYIŞI	141
1. GENEL OLARAK	141
2. 1921 ANAYASASI DÖNEMİNDE HÜKÜMET PROGRAMLARI	142
2.1. GENEL OLARAK	142
2.2. MUVAKKAT İCRA ENCÜMENİ	142
2.3. İCRA VEKİLLERİ HEYETİ HÜKÜMET PROGRAMLARI	143
2.4. I. İNÖNÜ HÜKÜMETİ	144
2.5. II. İNÖNÜ HÜKÜMETİ	145
2.6. DEĞERLENDİRME	145
3. 1924 ANAYASASI DÖNEMİNDE HÜKÜMET PROGRAMLARI	145
3.1. GENEL OLARAK	145
3.2. OKYAR HÜKÜMETİ	146
3.3. III. İNÖNÜ HÜKÜMETİ	146
3.4. IV. İNÖNÜ HÜKÜMETİ	146
3.5. V. İNÖNÜ HÜKÜMETİ	148
3.6. VI. İNÖNÜ HÜKÜMETİ	148
3.7. VII. İNÖNÜ HÜKÜMETİ	149
3.8. I. BAYAR HÜKÜMETİ	150
3.9. II. BAYAR HÜKÜMETİ	151
3.10. I. SAYDAM HÜKÜMETİ	152
3.11. II. SAYDAM HÜKÜMETİ	153
3.12. I. SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	153
3.13. II. SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	154

3.14. PEKER HÜKÜMETİ	155
3.15. I. SAKA HÜKÜMETİ	156
3.16. II. SAKA HÜKÜMETİ	157
3.17. GÜNALTAY HÜKÜMETİ.....	158
3.18. I. MENDERES HÜKÜMETİ	159
3.19. II. MENDERES HÜKÜMETİ	161
3.20. III. MENDERES HÜKÜMETİ	162
3.21. IV. MENDERES HÜKÜMETİ	164
3.22. V. MENDERES HÜKÜMETİ	164
3.23. DEĞERLENDİRME	165
4. 27.05.1960-15.10.1961 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN HÜKÜMETLERİN PROGRAMLARI	166
4.1. I. GÜRSEL HÜKÜMETİ.....	166
4.2. II. GÜRSEL HÜKÜMETİ	168
4.3. DEĞERLENDİRME	168
5. 1961 ANAYASASI DÖNEMİNDE HÜKÜMET PROGRAMLARI	168
5.1. GENEL OLARAK.....	168
5.2. VIII. İNÖNÜ HÜKÜMETİ (I. KOALİSYON)	169
5.3. IX. İNÖNÜ HÜKÜMETİ (II. KOALİSYON)	169
5.4. X. İNÖNÜ HÜKÜMETİ (III. KOALİSYON)	171
5.5. ÜRGÜPLÜ HÜKÜMETİ (IV. KOALİSYON)	172
5.5. I. DEMİREL HÜKÜMETİ	173
5.6. II. DEMİREL HÜKÜMETİ	176
5.7. III. DEMİREL HÜKÜMETİ	178
5.8. I. ERİM HÜKÜMETİ	179
5.9. II. ERİM HÜKÜMETİ	181
5.10. MELEN HÜKÜMETİ	182

5.11. TALÛ HÜKÛMETİ	184
5.12. I. ECEVİT HÜKÛMETİ	185
5.13. IRMAK HÜKÛMETİ.....	187
5.14. IV. DEMİREL HÜKÛMETİ.....	188
5.15. II. ECEVİT HÜKÛMETİ	190
5.16. V. DEMİREL HÜKÛMETİ.....	192
5.17. III. ECEVİT HÜKÛMETİ	194
5.18. VI. DEMİREL HÜKÛMETİ.....	196
5.19. DEĞERLENDİRME	198
6. 12 EYLÛL 1980 - 13.12.1983 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN HÜKÛMETİN PROGRAMI	199
6.1. ULUSU HÜKÛMETİ	199
6.2. DEĞERLENDİRME	201
7. 1982 ANAYASASI DÖNEMİNDE HÜKÛMET PROGRAMLARI	202
7.1. GENEL OLARAK.....	202
7.2. I. ÖZAL HÜKÛMETİ	202
7.3. II. ÖZAL HÜKÛMETİ	204
7.4. AKBULUT HÜKÛMETİ	206
7.5. I. YILMAZ HÜKÛMETİ	207
7.6. VII. DEMİREL HÜKÛMETİ.....	208
7.7. I. ÇİLLER HÜKÛMETİ	210
7.8. II. ÇİLLER HÜKÛMETİ	211
7.9. III. ÇİLLER HÜKÛMETİ.....	212
7.10. II. YILMAZ HÜKÛMETİ	213
7.11. ERBAKAN HÜKÛMETİ	214
7.12. III. YILMAZ HÜKÛMETİ	216
7.13. IV. ECEVİT HÜKÛMETİ	217

7.14. V. ECEVİT HÜKÜMETİ	217
7.15. GÜL HÜKÜMETİ.....	219
7.16. I. ERDOĞAN HÜKÜMETİ	220
7.17. II. ERDOĞAN HÜKÜMETİ	221
7.18. III. ERDOĞAN HÜKÜMETİ	222
7.19. DEĞERLENDİRME	223
8. BÖLÜMÜN GENEL DEĞERLENDİRMESİ	224
SONUÇ	229
KAYNAKLAR.....	234
ÖZGEÇMİŞ	248

GİRİŞ

Dinin ve devletin, toplumsal yaşamda çok güçlü ve köklü bir yeri vardır. Başka bir deyişle dinin önemli roller yüklenmediği ya da hükümet ve politik çerçeveden yoksun bir toplum bulmak çok zordur.¹ Dinin temsil ettiği manevi kuvveti ve devlet hayatında işgal ettiği önemli yeri Rivarol, şöyle belirtmektedir: “*Din ile siyaset arasında ebedi bir akid, bir anlaşma mevcuttur. Eğer tabir caiz ise denilebilir ki her devlet, çapasını semaya fırlatmış, esrarengiz bir gemidir.*”²

Dinler, ülkelerinin sosyolojik realitelerinin bir parçasıdır. Bu özelliğiyle siyasal meşruiyetin bütününe değil ama bir parçasını oluştururlar. “*Din sosyal dünyanın bir parçasıysa, bu parçanın bütün içindeki varlığı bütünün diğer parçalarını da bir şekilde etkileyecek ve elbette aynı şekilde etkilenecektir.*”³ Öte yandan dinin toplum içerisinde yadsınmayacak bir yeri olmasının yanı sıra dinsel değerlerin bütün bir toplum için uyuşumcu, kaynaştırıcı ve düzenleyici bir rolü bulunmaktadır.⁴

Toplumsal bir kurum olarak din ile siyasetin nasıl bir ilişki içinde bulunması gerektiği, tarih içinde uzun yıllar boyunca tartışılmıştır. Nitekim, Platon Yasalar isimli kitabında bu soruyu tartışırken, Orta Çağda Kral Henry IV ve Papa Gregory VII arasındaki çatışmanın temelini de bu sorunun oluşturduğu belirtilmektedir.⁵

Ancak böylesine önemli bir kurum olan din ile devlet ilişkilerinin tarih boyunca çok ılımlı ve yumuşak olduğu söylenemez.⁶ Özellikle Hristiyan dünyasında, Kilise'nin Tanrı adına egemenlik iddiası, insanoğlunun isyanına sebep olmuştur. Nitekim insanoğlu, uzun mücadelelerden ve engizisyonun döktüğü on binlerce insana ait

---

¹ Monsma, Stephen V.; J.Christopher Soper, **Çoğulculuğun Meydan Okuması**, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2005, s. 1.

² Aktaran; Arsel, İlhan, “Din Devlet Ayrılığı”, **AÜHFD**, C: 16, S: 1, 1959, s. 166.

³ Yayla, Atilla, **Siyaset Teorisine Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s. 82-83; Benzer bir yorum için bkz; Arabacı, Fazlı, “AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 11.

⁴ Yücekök, Ahmet, **100 Soruda Din ve Siyaset**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, ty, s. 10.

⁵ Monsma; Soper, s. 1.

⁶ Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Din ve Devlet İlişkileri”, **ATAMD**, C: 8, S: 38, Temmuz 1997, s. 581.

kandan sonra, din ile devleti ait oldukları kendi yerlerine oturtmayı başarabilmiştir.⁷ Bu anlamda laiklik, Kilise ile dünyevi iktidar arasındaki siyasi mücadelenin olduğu kadar, din savaşlarının yarattığı acımasızlık ve dehşet ortamına barışçı bir çözüm arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁸ Bu konuda Başgil, “*Medeniyet tarihi, baştan aşağı din ve vicdan hürriyeti mücadelesi tarihidir desek, mübalağa etmiş olmayız*”⁹ demektedir.

Laiklik ilkesinin tarihsel arka planına bakıldığında, Antik dönem düşünürlerinin fikirlerini, Roma İmparatorluğunun deneyimlerini ve Ortaçağın devlet anlayışını göz önüne alarak, insancıl bir dünyanın gerektiğine inanan Rönesans Hümanistlerinin “Reform, Aydınlanma ve Laiklik” yolunu açtığı görülmektedir.¹⁰

Laiklik, sözlükte en kısa ifadesiyle, devlet ile din işlerinin ayrılığı; devletin, din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olması¹¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu anlayış ve uygulama ile ilk kez “*inanç, düşünce ve kanaatler dokunulmaz kılınmışlardır.*”¹² Ancak laiklik, sadece din ve vicdan özgürlüğünden ibaret değildir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu dinsel hoşgörünün olduğu ama laik olmayan bir toplum ve siyaset düzenine sahipti. Bu nedenle “*Laik toplum düzeni, bütün din ve inançtan insanların, eşit koşullarla, aynı kurallara uymak durumunda buldukları hiç kimseye dinsel ayrıcalık tanınmayan bir toplum düzenidir.*”¹³

Türkiye Cumhuriyetinin ilanından bugüne hakkında en fazla konuşulan ve tartışılan konulardan biri din-devlet ilişkisidir. Bu bağlamda, “laiklik” ilkesinin evrensel anlamı ve Türkiye’deki uygulamalar, tartışmaların odağında yer almaktadır.¹⁴

Bu çalışmada, din-devlet ilişkileri ve bu ilişkilerin kapsamı siyasal parti programları ve hükümet programları bağlamında ele alınmaktadır. Bugüne kadar ülkemizde yapılan çalışmalarda, konunun doğrudan siyasal partilerin ve hükümetlerin

⁷ Fıçlalı, “Din ve Devlet İlişkileri”, s. 581.

⁸ Erdoğan Mustafa, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, Liberte Yayınları, Ankara, 2000, s. 299-300.

⁹ Başgil, Ali Fuat, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1960, s. 100.

¹⁰ Göğler, Erdoğan, “Günümüz Türk Devletinin Lâiklik Anlayışı”, **AÜHFD**, 2005, s.1.

¹¹ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Lügat**, 1998, C: 2, Ankara, s. 1449.

¹² Hafizoğulları, Zeki, “Türkiye Cumhuriyetinin Devletinin Meşruiyeti Temeli Olarak Laiklik”, **AÜHFD**, S: 2, C: 57, 2008, s. 60.

¹³ Kışlalı Ahmet Taner, **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, 1999, s. 131.

¹⁴ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 259.

görüşleri doğrultusunda ele alınmamış olması, bizi bu konuda bir çalışma yapmaya sevketmiştir. Böylece çalışmamızın büyük bölümü siyasal partiler ve hükümet programlarına ayrılmıştır. Bunun sebebi siyasal partilerin günümüz siyasal yaşamında yerine getirmekte oldukları vazgeçilmez işlevleri sebebiyledir. Temel olarak “program” ile kastedilen, bir siyasal parti ve hükümetin öngördüğü siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki konularda içinde bulunduğu toplumu ulaştırmak istediği yaşam standartlarının belirtildiği metindir.¹⁵ Sonuç olarak, siyasal partiler ve toplumun karşılıklı olarak birbirlerini etkilediği günümüzde, ülkemizdeki laiklik anlayışını ve bu anlayışın tarihsel evrimini görebilmek için dünyada ve Türkiye’deki uygulamaları ile birlikte, parti ve hükümet programlarının incelenmesi son derece önemlidir.

Çalışmamızın ilk bölümünde, kavramsal tartışmalar ve belli başlı din-devlet ilişkileri modellerinin üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, bazı Avrupa ülkelerindeki durum incelenmektedir. Çalışmamızın ikinci bölümünde, Türkiye’de 1923’ten itibaren kurulmuş ve Meclis’te temsil hakkı kazanmış olan siyasal parti programlarında laiklik konusunda ortaya konulan görüşler ele alınmaktadır. Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise yine 1923’ten itibaren kurulan hükümetlerin programlarındaki laiklik konusu incelenmektedir.

---

¹⁵ Şahin, Adil, **Türkiye’de İnsan Hakları**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 150.

BİRİNCİ BÖLÜM

LAİKLİK

1. LAİKLİK

1.1. GENEL OLARAK

Laiklik fikrinin asıl kaynağının Rönesans ve Reform hareketleri olduğu söylenebilir. Matbaanın icadı ve ucuz kağıt üretimi fikir hayatını hareketlendirdi. Luther'in kurmuş olduğu Protestanlık ise papalığın nüfuzunu kırarak ve milli bilinci kuvvetlendirerek laikliğin doğmasına yardım etti.¹⁶ Başka bir deyişle, *“Tarihsel evrim içinde laiklik, iki gereksinmenin ürünü olarak doğmuştur: Birinci gereksinme, değişen koşullara aklın ve bilimin ışığında çözümler arayabilme yolunun açık tutulmasıdır. İkinci gereksinme ise, farklı inançlara sahip toplum kesimlerinin, barış içinde, bir arada yaşayabilmesidir.”*¹⁷

Laiklik Avrupa ülkelerinde kargaşa değil, kendisiyle iç barışın sağlandığı, din-devlet ilişkilerini belirleyen bir nosyondur.¹⁸ *“Din ile laiklik birbirine alternatif olamaz. Bunların alternatif olması durumunda, hem din hem de laiklik bulunmaları gereken kurumlardan çıkar. Bu durum, birini diğerinin düşmanı yapar. Dinsel dogmaların yerini laik dogmalar alır ve sonuçta laiklik bir tür dine dönüşür.”*¹⁹

---

¹⁶ Avcı, Cemal, “Atatürk, Din ve Laiklik”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 58.

¹⁷ Kışlalı, s. 133.

¹⁸ Arabacı, s. 12.

¹⁹ Akbulut, Ahmet, “Din, Laiklik ve Demokrasi Üçgeni”, **AÜİFD**, Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan, Özel Sayı, 1999, s. 267; Benzer bir yorum için bkz. Yayla, s. 98.

*“Batı kültüründe “din” ile “dünya” arasında öylesi bir farklılaşma vardır ki her ikisine birden aynı anda ve birlikte talip ve sahip olunamamaktadır.”*²⁰ Dini devlet anlayışına karşı doğmuş siyasi ve dini bir hareket²¹ olan laiklik, devletin meşru varlığının dinden bağımsız olmasını, devletin kutsal bir varlık olarak değil, sadece toplumsal ihtiyaca cevap vermek üzere oluşturulmuş bir aygıt olarak var olmasını ifade eder.²² Din ve devlet kurumlarının birbirlerinden bağımsız olmalarını, vicdan, din ve kanaat özgürlüğünü, hatta doğuda rastlanan modernizm hareketlerini bu başlık altında değerlendirmek mümkündür.

Başgil’e göre *“din ile devlet kuvvetlerinin bir elde toplanmasını men eden laiklik fikri, bu iki kuvvet arasında her hangi bir rekabet ve düşmanlığı da men eder.”*²³ *“Laik devlet din(ler)e saygılı olmak zorundadır. Onları yok edemez, tersine korur, yaşatır, canlı kalmaya özendirir.”*²⁴ Ancak bu ilkenin temel bir amacı daha vardır. O da bireyi dinlerin ve ideolojilerin saldırılarından korumaktır.²⁵

Geleneksel laik modelin, en belirgin unsurlarından birisi laikliği, ulusal birliğin bir ifadesi olarak saymasıdır.²⁶ Zira *“homojen bir alan, homojen bir ulusal dayanışma yaratmak için, laiklik bir tür ideoloji, ya da gerekli bir söylemdir.”*²⁷

Günümüzde laiklik, *“çoğulculuğun ilerlemesi ve hoşgörüyü kabul eden tek bir sistem”* olarak algılanmaktadır.²⁸ Laiklik, farklı inançtan bireylerin, eşit haklara sahip vatandaş olabilmelerinin, bir ulus oluşturabilmelerinin ön koşulu ve toplumsal bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir.²⁹ Bu bağlamda laiklik, *“Hukuki kuralların*

---

²⁰ Hocaoğlu, Durmuş, “Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, **Türkiye Günlüğü**, S: 28, 1994, s.99.

²¹ Ülken, Hilmi Ziya, “Batı Üniversitelerinin Gelişmesi, Laiklik ve Fikir Hürlüğü İçin Savaşı”, **AÜEBFD**, C: 3, S: 1, 1970, s. 30.

²² Muşta, Muammer, “Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim”, **AÜİFD**, S: 0, C: 40, 1999, s. 461.

²³ Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, s. 110.

²⁴ Selçuk, Sami, **Demokrasiye Doğru**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 188.

²⁵ Akbulut, s. 266.

²⁶ Texier, Paskal, “Fransız Laiklik Modelinin Kaynakları”, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 20.

²⁷ Abel, Oliver; Mohammed Arkoun; Şerif, Mardin, **Avrupa’da Etik, Din ve Laiklik**, Metis Yayınları, İstanbul, 1994, s. 30.

²⁸ Baubérot, Jean, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler Ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 37.

²⁹ Kışlalı, s. 141.

düzenlenmesinden bir arada yaşama sanatına kadar uzanan küresel bir fenomendir.”³⁰ Laikliğin fonksiyonu ise bütün felsefe ve düşünce sistemlerinin çoğulculuk içinde özgürlüğünü ve inkişafını sağlamaktır.³¹ Bir başka ifade ile din-devlet ayrılığını günümüzde zaruri kılan şey, insanların dini inançları ve düşünceleri sebebiyle zulüm ve işkenceye maruz kalmaları tehlikesi değil, fakat akli selimin icabıdır.³²

Ayrıca, *“dinin siyasal iktidardan bağımsız olarak örgütlenmiş –Kilise benzeri- bir kurumsal yapıya sahip olmadığı yerlerde laiklik sorununun ortaya çıkmamış olması olağan karşılanmalıdır.”³³* Zira İslam toplumunda, devlet karşısında örgütlenmiş ve bağımsız bir din adamları topluluğu bulunmamaktadır.

1.2. LAİKLİK KAVRAMI

Philippe Ardant'ın ifadesiyle, *“belirsiz amaçlı büyük mücadelelere konu olan”* laiklik kavramı, muğlak bir içeriğe sahiptir.³⁴ Benzer şekilde, laiklik kavramını *“tarifi zor ve tercümesi neredeyse imkansız”* olarak nitelendirmek mümkündür.³⁵

Dilimize Fransızcadan gelmiş olan *“laik”* kavramı, bu dile Eski Yunancadan gelmiştir. Bu kelimenin Yunancaya nereden geldiği ise bilinmemektedir.³⁶

Eski Yunanda, *“laos”* veya *“laikos”* deyimini imtiyazlı bir sınıf sayılan ruhban dışındaki kimseler için kullanılmakta idi.³⁷ Aynı şekilde, Homeros'un eserinde bu deyim, *“seçkin insanların emrinde şekilsiz ve örgütsüz bir yığına”* anlatmakta olduğu

---

³⁰ Baubérot, s. 35.

³¹ Vergin, Nur, 1994, “Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”, **Türkiye Günlüğü**, n. 29 (Temmuz-Ağustos), s. 5-23.

³² Arsel, s. 173.

³³ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 296.

³⁴ Philippe Ardant, aktaran; Bockel Alain, “Laiklik ve Anayasa”, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 50.

³⁵ Gunn, T. Jeremy, **Din Özgürlüğü ve Laisite**, (Çev: Hüseyin Bal, Ö.Faruk Altıntaş), Liberte Yayınları, Ankara, 2008, s. 3.

³⁶ Taplamacıoğlu, s. 35; Aliefendioğlu, Yılmaz, “Laiklik ve Laik Devlet”, **Laiklik ve Demokrasi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 73.

³⁷ Kitab-ı Mukaddes (Tevrat), ibrani dilinden Yunancaya çevrilirken, “laik” sözünden rahiplerin ve özellikle kendilerini Tanrıya verenler dışında kalan halk yığınları kastedilmekteydi. Taplamacıoğlu, s. 35.

sanılmaktadır.³⁸ “Laikos” din adamı olamayanlara verilen addır. Laik rahip sınıfından olmayan demektir. İlerleyen zamanlarda bu sözcüğe felsefe, siyaset ve hukuk açısından yeni anlamlar yüklenmiştir.³⁹ Böylece laiklik, din adamları tarafından yönetilmeyen devlet ve toplum düzeni anlamını kazanmıştır.⁴⁰

İnsanlık tarihine bakıldığında, başlangıçta sanat, bilim, felsefe ve hatta devlet anlayışının din içinde olduğu ve dini köklerden geldikleri görülür. Bu yönden laiklik bir tarih terimi olarak, din ile felsefenin, din ile bilimin; din ile sanatın ayrılması olarak tarif edilir. Aslında *“laiklik, din ile felsefe, sanat, bilim, eğitim, hukuk ve siyaset ayrımıdır”* diye tanımlanırsa, hem yukarıda verilen, hem de devlet ve din ayrımını kucaklayan bir tanıma varılmış olur.⁴¹

Ancak günümüzde en çok atıfta bulunulan kavramlarından biri olmasına rağmen, laikliğin anlamı üzerinde fikir birliğine varılmış değildir.⁴² Bu durumun sebeplerinin başında, laikliğin Batı kökenli olması yatmaktadır. Ayrıca laikliğin çeşitli düzeylerinin ayırt edilmemesi de kafaları karıştıran sebepler arasındadır.⁴³

Hafizoğulları bu durumu, *“üzerinden nereden ise bir yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, hala her kafadan bir ses çıkması karşısında, laikliğin pozitif olarak tanımlanmış, kapsamının ve sınırlarının gösterilmiş olduğunu görmüyoruz”* sözleriyle ifade eder. Yazar’a göre, bugün laiklik tabiri caizse, *“körün fili tarifine”* dönüştürülmüştür. *“Oysa laiklik, hukukta uygulanmak zorunda olan ve uygulanagelen pozitif bir değerdir..... Böyle olunca, bir şey hukukta uygulanıyorsa, normsa, o şeyin tanımını yapılması, kapsamının ve sınırlarının gösterilmesi zorunludur.”*⁴⁴

Özbudun, laikliği, “din hürriyeti” ve “din-devlet işlerinin ayrılığı” olarak iki başlık altında sınıflandırmaktadır. Din hürriyeti, vicdan ve ibadet hürriyetini de kapsar. Bu

³⁸ Taplamacıoğlu, s. 35.

³⁹ Bilge, Necip, “Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Lâiklik”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s.75

⁴⁰ Kışlalı, s. 131; Benzer bir yorum için, bkz. Aliefendioğlu, s. 73.

⁴¹ Taplamacıoğlu, s. 36.

⁴² Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 262.

⁴³ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 262

⁴⁴ Hafizoğulları, “Türkiye Cumhuriyetinin Devletinin Meşruiyeti Temeli Olarak Laiklik” s. 61.

hürriyet, herkesin dilediği dini inanç ve kanaate sahip olabileceği gibi dilerse hiçbir inanca sahip olmama hürriyetini de içerir. Din-devlet işlerinin ayrılığı ise çeşitli şartları içeren bir kavramdır. Yazar'a göre bir ülkede din-devlet işlerinin ayrılığında söz edilebilmesi için;

- a) Resmi bir devlet dininin olmaması,
- b) Devletin bütün din mensuplarına eşit davranması,
- c) Din kurumlarıyla devlet kurumlarının ayrılmış olması,
- d) Devlet yönetiminin din kurallarından etkilenmemesi gereklidir.⁴⁵

Bir başka açıdan laiklik, dinin devlet işlerine karıştırılmaması ve buna karşılık devletin de dine karşı lehte veya aleyhte bir tavır takınmaması olarak açıklanabilir.⁴⁶ Bu durumda laiklik, *“din ve devlet işlerinin, yani yönetim ve dinin birbirinden ayrılması ve karşılıklı olarak özerk duruma gelmesi”* dir.⁴⁷

Yayla, laikliğin *“tek bir anlaşılış ve yorumlanış biçimi olmadığına”* dikkat çekerek kavramın felsefi, sosyolojik, siyasi ve hukuki olarak üç alanda ele alınabileceğini söylemektedir.⁴⁸ Felsefi laiklik, *“bilginin referansının Tanrısal olmaktan çıkartılıp, beşerî-rasyonel temellere oturtulması”* dir.⁴⁹ Bu anlayış, tabiatüstü güç tasarımlarına dayandırılan metafizik ve teolojik inanışları insanın ürettiği rasyonel bilgiden ayırmakta; insanı anlamakta ve beşeri sorunları çözmeye rasyonel bilgiyi üstün tutmaktadır. Modern bilimlerin temelinde de laik ve rasyonel düşünce yatmaktadır.⁵⁰ Sosyolojik anlamda laiklik ise, *“dinin toplumsal hayattaki etkisinin asgariye indirilmesini; toplumun büyük ölçüde sekülerize olmasını ifade eder. Bu ise, toplumsal kurum ve ilişkilerde dinsel bilgi otoritelerine başvurmanın yerini insan aklının ve yaşama pratiğinin almasını; kamusal alanda “dünyaya dönük” ilgi ve duyarlılıkların ön plana*

⁴⁵ Özbudun, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, 2011, s. 79-87.

⁴⁶ Dursun, Davut, **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1989, s. 85.

⁴⁷ Dursun, s. 86; Benzer bir yorum için bkz. Başgil, Ali Fuat, **Din ve Laiklik**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007, s. 160.

⁴⁸ Yayla, s. 92; Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 7; Aliefendioğlu, s. 74.

⁴⁹ Yayla, s. 92; Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 263.

⁵⁰ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 263.

*çıkmasını gerektirir.”*⁵¹ Ancak Yayla'nın altını çizdiği önemli bir nokta, sosyolojik laiklikte önemli olan, bunun kendiliğinden olması, yani toplumu sekülerize etmeyi hedefleyen bir kamu otoritesinin insanlara dayatmada bulunmamasıdır.⁵² Siyasal anlamda laiklik ise, öncelikle bir siyasal örgütlenme ilkesidir. Devlet otoritesinin ve siyasal otoritenin meşruluğunun tanrısal değil, dünyevi bir kaynağa; yani halka dayanmasıdır.⁵³ Hukuki anlamda laiklik ise, siyasal iktidarın kaynağıyla ilgili telakkinin laikleşmesinin bir sonucu olarak, *“pozitif hukukun dinî kurallar yerine aklî esaslara dayanmasıdır.”*⁵⁴ Laik devlette yasalar, çağdaş hukuk verilerine dayandırılır. Bu konudaki referans pozitif hukuktur.⁵⁵

Ancak uygulamada, Devletin yansızlığı tezini mutlak saymak gerçekçi sonuçlara götürmeyebilir.⁵⁶ Sosyal kültürde var olan dini değerlerin hukuk düzenlerini ve politikasını etkilemesi kaçınılmaz olduğu gibi laikliğe de aykırı değildir. Zira devlet eğer demokratik bir biçimde yapılmışsa, vatandaşların çeşitli türden duyarlılıklarına kayıtsız kalmadığı gibi dini duyarlılıklarına da kayıtsız kalmaz.⁵⁷ Laiklik bakımından önemli olan nokta, bu tür düzenlemelerin “dinin gereği” olarak değil “toplumsal ihtiyacın karşılanması” adına yapılmasıdır.⁵⁸ Bundan dolayı, devletin dini ihtiyaçları karşılamaya yönelik bazı düzenlemeler yapması –din ve mezhepler arasında ayırım yapmadığı müddetçe- laikliğe aykırı değildir. Dini bayram günlerinin resmi tatil olması gibi...⁵⁹ Bir başka görüşe göre, *“Hukukun, düzeni olduğu toplumun din ve ahlak değerlerinden etkilenmesi doğaldır. Ancak bu ne hukukun kaynağının ilahî olduğu ne de hukukun din düzeni olduğu anlamına gelir”*.⁶⁰ Öte yandan bu konuda, *“hukukun ortaya çıkışını saf bir akılla ya da din-akıl çatışmasıyla açıklamak gerçekçi değildir. Evrimci bir bakış açısıyla hukukun, akli da kapsayan ve dinlerin de bir parçasını oluşturduğu beşeri*

---

⁵¹ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 263.

⁵² Yayla, s. 93.

⁵³ Yayla, s. 93; Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 264.

⁵⁴ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 264.

⁵⁵ Tayhani, s. 520.

⁵⁶ Çağlar Bakır, “Türkiye’de Laikliğin Büyük Problemi”, **COGİTO**, Yaz, 1994, s. 109-115.

⁵⁷ Arabacı, s. 11; Yayla, s. 94; Erdoğan, Mustafa, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s. 241-242.

⁵⁸ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi**, s. 241-242.

⁵⁹ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi**, s. 298; Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 175; Çağlar, s. 115.

⁶⁰ Hafizoğulları, Zeki, “Lâiklik”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 281.

*tecrübenin bir ürünü olduğunu söylemek daha gerçekçi olacaktır*⁶¹ değerlendirmesini yapmak da mümkündür.

Kısaca, hukuk düzeninin laikliği *“dini tümüyle görmezlikten gelmesi veya din kaynaklı sivil ve siyasal etkinlikleri bastırmayı hedefleyen normativiteyi içermesi değil, onun varlık ve meşruluğunun dine dayandırılmamasıdır.”*⁶²

1.3. LAİKLİK, DİN VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ

Laik yönetim anlayışı, inanç ve siyaset alanlarını birbirinden ayırarak, birinin diğeri üzerinde egemenlik kurmasını önleme ilkesine dayanır.⁶³ Hafızoğulları'na göre, *“laik düzenler, mantığının gereği olarak, her dinin, her dini inanışın bir diğeriyle birlikte yaşamasına imkan verdiğiinden, her dinle, adına din denen her inanç düzeniyle bağdaşabilir.”*⁶⁴ Yazar'a göre *“laiklik, ne dinin karşıtıdır, ne de dine karşı olmaktır. Laiklik teokrasiye karşıdır, tekrasinin karşıtıdır.”*⁶⁵ Buna göre laikliği din düşmanlığı olarak değerlendiren görüşler, meseleyi hukuki yönden değil, ideolojik ve dar felsefi açıdan kavramaktadır.⁶⁶

Laik devlet denildiğinde, devletin dinden, dinin de devletten bağımsızlaşması gerekir.⁶⁷ *“Laik devlet, dinin dışında kalır, kişilerin dinsel inançlarına ya da inanmamalarına ilişkin özgürlük alanı belirler.”*⁶⁸ Aynı zamanda dinin, manevi ve ulvi egemenliğinin zedelenmesine izin vermez.⁶⁹

Göğër, laikliğin, dinin varlığını inkar etmemekte olduğunu, fakat onun bağınazlığını önleme çabası göstermek durumunda olduğunu belirtmektedir. Ona göre,

---

⁶¹ Duman, Fatih, “Din ve Siyaset”, **Siyaset**, (Ed: Mümtaz'er Türköne), Lotus Yayınevi, Ankara, 2003, s. 537.

⁶² Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 298.

⁶³ Ergil, “Laiklik Üzerine Düşünceler: Türkiye Örneği”, s. 44.

⁶⁴ Hafızoğulları, “Lâiklik”, s. 288.

⁶⁵ Hafızoğulları, “Türkiye Cumhuriyetinin Devletinin Meşruiyeti Temeli Olarak Laiklik”, s. 66.

⁶⁶ Fiğlalı, Ethem Ruhi, “İslam ve Laiklik”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 217.

⁶⁷ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 264.

⁶⁸ Aliefendioğlu, s. 74-75.

⁶⁹ Yurdaydın, Hüseyin G., “Devlet ve Din, Halifelik ve Laiklik”, **AÜİFD**, S:0, C:26, s. 175.

laiklik dinin de güvencesidir ve *“daha en az beş milyar yıl var olacağı hesaplanan dünyada bir dinin yaşamasının güvencelerinden birisi lâikliktir.”*⁷⁰

Sonuç olarak, *“laik bir devlet, dini yadsıyan, dine karşı olan bir devlet değildir. Din adına insanlara baskı uygulanmasına izin vermeyen bir devlettir. Laik bir devlette din, kişilerin özel yaşantıları ile özel yaşamlarının düzenlenmesiyle ilgili bir konudur.”*⁷¹

Laik devlette bireyler, çoğulculuk ilkesine bağlı olarak inançlarının gereğini yapabilmeli, kamusal düzeni bozmadıkça ibadetlerini özgürce gerçekleştirebilmelidir. Bu bağlamda çoğulculuk, sadece inançlardaki farklılıkları kabul etmek değil, aynı zaman bu farklılığı ifade edebilmektir. Bu aşamada laik devlet, demokratik çoğulculuğu sağlamayı amaç edinmelidir. İleride daha detaylı bir şekilde inceleneceği üzere Batı toplumlarının ve devlet yapılarının laiklik yönündeki evrimleri, çoğulculuk yönünde olmuştur.

Yayla, laikliğin, *“sadece devletin dini etkilerden kurtarılması demek değil, aynı zamanda ve daha da önemlisi dinin devletin baskı, yönlendirme ve istismarından kurtarılması”* olduğunu ifade eder. O’nun altını çizmek istediği husus, laikliğin, dinden özgürlük (freedom from religion) değil, dinlere özgürlük (freedom for religion) olduğudur. Laik devlette bireyler kişisel bir seçim yaparak dinle olan ilişkilerini asgariye indirebilir veya dini kişisel hayatlarından tamamen dışlayabilirler. Ama devlet vatandaşlarını dinsizleştirmeyi bir proje haline getirerek zor kullanırsa kendisi için bir çeşit yeni bir din yaratmış olur. Yazar’a göre sosyalist rejim tecrübeleri bunun bir örneğidir.⁷²

Laik sıfatı; kişiler için değil, devletler için söz konusudur. Din ve devlet ayrılığı noktasında tarihi tecrübesi en fazla olan ülkelerden biri olan Amerika’nın siyasi tarihi incelendiğinde, din-devlet ayrılığını en ciddi şekilde savunanların, bireysel hayatlarında

---

⁷⁰ Göğler, s. 6-7.

⁷¹ Kışlalı, s. 131.

⁷² Yayla, s. 95.

son derece dindar ve mensup oldukları dinin gereklerini büyük bir sadakatle yerine getiren kimseler oldukları görülür. Horace Mann, James Maddison gibi...⁷³

Bir başka anlatımla laiklik bireyleri değil, devleti sınırlayan bir ilkedir. Laik devlet belli bir din veya ideolojiyi tercih ve tesis etmediği gibi herhangi bir dine de müdahale etmemeli, din ve vicdan özgürlüğünü garanti etmelidir.⁷⁴

Öte yandan, devletin toplumla olan ilişkisi nedeniyle dinden tamamen bağımsız olmadığını belirtmek gerekir.⁷⁵ Bir başka anlatımla *“dinle devletin ayrılması birbirleriyle olan ilişkilerine engel teşkil etmez. Nitekim laikliğin Avrupa ülkelerinde sıkı bir separasyon (ayrılık) şeklinde uygulandığı Fransa'nın içeride kiliselerle olan ilişkileri devam ettiği gibi uluslararası olarak Roma'da Papalıkla ilişkileri de sürdürülmektedir.”*⁷⁶ Devlet tarafsız olsa bile, ülkede çoğunluk durumunda bulunan inanç sahiplerine yaklaşımı daha sempatican bir görünüm arz edebilir. Fransa'da Katoliklik, Danimarka'da Protestanlık, İngiltere'de Anglikan Kilisesi, Türkiye'de İslam örneğinde olduğu gibi... Sonuç olarak, ülke ne kadar tarafsız ve laik olursa olsun, çoğunluk durumunda olan din ve mezhebin sosyo-kültürel ağırlığının daha fazla hissedildiği söylenebilir.⁷⁷

1.4. LAİKLİK, LAİKÇİLİK VE SEKÜLERİZM

Laikliğin bir değişik uygulama biçimi laikçiliktir. Laikçilik, dinin devlet güdümünde olması, yönlendirici ve militan bir anlayış sergilemesi yönleriyle laiklikten ayrılır.⁷⁸ Laisizm, olarak da adlandırılan laikçilik, *“laiklikten farklı olarak bir siyasî-hukukî prensip değil, bir ideolojidir; pozitivizmin siyasi-sosyal hayattaki yansımalarını ihtiva eder... Bu görüş, toplumsal ve siyasal olarak bir zorlayıcılığı, reddetme ve mahkum etme yoluyla dinî alana müdahale etmeyi barındırır.”*⁷⁹

⁷³ Arsel, s. 172-173.

⁷⁴ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi**, s. 240.

⁷⁵ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi**, 241-242.

⁷⁶ Arabacı, s. 15.

⁷⁷ Arabacı, s. 15.

⁷⁸ Aliefendioğlu, s. 73-74.

⁷⁹ Duman, s. 538.

Sekülerizm kavramı ise, Latince “sacularis”ten türemiştir. Dünya’ya ait olma dünyayı yaşama anlamına gelir.⁸⁰ Laiklik siyasi bir rejim iken, sekülerleşme sosyal bir süreçtir.⁸¹ Bismark dönemindeki kısa ömürlü “*Kulturkampf*” hareketi dışında hiçbir zaman, resmi ve despotik bir devlet politikasına dönüşmemiştir.⁸² Sekülerleşme, “*dinin sosyal yapıdaki otorite ve geçerliğini yitirmesi, doğaüstü olayların tabii ve dünyevî olaylarmış gibi algılanması ve dinin bir vicdan meselesi haline gelmesi*” kısaca dinin çöküş süreci olarak tarif edilebilir.⁸³ Sekülerizm’in temel prensibi, beşeriyetin tekamülü için sadece maddi vasıtalar aramaktır.⁸⁴ Seküler ülkeler anayasalarında bir kiliseye bağlılığını ifade etmiş olsa bile bu ülkeler, siyasi hayat, kamusal hayat, sosyal hayat, kültür, estetik alanlarında fiilen laikleşmişlerdir; o bakımdan bir ortak nokta doğmuştur. Ancak laiklikte olduğu gibi, sekülerlik dini “potansiyel tehlike” olarak görmez. Dinle daha uyumlu, din güçleriyle daha barışçıldır, devrimci ve radikal değil, daha çok evrimci ve uzlaştırıcıdır.⁸⁵ Sekülerliğin geçerli olduğu birçok ülkede, din sistemin karşısında ve dışında değil; içinde ve yanında yer alır. İleride ayrıntılı bir şekilde inceleneceği üzere, İngiltere’de sistemin içinde yer alan Anglikan Kilisesi, kamu düzenini yönetmez ama bir hayır kurumu olarak toplumsal hayat içerisinde bir realite ve olumlu bir gerçeklik olarak kabul edilir. Sekülerleşme tezi, modernleşmenin sonunda dinin toplumsal öneminin azalacağını öngörmektedir.⁸⁶ Ancak “*Soğuk Savaş’ın bitimini takip eden 1990’lı yıllarda birçok sosyal bilimci sekülerleşme teorisini terk etmeye ve dinin yükselen bir değer olduğunu kabul etmeye başlamıştır.*”⁸⁷ Bugün “*Batıda demokratik sistemin olgunlaşmasına paralel olarak din, değerleri, simgeleri, aktörleri ve söylemleriyle kamusal alanda dikkate değer bir uyanışı yeniden yaşamaktadır.*”⁸⁸ Ayrıca Batı ülkeleri

---

⁸⁰ Hocaoğlu, “Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, s. 98-99.

⁸¹ Yükleyen; Kuru, s. 11.

⁸² Hocaoğlu, “Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi”, s. 43.

⁸³ Armağan, Mustafa, “Sekülerizasyon”, **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, Risale Yayınları, İstanbul, C:3, s.367.

⁸⁴ Hocaoğlu, “Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi”, s. 43.

⁸⁵ Tanör, Bülent, “Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi”, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 26-27.

⁸⁶ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 280.

⁸⁷ Yükleyen; Kuru, s. 11; Benzer bir yorum için bkz. Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 284.

⁸⁸ Çaha, Ömer, **Modern Dünyada Din ve Devlet**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 15.

her ne kadar sekülerleşmiş de olsalar, onlar için “Hristiyanlık hâlâ kültürel bir âdiyet kaynağı ve İslam’a bakışta tarihî hafıza için bir referans noktası”dır.⁸⁹

2. LAİKLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE UYGULAMA MODELLERİ

2.1. GENEL OLARAK

Tarihi seyir içinde, “laiklik, iki gereksinmenin ürünü olarak doğmuştur: Birinci gereksinme, değişen koşullara -kilise dogmalarından bağımsız- aklın ve bilimin ışığında çözümler arayabilme yolunun açık tutulmasıdır. İkinci gereksinme ise, farklı inançlara sahip toplum kesimlerinin barış içinde, bir arada yaşayabilmesidir.”⁹⁰

Günümüzde ise laiklik, standart bir model olmayan, tarihi birikimlerin ve kültürel öğelerin etkisiyle, ülkeden ülkeye değişen bir yapı arz etmektedir.

2.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

Bilinen en eski uygarlıklardan olan Sümerler, Asurlar, Akatlar’da ilahi bir otorite olan hükümdarın gücü mutlaktı. Din ile devlet bir bütündü. Örneğin, Asur devletin, hükümdarın ve en yüksek Tanrının adı idi. Birey yaşamını Asur’un öngördüğü düzene göre ayarlamak durumunda idi. Bireyin özgürlüğünün sınırlarını Asur belirlediği gibi, aile hayatını, çocukların terbiyesini, karı koca arasındaki ilişkileri de Asur düzenlerdi.⁹¹

Avrupa uygarlığının temelini teşkil eden Eski Roma’da ise çok tanrılı bir inanç sistemi vardı. Herkes istediği tanrıya inanıyor ve devlet işleyişi herhangi bir inancı esas almıyordu. Ancak, İmparator Teodosius zamanında, Hristiyanlık resmi din olarak ilan edildi. Mukaddes Roma-Cermen İmparatoru I. Otto’nun İmparatorluk tacını Papa’nın elinden giymesıyla de kilise, devletin üzerinde bir mevkie sahip oldu.⁹²

---

⁸⁹ Yükleven; Kuru, s. 11.

⁹⁰ Kışlalı, s. 133.

⁹¹ Göğ, s. 8.

⁹² Göğ, s. 9.

Batı dünyasında, onsekizinci yüzyıla gelinceye kadar devlet, dini bir temele sahipti. Hükümdar ise teorik olarak yetkisini doğrudan doğruya Tanrıdan aldığı için ancak O'na karşı sorumlu idi. Zira bütün güç Tanrı'da kabul ediliyordu (Omnis Potestas a Dei). Devletin resmi dininde olmayanlar için siyasi bir hak tanınmazdı. Çağdaşları arasında İngiltere ve Prusya bir dereceye kadar özgür ülkelerdi.⁹³

Onüçüncü yüzyıldan aydınlanma çağına kadar geçen üç-dört asırlık süre, laik düşüncenin gelişim ve olgunlaşmasına zemin hazırladı. Özellikle Dante, Padovalı Marsilius ve Martin Luther'in katkılarıyla gelişen düşünceler Roma Kilisesi'nin Kral ve toplum üzerindeki baskısının azalmasını sağladı.⁹⁴

Laik düşünce asıl anlamını ise aydınlanma çağı ile buldu. Özellikle Locke, Montesquieu ve Rousseau başta olmak üzere bu çağda tüm düşünürler bir şekilde dünyevi iktidar-kilise mücadelesi ile ilgilenip, bu konuda dünyevi iktidar lehine çözüm önerileri ürettiler.⁹⁵

Bir görüşe göre laiklik, "*Rönesansla başlayan ve iş bölümünden ilham alan bir ilke*"dir.⁹⁶ Matbaanın keşfiyle bilim, sanat ve devlet teorilerinde yaşanan ilerlemeleri, bütün gücünü doğmalardan alan din kalıpları içinde çözmenin imkansızlığı, sözü geçen alanların birer birer dinden ayrılmasını gerektirmiştir. Zira, "*Din ile Devletin bağlı buldukları disiplinler başka başka idi.*"⁹⁷ Keşif ve buluşlar, bilimsel veriler karşısında artık Galilée'yi susturmak, sanatı değişmez kalıplarda hapsedmek, devlet ve kamu hizmetlerine dini bir nitelik tanımak savunması güç bir hal almış bunun sonucunda da kaçınılmaz bir çözüm olarak laiklik ilkesi ortaya çıkmıştı.⁹⁸

Buna karşılık, laikliğin bilimdeki gelişmelerin sonucu olarak doğması fikrini "*yaygın fakat yanlış*" bir görüş olarak değerlendiren yazarlar da vardır.⁹⁹ Bu görüşe göre laiklik bilimin bir eseri olmaktan ziyade hayatın bir gereği olarak doğmuştur.

---

⁹³ Taplamacıoğlu, s. 42.

⁹⁴ Çelik, Fikret, "Bir Aydınlanma Düşüncesi Olarak Laiklik", **LDD**, S: 37, 2005, s. 101.

⁹⁵ Çelik, s. 101.

⁹⁶ Taplamacıoğlu, s. 37.

⁹⁷ Taplamacıoğlu, s. 37.

⁹⁸ Taplamacıoğlu, s. 37.

⁹⁹ Yayla, s. 94.

*“Avrupa’da devletin dinlerden veya dini yorumlardan birinin yanında yer alması, onu resimleştirip diğerlerini bastırmaya çalışması, yıllarca süren iç savaşlar çıkarmış ve korkunç insan zayıfına yol açmıştır”.*¹⁰⁰ Bunu çözmek için *“sosyal birliğin çimentosu”* olarak, vatandaşlık bağı gibi dinin dışında unsurlar keşfedilmiş ve laiklik bu ortamda doğmuştur.¹⁰¹

Laikliğin gelişmesi bakımından onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında biri Amerika, diğeri Fransa’da patlak veren iki büyük devrim dikkat çekicidir. *“Rönesansın sanat ve bilimde, reformun ise din ve siyasette yapmış olduğu değişimleri bu iki devrim siyaset ve devlet anlayışında yapmış ve gerçekleştirmiştir. Çağımızın kutsal bir ilkesi sayılan laiklik asıl kuvvet ve kaynağını bu iki olaydan almıştır.”*¹⁰² Bu ülkelerdeki devrimler, bağımsızlık savaşı ve anayasa çalışmaları olarak ortaya çıkmıştır. Bu değişimler 1776 yılında yayınlanmış olan İnsan Hakları Beyannamesi’nden ilham almışlardır. Fransızlar bu haklara, “İnsan Hakları Bildirileri” (Déclarations des droits de l’homme), Anglosaksonlar “İnsan Hakları” (Human Rights) demişlerdir.¹⁰³

Fransız Devrimi ile egemenliğin kaynağının teokratik niteliğinden sıyrılıp, ulusa ait olduğu anlayışına geçilmiş ve bu ilke zamanla Kıta Avrupa’sına yayılmıştır. Anglo-Sakson ülkelerinde ise egemenlik kaynağının değişimi daha barışçıl olmuştur.

Böylelikle, onsekizinci yüzyılın sonunda yer alan liberal ve demokratik devrimler, yalnızca halkın iradesi veya anlaşmasının hukuka dayalı bir siyasal güç kurabileceğini ispatlayarak siyasal meşruluğun kaynağını ulusa taşımıştır.

Günümüzde ise din-devlet ilişkileri, uzun ve karmaşık bir süreç içinde tarihi, entelektüel ve kültürel bir hareketin sonucu olarak ortaya çıkan ve ülkeden ülkeye değişen, göreceli bir yapı arz etmektedir. Laiklik ve sekülerlik kavramlarıyla ifade edilen bu yapı, tarihsel gelişimin günümüzdeki ifadesidir.¹⁰⁴

---

¹⁰⁰ Yayla, s. 94.

¹⁰¹ Yayla, s. 94.

¹⁰² Taplamacıoğlu, s. 42.

¹⁰³ Taplamacıoğlu, s. 42.

¹⁰⁴ Arabacı, s. 7.

Avrupa’da din-devlet ilişkilerinin düzenlenişinde standart bir model mevcut değildir. Ancak laiklik, Fransa’da “*dinden özgürlük*” şeklinde algılanmışken, ABD’nin bu konudaki hakim düşüncesi “*dinin özgürleşmesi*” şeklinde olmuştur.¹⁰⁵ Burada Fransız tarzı jakoben laiklikle, Anglo-sakson tarzı, yalnızca dünyevi olanla ilgilenen, daha hoşgörülü ve çoğulcu, seküler laiklik anlayışının, iki ana çizgi olarak incelenmesi gerekmektedir.¹⁰⁶

2.3. UYGULAMA MODELLERİ

2.3.1. ANGLO-SAKSON MODELİ VE ABD

2.3.1.1. GENEL OLARAK

Din ve devlet ayrılığı konusunda ilk ve en kesin adım, onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru ABD tarafından atılmıştır. Böylece ABD, diğer bütün devletlere bu alanda önderlik etmiştir.¹⁰⁷ Amerika, aynı zamanda Anglo-Sakson tarzı, çoğulcu ve dini dışlamayan laiklik anlayışının temel uygulayıcısı olan bir ülke olarak da dünyaya örnek olmaktadır.

Anglo-Sakson geleneği, anlayış olarak, “*dinsel ve mezhepsel çoğulculuğa dayanmaktadır. Buradaki ana eğilim, dinsel bir oluşumun siyasal geleneğin meşruiyetine meydan okumaksızın gelişmesine izin vermektir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri’nde din-devlet ayrılığı siyasal ve kültürel alanda din karşıtı bir tutuma yol*

---

¹⁰⁵ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 307.

¹⁰⁶ Fransız laikliğinin militan tarzda tanımlanmasının nedeni, siyasi tarihindeki dalgalanmalardan kaynaklanmaktadır. “Fransa, 1789’dan bu yana üç kez krallık devirmiş, iki kez krallığa yeniden dönmüş. Dört kez Cumhuriyet yıkılmış, beşincisini yaşıyor. Dokuz kez (1830, 1848, 1851, 1870, 1873, 1887, 1889, 1934, 1958) darbe girişimi yaşamış. 15 Kez anayasa değiştirmiş. Bugün bile zaman zaman Jakoben devletliği depreşen bir ülke... Cumhuriyetten demokrasiye evrilememenin, bir türlü laik olamamanın, yargı bağımsızlığını gerçekleştirilememenin sancılarını çekiyor”. Savca, Hasan Laiklik, “Fransa Örneği ve Türkiye”, **AÜHF**, aktaran; Acun, Fatma, “Avrupa Birliği’nin Türkiye ile İlgili Belgelerinde Laiklik”, **LDD**, Güz, 2005, s. 54.

¹⁰⁷ Arsel, s. 170.

açmamıştır. Laiklik politikasını, dinin devlet karşısındaki özerkliği ve din özgürlüklerinin saygıya değer olduğu anlayışı şekillendirmiştir.”¹⁰⁸

Anglo-sakson modeli laiklik anlayışında, *“devletin fonksiyonları arasında din işlerini düzenleme yetkisi bulunmaz. Devletin manevi alanda fetva verme, yurttaşlara din telkininde bulunma, onları kendi dinini benimsemeleri için ikaz etme, din konusunda yasak koyma ya da cevaz verme gibi yetkileri yoktur. Tüm bunlar devletin sivil toplum tarafından tayin edilmiş olan sınırlarının dışında yer alır.”¹⁰⁹*

2.3.1.2. MEVZUATTAKİ DURUM

Tarihte ilk defa yazılı anayasa sistemini kabul etmiş olan Amerikalılar, *“Federal bir devlet olarak birleştikleri andan itibaren, siyasî nizamın aleyhine olabileceği ihtimali varid olsa dahi, dinin devletle ayrılığını elzem addetmişlerdi.”¹¹⁰*

Amerika’da din-devlet ayrımının karşılığı olan terim, *“din özgürlüğü”*dür.¹¹¹ Ülkede din özgürlüğü ile ilgili ilk yasa olan Maryland Yasasında (1649), dindar bir Hıristiyan’ın *“hür ibadetinden ya da inancından dolayı taciz edilmemesi, rahatsız edilmemesi ve ayıplanmamasını; inancına aykırı bir din (veya mezhebin) esaslarını kabul etmeye ya da bu din (ya da mezhebin) gereklerine riayet etmeye zorlanmaması”*nı öngörmekteydi.¹¹²

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesinden sonra eyaletler oluşturdukları anayasalarında –çeşitli tartışma ve fikir ayrılıklarına rağmen- dinin serbestçe yaşanmasını garanti altına aldılar. 1787'den itibaren anayasal döneme geçen Birleşik Devletler uzun tartışmaların sonucunda *“Kongre inanç ve ibadet şekliyle ilgili ya da*

---

¹⁰⁸ Duman, s. 539-540.

¹⁰⁹ Duman, s. 540.

¹¹⁰ Arsel, s. 169.

¹¹¹ Gunn, s. 5.

¹¹² Ünsal, Ahmet, “Din ve Özgürlük ABD 'de Dini Özgürlüğün Anayasal Tarihçesi”, **AÜİFD**, C: 45, S: 1, 2004, s. 322.

dinin özgür biçimde yaşanmasını yasaklayıcı hiçbir kanun çıkarmayacak" hükmünü kabul etmiştir.¹¹³

Amerikan Anayasasının din ile ilgili maddesi şöyledir:¹¹⁴

“Kongre bir dinin kurumsallaşması ile ilgili, ya da özgür ifadeden yararlanılmasını yasaklayan; ya da ifade, ya da basın özgürlüğünü; ya da kişilerin barışçı biçimde toplanma veya hükümete şikayetlere çözüm bulunması için dilekçe verme hakkını kısıtlayan hiçbir yasa yapamaz.” (Anayasa Ek. Madde I).

Amerikan Kongresinin çıkardığı 1998 tarihli Uluslararası Din Özgürlüğü Yasası'nın giriş bölümünde şu ifadeler yer almaktadır:¹¹⁵

“Din özgürlüğü hakkı, Birleşmiş Devletlerin en temel kaynağı ve mevcudiyetinin sebebidir. Milletimizi kuranların çoğu, dışarıdaki dini zulümden, kalplerinde ve zihinlerinde din özgürlüğü idealini taşıyarak kaçmışlardır. Onlar din özgürlüğü hakkını temel bir hak ve milletimizin temel bir umdesi olarak hukukta inşa etmişlerdir. Birleşik Devletler dini özgürlük mirasına doğuşundan bu güne kadar sahip çıkmıştır.”

2.3.1.3. UYGULAMA

Amerika Birleşik Devletlerinde, farklı din inançların devlet tarafından korunması gerektiğine ve din özgürlüğüne saygının devletin esenlik ve huzuruna pozitif katkıda bulunacağına dair bir varsayım gelişmiştir.¹¹⁶ Kısaca ABD'de *“dinî özgürlük temel bir özgürlüktür. Birçok Amerikalı dini özgürlüğe “birincil özgürlük” olarak atıfta bulunmakta ve onlar için dini özgürlük Haklar Düzenlemesi'ndeki yerinden çok daha fazla şeyi ifade etmektedir.”*¹¹⁷

---

¹¹³ Ünsal, s. 323.

¹¹⁴ Akbay, Muvaffak, “Amerika Birleşik Devletleri Anayasa Metinleri”, **AÜHFD**, C: 7, S: 1, 1950, s. 484-485.

¹¹⁵ Konu ile ilgili bkz. Gunn, s. 20.

¹¹⁶ Gunn, s. 133.

¹¹⁷ Monsma; Soper, s. 4.

ABD’de “devletin varlık sebebi olarak en üst seviyede bir amerikan mytosu yaratabilmek için din, önemli bir fonksiyona sahip bulunmaktadır. Din, Amerika’da bir sosyal terapatik vasıta olarak görülmektedir; aynı zamanda politik alanda bir uzlaştırma vasıtası ve kaynağıdır. Dini bir aktiviteye iştirak etmek, -ister Yahudi olsun, ister Hristiyan olsun- ister içten isterse sadece ritüel bir şekilde olsun, bu iyi bir vatandaşlık göstergesi, politik ve sosyal yönden ispat vasıtasıdır.”¹¹⁸ Kısaca belirtmek gerekirse, “Amerika’da modernleşme bir sekülerleşme dönemi açmamış, aksine dinî örgütlerin canlılığını ve bireysel düzeydeki dini bağlanımları artırmıştır. Ondokuzuncu yüzyılda hızlı bir artış gösteren kiliseye bağlılık oranı, yirminci yüzyılda da istikrarını korumuştur. Dünyadaki en bireyci toplum olarak görülen Amerika aynı zamanda bir cemaatler toplumdur.”¹¹⁹

Amerika’da laiklikle ilgili güncel tartışma konuları; dinin serbest bir şekilde yerine getirilmesine devlet müdahalesi ve dini okullara ve pratik dini faaliyetlere doğrudan doğruya veya dolaylı olarak devletin maddi yardımda bulunması ile ilgilidir.¹²⁰

ABD Kongresinin 1984’te çıkardığı Eşit Muamele Yasasıyla devlet liselerinde dini, siyasi, felsefi veya başka türden (konuşma yapmak amacıyla) toplanmak isteyen gruplara izin verilmiştir.¹²¹

Anayasal olarak ABD’de hiçbir üye devlette resmi hüviyeti olmamasına rağmen, son çeyrek asırdır kiliselerin geliştiği görülmektedir. Buna göre, Yahudiler, Protestanlar ve Katolikler, Amerikanizmin temeli olarak sayılmaktadır. Bu konu ile ilgili Roche, Amerikan toplumunun, sadece Hristiyan değil, -bir Yahudi- Hristiyan- toplumu olduğunun unutulmaması gerektiğinin altını çizer.¹²²

Amerikan toplumunun büyük çoğunluğunun Protestan olduğu söylenebilir (178 milyonun 120 veya 130 milyonu). Fakat çoğunluğunun dini işlerle ilgilenmemesi,

¹¹⁸ Browne, B. E., aktaran; Macridis, Roy C., “Amerika Birleşik Devletlerinde Laiklik”, (Çev. Münir Koştaş), **AÜİFD**, C, 30, S, 0, s. 264.

¹¹⁹ Duman, s. 535.

¹²⁰ Macridis, s. 248-250.

¹²¹ Ünsal, s. 325.

¹²² Roche, J. P., aktaran; Macridis, s. 263-264.

kiliseye bağlı olanların ise Metodisler, Baptisler, Lüterienler, Prespiterianlar ve Kongregasyonistler gibi birçok dini gruplar arasında bölünmüş olması sebebiyle siyasi nüfuzları oldukça azalmıştır.¹²³ ABD'de ikinci önemli dini grup Katoliklerdir. Kesin olmamakla beraber, Kiliseye resmen bağlı olan 31 milyon (1960'larda) Katolik bulunmaktadır. Katolikler Protestanlara göre daha az sayıda bulunmakla beraber, bir birlik teşkil etmekte ve dini işlerde daha aktif bulunmaktadırlar. Protestanlar, yarım düzineye varan mezheplere bölünmüşken, Katoliklerin tamamı bir "Kilise" de toplanmış bulunmaktadırlar.¹²⁴ Katolik Kilisesi tutarlı müesseseleri ile bir sistem oluşturmuştur. Kurmuş oldukları sistem içinde spor kulüpleri, spor dernekleri, okullar, beyzbol kulüpleri, dini inceleme ve araştırmalar yapan gruplar, hastaneler, meslekî faaliyetlerle ilgili dernekler, eğitim ve öğretim faaliyetleriyle ilgili gençlik dernekleri v.s. yer almaktadır. *"Sadece okul sistemleri dev bir görünüş arz etmektedir: Aşağı yukarı 3 milyon Katolik çocuğu- okul çağında bulunan Katolik çocuklarının yarısı Katolik ilkokullarına gitmektedirler; 600.000 orta öğretimde; 300.000 öğrenci de Katolik Üniversitelerinde eğitim ve öğretim görmektedirler. Bu gelişmeye rağmen Katolik bir siyasî parti yoktur."*¹²⁵ Üçüncü dini grup Yahudilerdir. Bugün ABD'de 5 veya 6 milyon Yahudi bulunmaktadır ki, bunlar da genel nüfusun % 3-4 teşkil etmektedir. Yahudiler genel olarak şehirde yaşamaktadırlar. Yahudi nüfusunun % 75'i beş büyük metropoliten merkezde gruplaşmış bulunmaktadırlar, sadece New-York'ta Yahudilerin % 40'ı yaşamaktadır.¹²⁶

Dini grupların ve azınlıkların temel siyasi faaliyetleri spesifik olarak bir dini gayeye yönelik değildir; faaliyetleri daha ziyade çoğunluk tarafından, farklı bir muameleye maruz kalmayı önlemeye yöneliktir. Söz konusu gruplar, özellikle devlet hiyerarşisinde adil bir şekilde temsil edilmeyi amaçlamaktadırlar.¹²⁷

Amerikan politikasında yazılı olmayan bir kurala göre, ülkede bulunan üç büyük dine eşit şekilde temsil edilme hakkı verilir. Mesela, askeri üniteye yer alan din

¹²³ Browne, B. E., aktaran; Macridis, s. 252.

¹²⁴ Browne, B. E., aktaran; Macridis, s. 252.

¹²⁵ Browne, B. E., aktaran; Macridis, s. 253.

¹²⁶ Browne, B. E., aktaran; Macridis, s. 253.

¹²⁷ Browne, B. E., aktaran; Macridis, s. 255.

adamları üç din ve mezhep grubundan olmak zorundadır (Katolik, Protestan ve Yahudi). Amerikan Kongresinin açılışında yapılan dini ayinde üç dinin temsilcisi tarafından -sıra ile- dua edilir.¹²⁸

Şehirlerin politik hayatında veya milli politikada üç dini cemaatin temsilcileri, daima birlikte seyahat ederler. *“Herhangi bir siyasi toplantıda bunlardan hangisi uygun gelirse içlerinden birisi Allah'ın yardımını talep ederek dua edebilir. Hiç bir siyasi organizasyon bu üç dinin temsilcisine eşit bir şekilde yer vermeden tamamlanmış sayılmaz. Mesela, New York gibi bir Eyaletine, üç dinin doğru bir şekilde orantılı olarak yer almadığı bir seçim listesinin takdim edilmesi düşünülemez.”*¹²⁹

ABD'deki laisizm özet olarak iki şekilde vasıflanabilir: *“dini tamamen politikanın dışında kabul etmek; veya, şayet bu imkansız ise, onu üç parti -grup- halinde kabul etmek”*. Buna rağmen ABD'de dini faktörler politikaya hakim değildir. *“Hiçbir Amerikan siyasi partisinin dini grupların temsilcisi olmak gibi bir gayesi ve iddiası yoktur.”*¹³⁰

Amerika'da *“denge açısından bakıldığında kamu okullarında dine verilen rol çok küçüktür. Burada takip edilen çizgi gene dinin hiçbir şekilde tanınmaması ve desteklenmemesi şeklindedir.”*¹³¹ *“Amerikalılar, okullardan öğrencilere sadece birey olarak potansiyellerine ulaşmada yardımcı olmasını değil, onları ulusal değer ve kurumları devam ettirecek ve onları sonraki nesle aktaracak iyi vatandaşlar yapmasını da beklerler. Eğitim hâkim Amerikan ideolojisinin odağındadır.”*¹³²

Amerika Federal Yüksek Mahkemesi, kilise-devlet arasındaki dayanışma biçimini, ortaöğrenim kurumları dışında, anayasaya uygun görmektedir. Kilise ve devletin katı bir şekilde birbirinden ayrılması prensibi büyük ölçüde ortaöğretim

¹²⁸ Browne, B. E., aktaran; Macridis, s. 259.

¹²⁹ Roche, J. P., aktaran; Macridis, , s. 263-264.

¹³⁰ Browne, B. E., aktaran; macridis, s. 259.

¹³¹ Monsma; Soper, s. 36.

¹³² HOCHSCHILD Jennifer L.; Nathan SCOVRONICK, The American Dream And The Public Schools, 2003, s. 1-19, aktaran; Gunn, s. 97;

dönemi sınırlıdır.¹³³ Özel dini kolej ve üniversitelere ise verilen eğitimin seküler misyonu destekleyeceği düşüncesi ile yardım edilmesini onaylamıştır.¹³⁴

Yüksek mahkeme, özelde dini okullara, genelde ise dini kuruluşlara yardımda bulunmayı anayasaya uygun olmadığı gerekçesiyle reddetmektedir.¹³⁵ Ancak kamu okullarına yapılmakta olan günlük ihtiyaca yönelik yardım, dini okullara da yapılmaktadır. Bunların bir kısmı; dini eğitim için devlet okullarının lokallerinden istifade etme, devlet okullarına devam eden çocuklar gibi dini okullara devam eden çocuklara bedava verilen kitaplar, taşıma vasıtalarından yararlanma, bedava veya çok ucuz bir fiyatla verilen yemek ve süt yardımları v.s. den istifade etme, vergi muafiyetinden yararlanma, dini okulların ve kiliseye ait gayrimenkullerin vergi dışı kabul edilmiş olması veya dini okullara devam eden öğrencilerin ebeveynleri için bazı harcamalarda bulunma şeklinde sıralanabilir.¹³⁶

Bu konuda Roche, Devlet okullarına yapılan bu yardımların gayesinin çocukların iyiliğini ve sıhhatini düşünmekten ibaret olduğu, yoksa dini bir amaç taşımadığı sürece anayasaya aykırı düşünülmesine imkan olmadığını ve bu desteklerin anayasaya uygun olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷

“Amerika, dinî kolej ve üniversitelere kamusal yardımda bulunmasını yanında dini hayır kurumlarına da kamusal yardım sağlamaktadır”. Bir araştırmaya göre, çocuk ve aile konusunda faaliyet gösteren hayır kurumlarının bütçelerinin % 40’ı hükümet kaynaklarından oluşmaktadır. Ancak yapılan yardımlar hayır kurumlarının dini yönleri ile ilgili işlemlere değil, seküler aktiviteler içindir.¹³⁸ Resmen tanınmış olan bütün kiliseler gayri menkul vergisinden muaftır, bu şekilde federe devletler bütün dini

---

¹³³ Monsma; Soper, s. 40.

¹³⁴ Monsma Soper, s. 41.

¹³⁵ Monsma; Soper, s. 39.

¹³⁶ Macridis, s. 248-249.

¹³⁷ Roche, J. P., aktaran; Macridis, s. 260.

¹³⁸ Monsma; Soper, s. 44-49.

kuruluşlara yardım etmektedirler.¹³⁹ Roche'ye göre, dini ayrıcalık gütmeyen bir yardım Anayasaya aykırı değildir.¹⁴⁰

2.3.2. FRANSIZ MODELİ VE FRANSA

2.3.2.1. GENEL OLARAK

Laik ve anayasaya bağlı devlet anlayışının ilk adımları Amerika'da atılmıştır. İngiltere'de ise önemli prensipler benimsenmiştir. Ancak toplum ve siyaset alanında dünya ölçüsündeki büyük değişiklikler Fransız Devriminin sonucunda şekillenmiştir.¹⁴¹

Tarihi olarak, Katolik Kilisesinin hakim olduğu Fransa'da, dinin kendi içindeki ve devletle olan çatışması son derece sert ve kanlı olmuştur. Özellikle Katolik-Protestan çatışmasının neden olduğu kanlı din savaşlarına son verme çabası laik yönetim anlayışını doğurmuştur.¹⁴²

Fransa'da 1789 devriminin ortaya koyduğu laik ahlak, sosyal bağı sağlayan toplumsal bir değer olmuştur. Ülke'de laiklik ilk olarak eğitimde uygulanmıştır. 1880'li yıllardaki laikleştirme önlemleri öncelikli olarak okulu kapsamaktadır. İlkokul, ücretsiz, mecburi ve laik olmuştur. İlköğretimde din dersleri okul programlarından çıkarılmış, yerine "*Ahlâk ve Yurttaşlık Bilgisi*" dersi konulmuştur. Kamu eğitim elemanları da laikleştirilmeye başlanmıştır.¹⁴³

Devletle kilisenin yirminci yüzyılda birbirinden ayrıldığı görülmektedir. 1905 yılında çıkartılan bir kanun ile birlikte Fransa laikliği son şeklini almıştır. Bu kanun, devletçe tanınan dinler sistemini ve konkordatolarını kaldırarak serbest düzenlemeler ve uzlaşmalar içermektedir. Bu bağlamda, "*Dinlere tanınan hürriyet, farklı dinlere*

---

¹³⁹ Roche, J. P., aktaran; Macridis, s. 260.

¹⁴⁰ Roche, J. P., aktaran; Macridis, s. 260.

¹⁴¹ Taplamacıoğlu, s. 43; Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, s. 100.

¹⁴² Duman, s. 538.

¹⁴³ Baubérot, s. 98.

devlet yardımı talep etmediği müddetçe ve devletin kamu alanları dini karakter taşıma mecburiyeti olmadıkça dine özerklik tanınmıştır.”¹⁴⁴

Fransız modeli laiklik için “laisizm” kavramı kullanılmaktadır. “*Fransa’nın dinî bakımdan esas itibariyle tekelci bir yapıya sahip olması ve rasyonalist aydınlanmacılığın güçlü etkisi altında dinden bağımsız bir ulusal kimlik oluşturmaya çalışılması, siyasal ve kültürel alanda din-karşıtı katı laikçi bir tutuma yol açmıştır.*”¹⁴⁵

Ancak Arabacı’ya göre, tarihi ve kültürel bir ağırlığa sahip olmasının yanı sıra halkın büyük çoğunluğunun Katolik olması sebebiyle, politik tercihlerin de öne çıkmasıyla Katolikliğin tesiri her alanda sezilebilmektedir.¹⁴⁶ Aynı şekilde, Belorgey’e göre de Fransız laikliği, Hristiyanlık temeline dayalı ve din karşıtı boyutu olan bir laiklik olmasına rağmen, ülkede Hristiyan geçmişi silinememiştir. Bunun en belirgin göstergesi Pazar günlerinin tatil olması, Noel ve Paskalyanın kutlanmasıdır.¹⁴⁷

2.3.2.2. MEVZUATTAKİ DURUM

Avrupa’da, devletin resmen "laik" olarak tanımlandığı tek ülke Fransa’dır. Laikliğin resmi olarak tanınması, 1946 Anayasasında yapılmıştır. Bu Anayasanın 1. maddesine göre, “*Fransa bölünmez, laik, demokratik ve sosyal bir Cumhuriyettir*”¹⁴⁸ denmektedir. Anayasası’nın giriş bölümünde ise “*Hiç kimse kökeni, kanaatleri ve inançları açısından çalışma ve istihdam konusunda ayrımcılığa maruz bırakılamaz ..... Her seviyede özgür ve laik bir kamu eğitim sisteminin organizasyonu devletin görevidir*” ifadesi yer almaktadır.¹⁴⁹

Fransız Anayasası, diğer Avrupa birliği ülkelerinden farklı olarak, dinle ilgili çok az metin içerir. Bu metinler, 1958 Anayasası ve daha önceki anayasalardan aktarılan

¹⁴⁴ Baubérot, s. 98; Detaylı Bilgi için bkz. Taplamacıoğlu, s. 45-46.

¹⁴⁵ Duman, s. 538.

¹⁴⁶ Arabacı, s. 26-27.

¹⁴⁷ Belorgey, s. 43.

¹⁴⁸ Deguerge, Maryse, “Çağdaş Fransız Demokrasisinde Laikliğin Anlamı”, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 198.

¹⁴⁹ Messner, Francis, “Fransa”, **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Ali Köse, Talip Küçükcan), 2008, s. 113.

metinler ve cumhuriyet kanunlarının tanıdığı temel prensiplerdir. 1958 Anayasası'nın birinci maddesinde din konusundaki ifadesi, *“Fransa, bütün vatandaşlarına kanun önünde köken, ırk ve din farkı gözetmeksizin eşit haklar sağlayan bölünmez, laik, demokratik ve sosyal bir cumhuriyettir”* şeklindedir.¹⁵⁰

Fransız *“laikliğin kaynakları -daha eskilere gönderme yapmazsak- eğitim özgürlüğü hakkındaki 1850 tarihli Falloux kanunu ve ilköğretimdeki laik anlayışı belirtmek için 1882 ve 1886’da bu kanunda yapılan değişiklikler, 9 Aralık 1905 tarihli kilise ve devletin ayrılması hakkındaki kanun, dinsel ibadet hakkındaki kanunlar, özellikle 1907 tarihli kanun ve adli ve idari mahkemelerin, Yargıtayın, Danıştayın ve idare mahkemelerinin çok sayıdaki içtihatlarıdır.”*¹⁵¹

Fransa’da devlet dini konularda tarafsızdır ve kamu hizmetleri din dışı alanlardadır. Bununla birlikte, bu ayırım ve tarafsızlık devletin bütün dinleri görmezden geleceği anlamına gelmemektedir. Kilise ile devletin ayrışmasını düzenleyen 1905’teki kanun bu fikre karşı çıkmıştır. Söz konusu kanun, *“her şeyin ötesinde serbest bir şekilde dini ibadetlerin ifasını ve dini kurumların örgütlenmesini garanti altına almayı amaçlamış; devletin dinlere karşı kayıtsız kalmasını hedeflememiştir”*. Liselerde, kolejlerde, hastanelerde, hapishanelerde ve orduda ruhsal arınma için bir mekan ve din adamı bulundurulmasına izin verilmekte ve bunu bizzat devlet organize etmektedir.¹⁵²

1905 kanunuyla, Katoliklik, ayrıcalıklı din olmaktan çıkarılmıştır. Laik cumhuriyet sisteminin anayasal düzende yer alması ise Vichy rejiminin laiklik uygulamalarından sonra 1945’te piskoposluğun laikliğin kabul edilebileceğini açıklamasının sonucunda olmuştur. 1946’da hükümet sağ ve hristiyan-demokrat bir parti tarafından oluşturulduğunda, Anayasa, Fransa’nın *“laik bir cumhuriyet”* olduğunu açıklamıştır.¹⁵³

---

¹⁵⁰ Messner, s. 113.

¹⁵¹ Belorgey, Jean-Michel, “Laiklik ve Demokrasi”, **Laiklik ve Demokrasi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 37.

¹⁵² Arabacı, s. 30-31.

¹⁵³ Baubérot, s. 98.

2.3.2.3. UYGULAMA

Messner, Fransız laikliğinin, devletin bütün dinlere saygı duyduğu ve dini çoğulculuğu tanıdığı pozitif bir tarafsızlık prensibi ortaya koyduğunu ifade eder.¹⁵⁴

Fransa'da *"etnik ve dini kimlikleri ne olursa olsun tüm vatandaşların eşitliğine vurgu yapılmaktadır. Bu yüzden farklılıkları ortadan kaldırmak amacıyla göçmenlere karşı etkin bir asimilasyon politikası uygulamaktadır. Fransa'ya gelen bireyler dini inanç ve pratiklerini özel alanla sınırlı olmak şartıyla yaşayabilirler. Herhangi bir grubun kimliğinin öne çıkmasına izin verilmez."*¹⁵⁵

Fransa'da laikliğe atfedilen değer, *"dini konularda özgürlükten ziyade, din dışı düşüncelere resmi bir saygı, dini düşünce ve duyguları güçlü olmayan kişilere ise insan olarak saygı duyulması"* olarak kabul edilmiştir. Yine laiklik, ülkenin kuruluşunun temel taşlarından biri olarak benimsenmiş, tarihi gelişmeler neticesinde varılan bir nokta, *"ülke halkının değerlerinin özü ve ülke vatandaşlarının tümünü bir araya getiren temel bir prensip"* olarak sunulmuştur.¹⁵⁶

*"Fransa'da, vicdan özgürlüğü ve laiklik kavramlarını birleştirmek, sıkça rastlanan bir şeydir. Vicdan özgürlüğünün devletin ve cumhuriyet kurumlarının laikliğiyle sağlandığı varsayılır."*¹⁵⁷ Gunn, Fransız modeli laiklik anlayışının din ve vicdan özgürlüğüne yaptığı en önemli katkılardan birinin, *"din ile ilgili olmayan inanç ve kanaatlere resmi saygı sağlaması ve dine değer atfetmeyen veya dinde huzur bulmayan bireylerin de insan olmak itibarıyla saygıya layık olduklarını resmi kayıt altına almış olması"* olduğunu ifade eder.¹⁵⁸

---

¹⁵⁴ Messner, s. 115.

¹⁵⁵ Davie, Grace, "Din ve Toplum: Avrupa Deneyimi Bir İstisnamı?", **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Ali Köse, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2006, s. 344

¹⁵⁶ Acun, s. 53-54.

¹⁵⁷ Morange, s. 129.

¹⁵⁸ Gunn, s. 133.

Fransa’da son dönemde laiklikle ilgili en önemli tartışmalar eğitim ile ilgilidir.¹⁵⁹ 1958 Anayasası’nın her zaman geçerli olduğunu belirttiği 1946 Anayasası’nın girişi, eğitim konusunu şu şekilde ifade etmiştir: “*Kamu eğitimi örgütünün bütün dereceleri parasız ve laik olup devlete aittir.*”¹⁶⁰ Eğitim, “*çok temel bir noktadır. Zira çocuğu vatandaşlığa ve ulusa dahil etmeye imkan verecektir.*”¹⁶¹ Gunn, bu konuyu “*Fransız okullarının en önemli görevi, akademik araştırma değil, vatanseverliğin öğretilmesidir*” şeklinde açıklar.¹⁶²

Ancak “*Ülke’de, din eğitim ve öğretimini yasaklayan bir hüküm olmadığı gibi, 1886’da özel okul açma izni verilmiştir.*”¹⁶³ Devlet, 31 Aralık 1959’dan itibaren dini okullar da dahil olmak üzere, bütün özel eğitim kurumlarını, milli eğitim programlarına uymaları ve vicdan özgürlüğüne saygı göstermeleri koşuluyla finanse etmektedir.¹⁶⁴ Günümüzde, devletin belirli bir oranda kontrolünü kabul ederek anlaşma imzalayan özel okullar, devletten, yaklaşık olarak okul bütçesinin % 80’i kadar para yardımı almaktadırlar. “*Fransa’daki öğrencilerin yaklaşık % 20’si özel okula gitmekte ve bu okulların %90’ından fazlasını Katolik okulları teşkil etmektedir.*”¹⁶⁵ Ayrıca % 40-45’i Katolik eğitim almakta olan çocukların,¹⁶⁶ dini eğitimini alması için her hafta bir tatil günü belirlenmektedir.¹⁶⁷ Kiliseler okul dışında isteyen her yaştan vatandaşlara dini kurslar düzenlemektedir.¹⁶⁸ Dini gruplar, okul, gençlere yönelik yurt, kurs veya kendi diledikleri şekilde başka mekanlar açabilmektedirler. Genel hukuka uygun olmak şartıyla, bu kurumlara söz konusu faaliyetleri sebebiyle, zaman, mekan ve sayı açısından hiçbir sınırlama getirilmemektedir.¹⁶⁹

---

¹⁵⁹ Yükleyen; Kuru, s. 22.

¹⁶⁰ Baubérot, s. 102.

¹⁶¹ Bockel, s. 51.

¹⁶² Gunn, s. 57.

¹⁶³ Aydın, Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Eğitimi ve Türkiye İle Karşılaştırması”, **DAD**, Aralık 2004, S: 68 s. 18.

¹⁶⁴ Morange, s. 137.

¹⁶⁵ Yükleyen; Kuru, s. 22.

¹⁶⁶ Aydın, s. 18.

¹⁶⁷ Baubérot, s. 98.

¹⁶⁸ Aydın, s. 18.

¹⁶⁹ Messner, s. 120.

Texier'e göre, "merkezileşmiş, hiyerarşize olmuş ve faaliyetiyle evrensel olma iddiası taşıyan" kurumsal bir yapı olan Roma Kilisesi'ne karşı oluşmuş olan Fransız laikliği halkın çoğunluğu tarafından desteklenmiştir. Ancak "bugün koşullar değişmiştir. Kentleşme, dünyaya açılma ve Avrupa'nın kuruluşu karşısında, kutsal Fransa'nın geleneksel değerleri pek direnç gösterememektedir". Sonuç olarak, Fransız tipi laik model de daha açık ve çoğulcu Anglosakson modelle amaç birliğine yönelmektedir.¹⁷⁰

Fransa'da dinler, sivil toplumun bir parçası sayılırlar. Bunun sonucunda devletin bazı noktalarda dinlerle irtibatı vardır. *"Katolik kiliseyle çağlar boyunca birçok kez anlaşmalar yapmıştır. Dinî duyarlılık gösteren temsilcilerle uzlaşma görevinde veya diğerleriyle danışma komitelerinde bulunmuşlardır".* Fransız Danıştay tarafından verilen bazı kararlarda ise, pozitif hukukla çatışmadıkça kiliselerin iç yönetmelikleri göz önünde bulundurulmaktadır.¹⁷¹

Dinin özerk olması, *"dinî hayatın ne kolektif olarak yerine getirilmesinin kaldırılmasını, ne de (genel dinî amaçlı örgütleri ifade eden) kiliseleri bir tür 'özel kulüp' durumuna indirgemeyi ifade etmektedir. Bilakis dinlerin ayinleri kamusaldir ve (dini tören gibi) dışarıda yapılan gösterilere kamu idaresi kanuna uygun olarak müsaade edilmiştir."*¹⁷²

Fransız ordusunda Katolik, Protestan, Yahudi ve Müslüman din adamları görev yapmaktadır.¹⁷³ Diğer yandan din-devlet ayrılığı kiliselerle ya da Vatikan'la yapılacak anlaşmalara engel değildir. Bu uygulamalar, devletin din hürriyetini sağlamak için laikliğe bir sınır çizemediğini göstermektedir.¹⁷⁴

Dini oluşumların finansmanı konusunda 1905 tarihli kanunun 2. Maddesi; *"Cumhuriyet, herhangi bir dini tanımadığı ve desteklemediği gibi, herhangi bir cemaatin ve din adamlarının maaşlarını da ödemez..."* hükmünü içermektedir. Bununla birlikte Fransa'nın en yüksek idare mahkemesi olan Danıştay verdiği kararlarda şuna

---

¹⁷⁰ Texier, s. 22.

¹⁷¹ Baubérot, s. 100.

¹⁷² Baubérot, s. 99-100.

¹⁷³ Yükleyen; Kuru, s. 23.

¹⁷⁴ Arabacı, s. 31.

hükmetmiştir: “Anayasada yer alan ve devlet ile bölgesel ve yerel idareciler açısından dine karşı tarafsız bir tavır ifade eden laiklik ile dini gruplara eşit davranılması prensibi bizatihi genel menfaat ya da bölgesel veya yerel yönetimlerin idaresi altındaki toprakların menfaati açısından, kanunun tanımladığı şartlara uymaları sağlanmak suretiyle dini cemaatlerin kamu tarafından desteklenmesini yasaklamaz.”¹⁷⁵

Bunun sonucu olarak;¹⁷⁶

- ✓ Devlet, 1905’te kamu malı olması şartıyla karşılıksız olarak dinlerin kullanımına terk edilen ve onların yasal mülkiyeti olan dini binaların bakımını üstlenmiştir.
- ✓ Papaz ve din adamları sosyal sigortadan faydalanmaktadırlar. Eğer kiliselerin sigorta yönelimlerinde eksiklik varsa, diğer yönetimlere yaptığı gibi milli kollektivite onlara da yardım eder.
- ✓ Dini derneklerin yararına iradi vergi indirimine izin verilmiştir.
- ✓ Genel menfaati gerçekleştirecek durumlarda, farklı diğer yardımlar özel yüksek eğitime verilebilir.
- ✓ Şapellerin (okul kiliselerinin) hizmetleri ile ilgili harcamalar ve liseler, orta dereceli okullar ile ilkokullar, hastaneler, kimsesizlerin barındığı yurtlar, hapisaneler gibi kamu kurumlarında dini uygulamaların serbestçe yapılmasını amaçlayan harcamaları kamu bütçesine dahil edebilmektedir.
- ✓ Yerel yönetimler, papazın kendi idaresi altındaki dini yapıların bakımı için, belediye başkanlarının talep ettiği din hizmetleri için mali yardımda bulunabilmektedir.

Devletin yaptığı bu yardımlar bazı militan laikleri rahatsız etmiştir. Ancak bugünkü düzende bunların tümü kabul edilmiştir ve hiçbir siyasal parti ve sosyal güç bu konuyu gündeme getirmemektedir.¹⁷⁷ Sonuç olarak, yerel kamu idareleri ve bazı

---

¹⁷⁵ Messner, s. 121.

¹⁷⁶ Baubérot, s. 101; Messner, s. 121-123.

¹⁷⁷ Baubérot, s. 101.

durumlarda devlet, yasal olarak tanınmış veya özel hukuk çerçevesinde dernekler halinde teşkilatlanmış dini cemaatlere ekonomik yardım önerebilmektedir.¹⁷⁸

Ayrıca, Almanya sınırında bulunan Alsace-Moselle bölgesinde Fransa laikliğinden farklı uygulamalar vardır. *“Fransa’nın bu kesimi, daha belirgin bir dini olgunun varlığıyla özellik kazanmaktadır.”*¹⁷⁹ Söz konusu bölge Fransa’da okulların laikleştirilmesi ve devletle Kilisenin ayrılması esnasında (1871-1918) Almanya’nın yönetiminde olduğundan Konkordato (Kilise ve devlet arasında yapılan anlaşma) ve 1802 Kanununun maddeleri korunmuş ve 1918’de Fransa tarafından tekrar geri alındığında bu durum aynen muhafaza edilmiştir.¹⁸⁰ Bu bölgedeki uygulamada devletin tanıdığı dinlerin¹⁸¹ ibadet yerlerinin bakımının masrafları ve bunların görevlilerinin ücretleri devlet bütçesinden karşılanmaktadır.¹⁸² Aynı şekilde, *“tarihi ve konjonktürel sebeplerden dolayı”* laiklik, eğitim alanında uygulanmaz. Devletçe tanınan dört dinin *“din eğitim ve öğretimleri”* ilköğretim kurumları ve liselerde devam etmektedir. Bu okullarda ders verenler ilgili dinlerin mensubu olup maaşlarını devletten alırlar. Ayrıca liselerde din eğitimi zorunludur.¹⁸³ Devlet’in 1946 Anayasası’nın kendisine vermiş olduğu hakla bölgeye ait bu istisnai durumları ortadan kaldırma imkanı olduğu halde yukarıda sözü edilen uygulamaları kaldırmak istememiştir. Bu da Fransa devletinin laiklik uygulamasını *“tepeden inme”* ya da *“dışarıdan müdahale”* ile değil de, toplumun kendi isteğiyle gerçekleşmesini istediğini göstermektedir.¹⁸⁴

---

¹⁷⁸ Messner, s. 124.

¹⁷⁹ Baubérot, s. 107.

¹⁸⁰ Baubérot, s. 107.

¹⁸¹ Söz konusu din ve mezhepler; Katolik, Lutherci, Reformcu mezhep ve Yahudi dinidir. Bkz. Baubérot, s. 107.

¹⁸² Arabacı, s. 329; Baubérot, s. 108.

¹⁸³ Arabacı, s. 29; Baubérot, s. 109-110.

¹⁸⁴ Arabacı, s. 29.

3. BATILI DEMOKRATİK ÜLKELERDE VE TÜRKİYE’DE LAİKLİK

3.1. GENEL OLARAK

Bu başlık altında, öncelikle Avrupa Birliği yasalarında din-devlet ilişkileri ile ilgili anlayış ele alınacaktır. Ardından, gerek tarihi açıdan gerekse uygulama noktasında farklı yaklaşımlar sergileyen ülkeler olarak, İngiltere, Almanya ve Hollanda ve Türkiye incelenecektir.

Avrupa Birliği’nin, temel yasalarında dine ve kiliselere yer verilmemiştir. Din, ulusal kimlik gibi, ülkelere ait bir olgu olarak değerlendirilir. Üye ülkelerde Kilise ve devlet arasındaki ilişkiler ve din eğitim ve öğretimi ile ilgili uygulamalar, ülkelerin kendi mevzuatlarına göre yapılmaktadır.¹⁸⁵ Özetle, *“din, genel olarak AB’nin yetkinlik alanı dışında kalmakta, bu nedenle de AB’nin bu konudaki görüşlerini düzenleyen çok kapsamlı ve tutarlı hükümler kümesi bulunmamaktadır.”*¹⁸⁶

Amsterdam Antlaşması’nın 11 numaralı maddesi bu anlayışı çok açık bir şekilde göstermektedir: *“AB, üye devletlerdeki kiliseler ile dinî dernek veya cemaatlerin ulusal hukuktaki konumlarına saygı göstermekte ve bu konuya ön yargıyla yaklaşmamaktadır.”* Bu hükümden anlaşılan şudur:¹⁸⁷ İlk olarak, Kilise devlet ilişkileri ulusal hukuklar tarafından belirlenecektir. Dolayısıyla, *“Danimarka devlet kilisesini, İtalya’ Papalık ile Devlet arasında imzalanan Antlaşmayı (Concordat), Fransa din-devlet ayrımını, hukuk sistemleri AB’nin şart koştuğu temel hakları ihlal etmediği sürece muhafaza edebileceklerdir.”* İkinci olarak, AB, dini cemaatlerin üye bir devlette sahip oldukları statüyü ortadan kaldıracabilecek güce sahip bir mevzuatı yürürlüğe koymayacaktır.

Ferrari, Avrupa Birliği Devletleri’nde, çoğulculuk anlayışının gelişmesi ve dinin Avrupa’da giderek güçlenmesi sonucu, Kilise-Devlet ilişkilerinin değiştiğinin ve

---

¹⁸⁵ Aydın, s. 15.

¹⁸⁶ Ferrari, Silvio, “AB Hukuk Sisteminde Din ve Dini Cemaatler”, **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Ali Köse, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2006, s. 326

¹⁸⁷ Ferrari, s. 327.

“dostane ayrılık” olarak adlandırılan ortak bir zemine doğru kaydığının altını çizmektedir. Yazar’a göre bu geçiş, kilise ve devletin katı bir şekilde bir arada olduğu ya da tamamen ayrı olduğu devletler için geçerlidir.¹⁸⁸

AB’ye üye Fransa neredeyse yüzyıldır sürdürdüğü “*devletin hiçbir dini tanımayacağı*” politikasını yumuşatma eğilimindedir. Devlet okullarında din öğretmek veya mabet inşasını finanse etmek, artık “Fransız usulü laiklik” ilkesine ihanet olarak sayılmamaktadır.¹⁸⁹ Diğer taraftan Devlet Kilisesi sistemi ortadan kalkmakta ya da bunu uygulayan devletler sistemlerinde köklü değişiklikler yapmaktadırlar. “*Mesela İsveç devlet kilisesi sistemini terk etti; Norveç terk etmek üzere; Finlandiya’da köklü değişiklikler yapıldı; İngiltere’de ise sürekli olarak tartışma konusudur.*”¹⁹⁰

Avrupa Birliği’ne üye ülkelerin bir kısmında, “*din ve siyaset iç içedir*”. Siyasal hayatta Hristiyan partiler de yer alabilir. Ancak, bu partiler dini temelli, muhafazakar değerleri savunan görünümde olup, mevcut yönetimi değiştirip dini temele dayalı bir yönetim kurmayı amaçlamazlar.¹⁹¹

AB ülkelerinde dinin devlet içerisindeki yasal konumu, din hizmetlerinin yürütülmesi, din eğitimi/hizmeti veren kurumların devlet bütçesinden aldıkları paylar gibi konularda, farklı uygulamalar mevcuttur.¹⁹² Bu farklılığın temelinde ise, ülkelerin kendi tarihsel ve kültürel geçmişleriyle yakın ilişkisi bulunmaktadır.¹⁹³

1 Mayıs 2004’teki genişleme öncesinde AB üyesi olan 15 ülkede farklı din-devlet ilişkisi uygulamaları bulunmaktaydı¹⁹⁴. Söz konusu 15 ülkenin “*dördünde resmi din bulunurken, üç tanesinde Katolik Kilisesi ile devlet arasında özel anlaşma (konkorda)*

---

¹⁸⁸ Ferrari, s. 333-334.

¹⁸⁹ Ferrari, s. 333; Baubérot, s. 101; Messner, s. 122-123.

¹⁹⁰ Ferrari, s. 333.

¹⁹¹ Acun, s. 55.

¹⁹² Eren, Selim, “AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi Hukuki Yapı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri”, Sempozyum Değerlendirmesi, **CÜİFD**, XI/I-2007, s. 421.

¹⁹³ Davie, s. 337-338.

¹⁹⁴ Bkz. Tablo 1: 15 AB Üyesi Ülkede Din-Devlet İlişkileri

mevcuttur. Diğer sekiz ülkede ise anayasal olarak ilan edilmiş tek bir devlet dini yoktur.”¹⁹⁵

Burada, AB ülkelerini üç sistem halinde incelemek mümkündür. İlk olarak, İngiltere, Danimarka, Yunanistan, İsveç ve Finlandiya devlet kilisesi olan ülkelerdir. “Devlet ile Kilise arasında sıkı ve zengin bağlar vardır”. Ancak söz konusu “ülkelerde çoğulcu demokrasi iyi işlediğinden dünyevileşme ve dolayısıyla toplumsal barış gerçekleşmiştir”. İkinci olarak, Fransa ve Hollanda’da devletle din arasında katı, İrlanda da ise yumuşak bir ayrılık vardır.¹⁹⁶ Üçüncü olarak Belçika, İtalya, İspanya, Portekiz, Almanya ve Avusturya’da ise devlet ve din arasında karşılıklı bağımsızlık vardır.¹⁹⁷ Buna karşılık, Almanya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg ile ilgili “dinî çoğulculuğun hâkim olup, yarı laikliğin uygulandığı” da ileri sürülmüştür.¹⁹⁸

Laiklik “hiçbir Avrupa ülkesinde tam olarak uygulanmadığı gibi hiç birindeki uygulama diğerine benzememektedir.”¹⁹⁹ Mesela Katolik kilisesi ile özel anlaşması olmasına rağmen İtalya’da devlet, kiliselere para yardımı yapmamaktadır; Almanya, Belçika, İsveç ve Lüksemburg’da ise resmi din olmamasına rağmen, devlet, ya kilise vergisi toplamakta ya da başka kaynaklardan kiliselere para aktarmaktadır. Din dersleri konusu da oldukça farklıdır. Devlet okullarında din dersi olmayan tek ülke Fransa’dır. Din derslerinin mecburi veya seçmeli olması ise ülkelere göre değişmektedir. Ancak, bu 15 ülkenin her birinde, özel dini okullar devletten para yardımı almaktadırlar.²⁰⁰

Bütün bu ülkelerde farklı din-devlet ilişkileri olmasına rağmen Yayla’ya göre, dinin siyasetten tamamen dışlandığı bir tek demokratik ülke örneği gösterilemez.²⁰¹ Hangi sistem geçerli olursa olsun, bütün ülkelerde, kilise ve din sınıfına karşı tepkiler

---

¹⁹⁵ Yükleven; Kuru, s. 16.

¹⁹⁶ Selçuk, s. 186.

¹⁹⁷ Selçuk, s. 186.

¹⁹⁸ Arabacı, s. 19.

¹⁹⁹ Arabacı, s. 16.

²⁰⁰ Yükleven; Kuru, s. 16.

²⁰¹ Yayla, s. 82.

yok olmuş, din ve mezhepler, kendi bünyeleri içinde kurumsal özerkliğe sahip olmuşlardır.²⁰²

Bir dine bağlı kalarak tarafsız olmayan ülkelerde, laiklik prensibi her zaman sert bir biçimde algılanan din-devlet ayırımı şeklinde uygulanmamaktadır. Bu ülkelerin her biri din-devlet ilişkilerini, ülke ve toplumlarının tarihi süreç ve günün sosyal ihtiyaçlarına göre rahatça yürütmektedir. Sonuç olarak bu ülkelerde din-devlet ilişkilerinin halkın inançları dikkate alınarak düzenlendiği ortaya çıkmaktadır.²⁰³ Dursun, bu ülkelerde “*milli din*”lere rağmen geniş bir hoşgörü anlayışının yerleşmiş olduğunun “*milli din*”lerin dışındaki dinlerin de yaşama haklarının bulunduğu altını çizer.²⁰⁴

Sonuç olarak, AB üyesi ülkelerde din-devlet ilişkileri konusunda bir tabloya yer vermek, AB ülkeleri ile ilgili bir fikir sahibi olmayı kolaylaştıracaktır.

---

²⁰² Selçuk, s. 186.

²⁰³ Arabacı, s. 19.

²⁰⁴ Dursun, s. 88.

Tablo 1. AB Üyesi Ülkede Din-Devlet İlişkileri²⁰⁵

	Resmi Din	Kiliselere Devlet Yardımı	Din Dersi	Dini Okullara Devlet Yardımı
Almanya	Yok	Var	Mecburi	Var
Avusturya	Yok	Yok	Seçmeli	Var
Belçika	Yok	Var	Seçmeli	Var
Danimarka	Luteran Protestan	Var	Seçmeli	Var
Finlandiya	Luteran Ortodoks	Var	Mecburi	Var
Fransa	Yok	Yok	Yok	Var
Hollanda	Yok	Yok	Seçmeli	Var
İngiltere	Anglikanizm	Var	Mecburi	Var
İrlanda	Yok	Yok	Mecburi	Var
İspanya	Katolik (Özel Statü)	Var	Seçmeli	Var
İsveç	Yok	Var	Seçmeli	Var
İtalya	Katolik (Özel Statü)	Yok	Seçmeli	Var
Lüksemburg	Yok	Var	Mecburi	Var
Portekiz	Katolik (Özel Statü)	Var	Seçmeli	Var
Yunanistan	Ortodoks	Var	Mecburi	Var

Burada, resmi bir dini olan İngiltere, kilise-devlet ayırımını esas alan Almanya ve çok kültürlülük üzerine bina edilmiş olan Hollanda incelenecektir. Bu bağlamda, söz konusu ülkelerin din-devlet ilişkilerini nasıl bir kurumsal ve ideolojik temele dayandırdıkları ve din özgürlüğünü nasıl yorumladıkları sorusuna cevap aranacaktır.

3.2. İNGİLTERE

3.2.1. GENEL OLARAK

İngiltere, çoğunluğunu Anglikan mezhebine mensup Hristiyanların oluşturduğu bir Batı Avrupa ülkesidir. Anglikan Kilisesi, onaltıncı yüzyılın yarısından itibaren İngiltere’de resmi kilise statüsündedir.²⁰⁶

²⁰⁵ Baubérot, Jean, Religions et laïcité dans l’Europe des douze, Paris, Syros, 1994; Gaillard, Jean-Michel, “L’Europe sera laïque ou ne sera pas” L’Histoire (289), 2004, s. 102-108; U.S. Department of State, International Religious Freedom Report for 2004, aktaran; Yükleyn; Kuru, s. 17.

İngiltere’de görülen din hürriyeti ve bu günkü hoşgörü rejimi, onyedinci yüzyılın sonundan itibaren tedrici olarak yerleşmiştir. 597’de St. Augustin tarafından kurulan İngiltere (Katolik) kilisesi, 1534’te I. Elizabeth döneminde ılımlı reformun çatışmasız zafere götürdüğü VIII. Henri döneminde Roma’dan ayrılmıştır. I. Elizabeth 1559 Üstünlük Anlaşmasıyla kilisenin “yüce yöneticisi” olarak tanınmıştır. Aynı ünvan bugün Kraliçe II. Elizabeth tarafından hala taşınmaktadır.²⁰⁷

Resmi anlamda seküler bir ülke olmamasına rağmen İngiliz toplumu seküler değerleri benimsemiş bir toplum olarak tanımlanabilir. İngiltere’de din-devlet ilişkileri Fransa ve benzeri diğer Avrupa ülkeleri kadar sıkıntılı olmamıştır. İngiliz uzlaşma kültürünün yansımaları din-devlet ilişkileri ve din eğitimi konusunun yanı sıra birçok güncel konuda da kendini göstermektedir.²⁰⁸ “İngiltere’deki tarihi özgürlükçü gelenek, devletin dine bakışında da kendisini göstermekte, dine karşı kuşkucu tutum hiçbir zaman resmi politika haline gelmemektedir.”²⁰⁹ Bu modelde önemli olan husus, “dinin bir kamusal fonksiyonunun kabul edilmesi ve bu yüzden devlet ve dinin ortak amaçları gerçekleştirmek için dayanışma halinde bulunmasının uygun olarak görülmesidir.”²¹⁰

Günümüz İngiltere’sinde Anglikan Kilisesi ulusal birlik, onur ve ahlakın esin kaynağı olarak görülmektedir.²¹¹ Davie’nin ifadesine göre, “kilise üyeleri, Hristiyanlığın İngiliz versiyonunun koruyucusu olmaktan ziyade genel olarak “inancın” koruyucusudurlar.”²¹²

Otoriteler diğer dini ve etnik cemaatlerin toplumsallığını tanımakta ve her zaman anlaşmaya hazır olduklarını göstermektedirler. Üstelik kamu düzenini korumaya uygun olan davranışlar teşvik edilmektedir. Örneğin, Hristiyanlar veya Yahudiler nikah

---

²⁰⁶ Monsma; Soper, s. 127.

²⁰⁷ D’hellencourt, Bernard, “Birleşik Krallıkta “Hıristiyan Sekülerleşmesinin” Değişkenleri”, **Avrupa Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 167-168.

²⁰⁸ Kaymakcan, Recep, **Günümüz İngiltere’sinde Din Eğitimi**, İslami Değerler Eğitimi Merkezi, İstanbul, 2004, s. 15.

²⁰⁹ Bolay, Süleyman Hayri ve Mümtaz’er Türköne, **Din Eğitimi Raporu**, TDV, Ankara, 1995, s. 50.

²¹⁰ Monsma; Soper, s. 127.

²¹¹ Monsma; Soper, s. 5.

²¹² Davie, s. 344.

kıymak için devlet görevlisine ihtiyaç duymamakta, bu tür konularda bazı din görevlileri resmi görevli kabul edilmektedir.²¹³

3.2.2. MEVZUATTAKİ DURUM

Çalışmamıza konu olan ülkeler arasında resmi bir kilise kurumuna sahip tek ülke İngiltere'dir.

İngiltere'de yazılı bir anayasa yoktur, bundan dolayı dini özgürlükler için yazılı anayasal güvenceler mevcut değildir. Fakat yine de Hristiyanlığın yasal bir statüsü vardır ve aynı zamanda ulusal çıkarları doğrudan etkileyen fonksiyonlara sahiptir.²¹⁴

Resmi bir kilise olan Anglikan kilisesi hukuku, İngiliz hukuk sisteminin bir parçası olarak kabul edilir.²¹⁵ Mahkemeler, hukuk düzeninin bir parçası sayılan kilise hukukunu da uygulamaktadırlar.²¹⁶ Genel din işleri kurulu (15 Avam Kamarası üyesi ve 15 Lordlar Kamarası üyesinden teşekkül eden 30 kişilik kilise komisyonu) kanun kuvvetine sahip olmadan önce onaylanmak için, parlamentodan geçecek tüzükleri hazırlamaktadır.²¹⁷

İngiltere'de, İngiliz Kilisesi'ni korumayı amaçlayan "dine küfrü yasaklayan kanun"un haricinde,²¹⁸ dini grupların faaliyetlerini düzenleyen özel kanunlar yoktur. *"Dinî gruplar ve dernekler de diğer sosyal ve hayır kuruluşlarıyla aynı yasal prosedüre tabidirler. Bu yüzden dinî toplantılar ..... vb. hususları belirleyen kanunlar bulunmamaktadır ..... Devlet temelde pragmatik bir yaklaşımla dinî çoğulculuk ilkesini benimsemiştir."*²¹⁹

Ülke'de din eğitimi ile ilgili ilkeler yasalarla belirlenmiştir. 1944 Eğitim Kanunu'na göre, okullarda güne toplu dua ile başlamak yasa emridir. 1988 Eğitim

---

²¹³ D'hellencourt, s. 173.

²¹⁴ Catto, Rebecca, Grace, Davie, "İngiltere Din Devlet ilişkisi", **AB Ülkelerinde Din Devlet ilişkisi**, (Haz. Ali Köse, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2006, s. 452; Monsma; Soper, s. 141.

²¹⁵ Monsma; Soper, s. 136.

²¹⁶ Bolay; Türköne, s. 49.

²¹⁷ D'hellencourt, s. 172.

²¹⁸ Catto; Davie, s. 461.

²¹⁹ Catto; Davie, s. 457.

Yasası'nda ise İngiltere'de dini geleneğin Hristiyalık olduğu ve bu doğrultuda eğitim yapılması gerektiği vurgulanmıştır.²²⁰ Aynı yasaya göre, din dersi müfredat programında Hristiyanlıkla birlikte, ülkede temsil edilen diğer dinlerin öğreti ve uygulamalarının dikkate alması ve müfredata yansıtılması öngörülmektedir.²²¹

Şehir merkezlerinde bazı problemleri çözebilmek için, *“İngiliz Kilisesi'nin, Katolik Kilisesi'nin, Churches Kardeşler Federal Konseyi'nin, Karayip-Afrika Kiliseleri'nin, Hinduların, Yahudilerin, Müslüman ve Sihlerin temsilcileri ile yan yana bulunan (Fransa'ya göre daha çok yetkileri olan) Çevre Bakanlığı'nda bir müsteşar tarafından yönetilen Inner Cities (iç şehirler) için bir konsey”* oluşturulmuştur.²²²

3.2.3. UYGULAMA

İngiltere'de Anglikan kilisesi resmi bir özelliğe sahiptir. Kralın taç giyme töreni bir dini törendir ve kral, Canterbury Başpiskoposu'nun elinden tacını giyer. Protokol sırasında Başpiskopos hemen kralın en önemli yakınlarından sonra gelir. Parlamenterler görevlerine dua ile başlarlar ve Anglikan kilisesi de parlamentoda bir temsilci bulundurur. Canterbury ve York Başpiskopolarıyla beraber 24 Anglikan piskoposu Lordlar Kamarası üyesidir. Öte yandan, diğer dini grupların tanınmış ünlü üyeleri, hayat boyu bu kamaraya üye seçilebilmektedirler. 1988'de dönemin büyük hahamı olan İmmanuel Jakobovits, Lordlar Kamarasına üye olarak atanmıştır.²²³

İngiltere'de Kilise'nin resmi statüsü o kadar önemlidir ki, 1936 yılında Kral VIII. Edward'ın tahttan feragat etmek zorunda kalmasının sebebi, kilise öğretisine aykırı bir evlilik yapmak istemesi olmuştur. Ülkede Anglikan Kilisesi haricinde İskoç ve Katolik Kiliselerinin de özerklikleri, korunmuş olması nedeniyle dini çoğulculuk tam bir kabul görmüş durumdadır.²²⁴

---

²²⁰ D'hellencourt, s. 175; Arabacı, s. 17.

²²¹ Kaymakcan, s. 33.

²²² D'hellencourt, s. 173; Catto; Davie, s. 459.

²²³ D'hellencourt, s. 171; Catto Davie, s. 453.

²²⁴ Bolay; Türköne, s. 49-50.

Anglikan Kilisesi'nin Oxford, Cambridge ve Durham gibi üniversitelerde belirli sayıda profesörlük kadrosu bulunmaktadır. Aynı zamanda Kilise, Oxford, Cambridge ve Durham üniversitelerinde, üniversite kiliseleri açma hakkına sahiptir.²²⁵

Devlet doğrudan hiçbir dine yardım etmez. Bununla birlikte Devlet, bazı binaların (kullanılmayan kiliseler ve kullanılmayan tarihi kiliseler) yapımı için yardım etmektedir. Dini örgütler yardım dernekleri statüsüne sahip olup, vergi muafiyetinden yararlanabilmektedirler.²²⁶ Ayrıca ordu, hapisane, hastane gibi kurumlarda çalışan din görevlilerinin maaşları devlet tarafından ödenmektedir.²²⁷

Britanya Hayır Kurumları Komisyonu, dinin geliştirilmesini hayır maksatlı bir hedef olarak belirler. Komisyonun web sitesinde dinle ilgili olarak şunlara yer verilmektedir.²²⁸

“Genelde dinler arasında bir ayırım yapılmamaktadır. Genel kanaatimiz, dinin gelişmesinin kamu yararına olduğu şeklindedir. Dinin gelişebilmesi için de din “üst bir varlığa ya dış varlıklara inanç” temeli üzerine kurulmalı ve ibadetler vasıtasıyla bu inancın ifade edilmesi gerekmektedir”.

Hayır kurumu olmanın genelde mali olan avantajları vardır. Ancak dini gruplar devletten daha başka yollarla da finansal destek alabilmektedir. Ayrıca, hükümet bazı etnik ve dini azınlıklara özel fonlar ayırmıştır. Örneğin Şubat 2006'da hükümet toplumsal bütünleşme sağlamak amacıyla, 578 dini gruba verilmek üzere 7 milyon sterlin ayırmıştır. Bu bütçeden, dini grupların nüfus sayım oranları gözetilmeden Hristiyan gruplara 2.1 milyon sterlin, Müslüman gruplara 1.4 milyon sterlin ayrılmıştır.²²⁹

İngiltere'de okulları genel olarak kilise ve devlet okulları olarak ikiye ayırmak mümkündür.²³⁰ Okulların yaklaşık dörtte biri kilise veya dini nitelikli okullardır. Bu

---

²²⁵ Catto; Davie, s. 453.

²²⁶ D'hellencourt, s. 172; Catto; Davie, s. 454.

²²⁷ Catto; Davie, s. 454.

²²⁸ Catto; Davie, s. 457.

²²⁹ Catto; Davie, s. 458.

²³⁰ Kaymakcan, s. 115.

okulların finansının tamamına yakını devlet bütçesinden karşılanmaktadır ve eğitim ücretsizdir.²³¹

Kilise okulları, *“kiliseler tarafından açılan, yönetilen ve genel eğitim veren okullardır”*. Bu okulların varlık nedeni Hristiyan değerlerinin eğitime yansımını sağlamak ve bu değerleri benimseyen öğrenciler yetiştirmektir. Din eğitimi ve toplu ibadet konuları istisna tutulursa, devlet okullarında okutulan müfredat ile kilise okullarında uygulanan müfredat aynıdır. Ancak kilise okullarında *“öğretmenler derste ve ders dışındaki davranışları ve faaliyetleri ile genelde dinî değerleri ve özelde de Hristiyan değerleri benimseyen fertler yetiştirmeye çalışmaktadırlar.”*²³²

Hazırlanması yerel yönetimlerin sorumluluğunda olan din dersleri, ilk ve orta dereceli devlet okullarında düzenli dersler arasında yer alır.²³³ Din dersi için önerilen süre, haftada yaklaşık 50-55 dakika uzunluğunda bir ders saati kadardır.²³⁴ Toplu ibadet, okulda yapılması öngörülen, ortalama günlük 15-20 dakika süren okul kaynaklı dini bir faaliyettir. Kilisenin eğitim sisteminde, toplu ibadetin asırlardan beri bulunduğu görülmektedir. Diğer Avrupa ülkeleri devlet okullarında benzer bir faaliyet bulunmamaktadır.²³⁵ Ancak, öğrenci velileri, isterlerse çocuklarını, hem din dersine hem de toplu duaya katılmaktan alıkoyabilirler.²³⁶

2000 yılı itibariyle İngiltere’de 101 devlet ve 1 de özel üniversite mevcuttur. Öğretim kadrosu sayısı bakımından farklı olmakla birlikte 52 ilahiyat fakültesi ve ilahiyat bölümü bulunmaktadır.²³⁷ Öğretim üyelerinin maaşları ve her türlü eğitim giderleri üniversite bütçesinden karşılanmaktadır.²³⁸ İlahiyat bölümlerinin ne maddi ne de akademik anlamda kilise ile resmi bir bağı yoktur. Ancak papaz yetiştirme ve diğer

---

²³¹ Kaymakcan, s. 17.

²³² Kaymakcan, , s. 116-125.

²³³ Arabacı s. 17; Kaymakcan, s. 16-17.

²³⁴ Kaymakcan, 40.

²³⁵ Kaymakcan, s. 49-53.

²³⁶ D’hellencourt, s. 175; Arabacı, s. 17.

²³⁷ Ülke’de ilahiyatlar için ortak bir isim bulunmamaktadır. En çok kullanılan isimler şu şekilde sıralanabilir: theology, divinity, theology and religious studies, theology and religion, Biblical studies. Aynı şekilde bazı ilahiyatlar fakülte, bazıları ise bölüm olarak adlandırılmaktadır. Bölüm olarak adlandırılan ilahiyatlar Edebiyat Fakültelerine bağlıdır. Bkz. Kaymakcan, s. 206.

²³⁸ Kaymakcan, s. 206.

dini konularda işbirliği yapılabilmektedir.²³⁹ İlahiyatlarda program içerikleri ve ağırlıkları üniversiteden üniversiteye göre farklı olmakla birlikte, Hristiyanlıkla birlikte diğer dünya dinleri ve din bilimleri de eğitim ve araştırma programına dahil edilmektedir.²⁴⁰

Kiliseler tarafından yetiştirilen din adamlarının görev alanları sadece kiliseler değildir. Aynı zamanda orduda, hapishanelerde ve sağlık hizmetlerinde din hizmeti sunacak personel yetiştirilir. 2001 verilerine göre hastanelerde tam gün çalışan din görevlisi sayısı 332'dir. Bunlardan 277'si Anglikan Kilisesi, 46'sı Bağımsız Kilise, 8'i Roma Katolik Kilisesi papazıdır. Bunların dışında 1 Müslüman din görevlisi vardır. Ayrıca hastanelerde yarım gün çalışan 4.500 din görevlisi vardır. Bunların 66'sı haham, 20-25 tanesi imamdır. Bu görevlilerin maaşlarını çalıştıkları kurumlar verir.²⁴¹

Orduda da ana kiliselerin din görevlileri olduğu gibi, Sih, Hindu, Müslüman ve Budist din görevlileri de bulunmaktadır. Orduda çalışan din görevlilerinin maaşlarını ise Savunma Bakanlığı vermektedir.²⁴²

3.3. ALMANYA

3.3.1. GENEL OLARAK

Onaltı eyaletten oluşan²⁴³ Almanya'nın siyasi idari örgütü, bu ülkede kiliselerin statüsü için önemli bir belirleyicidir. Bu statü, iki hukuki parametreye dayanır: Federal Alman Anayasası ve bölgelerin dini çoğunluğuna göre devlet/ kilise ilişkileri yönünden değişen, eyalet anayasaları.

---

²³⁹ Kaymakcan, s. 207.

²⁴⁰ Kaymakcan, s. 207.

²⁴¹ Catto; Davie, s. 465.

²⁴² Catto; Davie, s. 465.

²⁴³ Robbers, Gerhard, "Almanya", **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Ali Köse, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2008, s. 43.

Laiklik ilkesi, “ülkenin içinde bulunduğu sosyal şartlara göre düzenlenmiştir. Din ve devlet otoritelerinin halkın inanç ve isteklerini dikkate alarak şekillendirildiği bir uygulama söz konusudur.”²⁴⁴

Devletin özellikle Roma Kilisesi ve Evanjelik Kilisesi ile işbirliği çok kuvvetlidir.²⁴⁵ Bu işbirliğinin temelinde Otuz Yıl Savaşlarını sona erdiren Westfalya Antlaşması’ndaki “hükümrânın dini devletin dinidir” prensibi yer alır. İkinci Dünya Savaşından sonra bile bir süre geçerliliğini korumuş olan bu prensibe göre her bölgenin idarecisi hangi din ya da mezheptense halkı da o din ve mezhepten sayılmaktaydı.²⁴⁶

Monsma ve Soper’e göre, Almanya’da kilise-devlet ilişkileri iki prensibe dayanır: Ortaklık ve otonomi. “...Alman halkı, bu iki kurumu, birbiriyle dayanışma içinde olan ve Alman toplumunun istikrarına ve refahına katkıda bulunabilecek ortaklar olarak algılamaktadır”. Alman zihin yapısı, kilise ve dini organizasyonların bağımsız olmasını “temel bir hak olarak algılamakta ve onları tamamen kendi kaderleriyle baş başa bırakmaktadır. Kiliseler ve dinî organizasyonların sahip oldukları otonomi alanına, devlet, hiçbir şekilde müdahale etmemektedir.”²⁴⁷ Bu iki prensibi destekleyen “iki ek değer ya da ilke daha vardır: Tarafsızlık ve pozitif özgürlük olarak din özgürlüğü”. Tarafsızlık “devlet hiçbir kilise ile özdeşleşemez” prensibi ile açıklanmaktadır. Din özgürlüğü ise, “devletin kişinin inanç ya da pratiklerine sınırlama koymamasının ötesinde, devletin, dinin özgürce uygulanmasına katkı sağlayacak pozitif çabaların içine girmesini de kapsamaktadır.”²⁴⁸

3.3.2. MEVZUATTAKİ DURUM

Federal Alman Anayasası, kiliselere, dernekler ve kamu birlikleri yasalarına göre oluşum imkanı tanımaktadır. Alman Anayasası, bir “devlet kilisesi” tanımamıştır. Tarihi olarak Weimar Cumhuriyeti Anayasası’nın 136, 137, 139 ve 141. maddelerini ve

²⁴⁴ Kahraman, s. 65; Arabacı, s. 22.

²⁴⁵ Yükleyen; Kuru, s. 33.

²⁴⁶ Yükleyen; Kuru, s. 33; Hocoğlu, “Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi”, s. 42.

²⁴⁷ Monsma; Soper, s. 163.

²⁴⁸ Monsma; Soper, s. 163.

özellikle devletle kilisenin ayrılığını belirterek, din ve vicdan hürriyetini kuvvetlendirmiştir (m. 4).²⁴⁹

Federal Anayasa haricinde, her bir eyaletin kendi anayasası vardır. Land Schleswig-Holsten eyaleti dışındaki her eyaletin anayasası, din özgürlüğünü ve devletin dini gruplarla ilişkisini düzenleyen hükümler içermektedir.²⁵⁰

Almanya’da resmi bir devlet dini olmadığı gibi, milli bir kilise de bulunmamaktadır.²⁵¹ Buna rağmen, Anayasa din ve inanç özgürlüğünü garanti altına almıştır. Ülkede informel çoğulcu bir yapının olduğu ifade edilir.²⁵²

Devletin temeli dine dayanmasa da anayasanın girişinde Alman halkının “*Tanrı ve insanlar önünde sorumluluk*” bilincine göre hazırlandığı belirtilir. Federal Cumhuriyetin Başkanı’nın göreve başlama yemini “*Tanrı bana yardım etsin*” cümlesiyle biter.²⁵³

Alman Anayasası, “*devlet ile dinî cemaatlerin ayrıştıkları, ama aynı zamanda işbirliği içinde oldukları bir sistem*” öngörür.²⁵⁴ Anayasada devlet ve kilise arasında eğitim ve sosyal hizmetler alanındaki işbirliği güvence altına alınmıştır.²⁵⁵

Almanya’da okullardaki din eğitimi ile ilgili uygulamaların temelinde 1949 tarihli Anayasanın 7. maddesi bulunmaktadır. Bu hüküm genel çerçeveyi belirlemede, uygulamaların ayrıntılarında eyaletlere göre farklılıklar görülebilmektedir.²⁵⁶ Anayasa’ya göre, din dersi, kamu okullarında okutulan düzenli bir derstir.²⁵⁷

---

²⁴⁹ Oedraogo, “Sekülerleşmiş Bir Toplumun Zor Laikleşmesi”, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 50.

²⁵⁰ Robbers, s. 43.

²⁵¹ Kahraman, Mehmet, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, **MKÜSBED**, C:5, S:9, 2008, s. 64.

²⁵² Monsma; Soper, s. 12.

²⁵³ Oédraogo, s. 49.

²⁵⁴ Robbers, s. 48.

²⁵⁵ Yükleyen; Kuru, s. 33.

²⁵⁶ Aydın, s. 15.

²⁵⁷ Monsma; Soper, s. 191.

Alman hukuk sisteminde kiliselere imtiyazlı bir statü tanınmaktadır. Kiliselerin ekonomik ve sosyal önemi bu durumun ispatıdır.²⁵⁸ Kiliselerin statüsü aynı zamanda onların sosyal fonksiyonlarının hukuken tanınmasıyla belirlenmiştir.²⁵⁹

3.3.3. UYGULAMA

Alman Anayasası her ne kadar bir devlet kilisesi tanımıyorsa da, kamu hukuku kurumu olarak önceden var olan dini cemaatleri tanımaktadır.²⁶⁰

Kamu hukuku kurumu olmanın iki öncelikli avantajı vardır. *“Birincisi, dinî cemaatlere hukukî bağımsızlık sağlar. İkincisi, devlet bu kurumlar için kilise veya sinagog üyelerinden vergi toplamakla yükümlüdür”*. Kiliseler ve sinagoglar bu vergi gelirlerini dini, sosyal ve eğitim çalışmaları için kullanırlar.²⁶¹ Katolik ve Protestan kiliselerinin genel bütçelerinin yaklaşık % 80’ini kilise vergisi oluşturmaktadır.²⁶² Rakam belirtmek gerekirse, *“2000 yılında Protestan ve Roma Katolik Kiliseleri için toplanan vergiler yaklaşık sekiz milyar avro’dur.”*²⁶³

Almanya Cumhuriyeti’nde dini grupların birleşmeleri hiçbir sınırlamaya tabi değildir. Her dini cemaat kendi işlerini herkes için geçerli olan kanunların sınırları çerçevesinde bağımsız olarak düzenler ve yönetir.²⁶⁴

Almanya, dini nitelikteki sosyal ve sağlık hizmetleri kurumlarına mali yardımda bulunan kapsamlı bir sisteme sahiptir. Alman Hükümeti’nin, kendi bürokratik kurumlarından daha ziyade özel hayır kurumları aracılığıyla sosyal hizmetleri yerine getirmeye öncelik vermektedir.²⁶⁵

---

²⁵⁸ Oedraogo, s. 43.

²⁵⁹ Oedraogo, s. 47.

²⁶⁰ Yükleyen; Kuru, s. 33.

²⁶¹ Yükleyen; Kuru, s. 33.

²⁶² Robbers, s. 54.

²⁶³ Yükleyen; Kuru, s. 33.

²⁶⁴ Robbers, s. 44.

²⁶⁵ Monsma; Soper, s. 202.

Almanya’da dört tip okul bulunmaktadır. Mezhepler üstü nitelikteki Hristiyan okulları, en yaygın okullardır. Hristiyan okullarını mezhep okulları takip etmektedir. Ayrıca seküler okullar ve özel dini okullar bulunmaktadır.²⁶⁶

Din dersi, kamu okullarında okutulan düzenli derslerden bir derstir ve sınıf geçmeye etkisi vardır. Devlet, ilgili personel vb. giderleri karşılamak durumundadır. Öğrenci velileri ve öğrenciler din dersine katılıp katılmama konusunda serbesttir.²⁶⁷

Din dersi, denetim hakkı çığnenmeksizin cemaatlerin ilkeleriyle uyum içinde verilir. Devletin yetkisi ve cemaatlerin ortak sorumluluğundan çıkan sonuca göre, din dersi verecek öğretmenler devletin belirlediği öğretmenlik formasyonu almalarının yanı sıra, ilgili kilisenin de onayını almak zorundadır.²⁶⁸ Almanya’da din dersleri mezhebe dayalı olarak yapılmakta olup din dersine katılmayan öğrenciler için eyaletlerin çoğunda başka bir ders konulmaktadır.²⁶⁹

Almanya’da ana okullarının büyük bir bölümü kiliselere aittir. Ancak devlete bağlı ana okullarında da dini motifler sürekli kullanılmaktadır.²⁷⁰

Üniversite seviyesinde din öğretimi, devlet üniversiteleri bünyesinde Katolik ve Protestan bölümleri olan ilahiyat fakültelerinde yapılmaktadır.²⁷¹ Ayrıca büyük kiliselerin kendilerine ait özel ilahiyat fakülteleri bulunmaktadır.²⁷²

3.4. HOLLANDA

3.4.1. GENEL OLARAK

Hollanda, “istikrarlı ve başarılı demokrasi”ye²⁷³ sahip olmanın yanında, özgürlükçü yönetim felsefesi ile tanınan bir AB ülkesidir.²⁷⁴ 1876’dan beri ölüm cezası

---

²⁶⁶ Monsma; Soper, s. 189.

²⁶⁷ Aydın, s. 15; Monsma; Soper, s. 191.

²⁶⁸ Robbers, s. 59; Aydın, s. 15-16.

²⁶⁹ Aydın, s. 16.

²⁷⁰ Aydın, S. 16.

²⁷¹ Aydın, s. 16.

²⁷² Robbers, s. 60.

uygulanmayan²⁷⁵ ülkede, hafif uyuşturucular serbest, genelevler resmidir. Ayrıca ötenazinin ve eşcinsel evliliğinin yasal olarak kabul edildiği ilk AB ülkesidir. Devletin bu hoşgörülü yaklaşımını, dini gruplara verdiği serbestlik ve destekte de görmek mümkündür.²⁷⁶

Ülke tarihi olarak Hristiyanlık içindeki heterodoks gruplar için güvenli bir liman olmuştur. “*Avrupa din savaşlarını yaşarken Hollanda değişik dinî geleneklere tolerans göstermiştir*”. İngiltere’den kaçan Puritanlar, Amerika’ya göç etmeden önce Hollanda’ya sığınmışlardır. Orta Çağ Avrupa’sında ve Nazi işgali boyunca hor görülen Yahudiler, kendilerini bu ülkede rahat hissetmişlerdir.²⁷⁷

Hollanda’da kiliseler ve bağlı kuruluşlar sosyal ve kültürel alanda aktif rol oynarlar.²⁷⁸ Ülkede sosyal hizmetlerin büyük bir kısmı, çoğu dini nitelikli olan özel kurumlar sağlamaktadır. Devlet, özel hayır kurumlarının dini kimliklerine ve aktivitelerine karışmamakta ve onların dini doğasına saygı göstermektedir. Bu hayır kurumları büyük ölçüde devlet yardımı ile ayakta durmaktadır.²⁷⁹

Hollanda’da 1970’lerden itibaren çok hızlı bir sekülerleşme sürecine girilmiştir. Halkın kiliseden uzaklaşması ve dini gruplar arasında meydana gelen yakınlaşmalarla sütunlaşma sistemi giderek önemini kaybetmiştir.²⁸⁰

3.4.2. MEVZUATTAKİ DURUM

Onsekizinci yüzyıla kadar Kalvinizm’in resmi devlet dini olduğu Hollanda’da, Fransız İhtilalinden sonra, Fransız ordularının baskısı ile Devlet Kilisesi kaldırılarak, din ve devlet işleri ayrıldı.²⁸¹ “1798 Anayasası kanun önünde bütün dinlerin eşit *olduğunu*

---

²⁷³ Monsma; Soper, s. 53.

²⁷⁴ Yükleyen; Kuru, s. 44.

²⁷⁵ Monsma; Soper, s. 53.

²⁷⁶ Yükleyen; Kuru, s. 44.

²⁷⁷ Monsma; Soper, s. 53-54.

²⁷⁸ Bijsterveld, s. 137.

²⁷⁹ Detaylı bilgi için bkz. Monsma; Soper, s. 80-87.

²⁸⁰ Yükleyen; Kuru, s. 45; Martin, s. 153; Monsma; Soper, s. 55.

²⁸¹ Arabacı, s. 22.

ve devletle kiliselerin birbirinden ayrıldığını ilan eden ilk anayasa"dır.²⁸² Ancak sosyal, dini ve demografik gerçekliğin bir gecede değişmesinin imkansız olması sebebiyle ülkedeki kilise ve idari sistemi, toplumdaki ve sosyal kurumlardaki kökleşmiş yapısı ile daha uzun yıllar varlıklarını sürdürdüler.²⁸³ Hollanda Krallığı, bağımsız bir devlet olarak 1814 yılında kuruldu. Bu tarihten itibaren devlet yapısı ve Anayasa, kademeli olarak olgunlaşarak günümüzdeki halini aldı.²⁸⁴

1848 Anayasası'nın sekizinci bölümünde "din" başlığı altında din ve devlet ilişkileri belirlenmişti.²⁸⁵ Söz konusu Anayasa dinler arasında tam olarak hukuki eşitliği doğrulamakta ve "bütün dinî toplulukların kendi işlerini bizzat kendilerinin düzenlemesi gerektiğini" kabul etmekte idi.²⁸⁶ 1983'te yapılan değişiklikle söz konusu sekizinci bölüm, hiçbir tartışma ve muhalefet olmaksızın kaldırılmıştır. Günümüzde Anayasa, sadece din hürriyetini ifade etmektedir: "Herkes dinini ve inançlarını ferdi veya kolektif olarak serbestçe seçme hakkına sahiptir."²⁸⁷

Toplumda dinin rolünün azalması, devlet-kilise ayrışmasını da kuvvetlendirmiştir. Bunun sonucu olarak 1983 yılı anayasal değişikliklerinde devletin dini gruplara karşı olan yükümlülükleri azaltılmıştır. Ancak din-devlet ilişkisini düzenleyen anayasal prensip, "devletin bütün dinlere eşit mesafede durmasıdır."²⁸⁸

3.4.3. UYGULAMA

Hollanda'nın dini gruplara olan yaklaşımının temelinde, yirminci yüzyılın başında farklı din ve ideolojilere mensup grupların aralarında anlaşmaları sonucu ortaya çıkan

---

²⁸² Martin, Jean-Paul, "Hollanda da Dini Akımlar ve Hümanizm" *Avrupa Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 147-149.

²⁸³ Bijsterveld, Sophie, "Hollanda", *AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi*, (Haz. Ali Köse, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2008, s. 135.

²⁸⁴ Bijsterveld, s. 135.

²⁸⁵ Arabacı, s. 22.

²⁸⁶ Martin, s. 149-150.

²⁸⁷ Kahraman, s. 65; Arabacı, s. 22.

²⁸⁸ Yükleyen; Kuru, s. 45.

ve anayasada güvence altına alınan “sütunlaşma” (verzuilen) sistemi bulunmaktadır. Bu sisteme göre, “devlet dinî ve ideolojik grupları tanır ve onları eşit şekilde destekler.”²⁸⁹

Yüzyıllardan beri baskı gören dini grupların iltica ettiği bir “mülteci cenneti” olan Hollanda, günümüzde de farklı “etnik, dini, bölgesel gruplardan oluşan bir mozaiktir”. Her grup kendi özgün kimliği ve bağımsızlığı konusunda çok hassas davranmaktadır.²⁹⁰

1919’da yapılan düzenlemeyle Yahudilere ve Seventh-Day Adventistlere Pazar yerine Cumartesi günleri tatil yapma alternatifi sunulmuştur. Aynı şekilde, Dükkan Kapatma Yasasıyla tatil günü pazar dışında olan tüccarlara istedikleri gün tatil yapma hakkı verilmiştir.²⁹¹

Kiliselerin inananları tarafından finanse edilmesi temel ilke olarak kabul edilmekle birlikte Devlet, çeşitli şekillerde dini faaliyetleri desteklemektedir.²⁹² Devlet kiliselerden vergi almadığı gibi, ilahiyat fakültelerinin giderlerini karşılamakta, sosyal ve sağlık alanında hizmet veren dini kuruluşlara yardımda bulunmakta ve kilise yapımlarında % 20-25’e varan katkıda bulunmaktadır. Ayrıca hükümet Vatikan’la diplomatik ilişkilerde de bulunmaktadır.²⁹³ Kunt Walf’a göre, “Hiçbir Avrupa Topluluğu ülkesinde kiliseler Hollanda’da olduğu kadar sosyal ve politik hayatta etkili değildir.”²⁹⁴

Hollanda’nın plüralizm anlayışı eğitime uygulandığında, seçim özgürlüğüne olan samimi bağlılık ortaya çıkmaktadır. Ülke’de ebeveynlerin çocuklarının alacakları eğitim türünü seçebilmeleri görüşü hakimdir. Bu görüşe göre Katolik, Reformcu Protestan, Müslüman, Hindu, seküler görüşleri benimseyen aileler çocuklarına istedikleri eğitimi

---

²⁸⁹ Yükleven; Kuru, s. 45; Martin, s. 151-152.

²⁹⁰ Monsma; Soper, s. 54

²⁹¹ Monsma; Soper, s. 69.

²⁹² Bijsterveld, s. 140.

²⁹³ Arabacı, s. 23.

²⁹⁴ Aktaran, Kahraman, s. 65; Arabacı, s. 23.

vermekte serbesttirler.²⁹⁵ Zorunlu Eğitim Yasası'nda önceden bildirildiği takdirde, isterlerse çocukların dini bayram günlerinde okula gelmeyecekleri düzenlenmiştir.²⁹⁶

Eğitim özgürlüğü, anayasaya güvencesiyle serbest olup devlet özel ilköğretimi tamamen finanse etmekte, özel lise ve üniversiteye (Protestan ve Katolikler dahil) katkıda bulunmaktadır.²⁹⁷

Hollanda'da dört tip okul vardır: Devlet'e ait okullar, özel Katolik okulları, Protestan okulları ve dini olmayan özel okullar. Resmi rakamlara göre devlet okulları % 30 ve Katolikliğin hakim olduğu dini özel okullar ise % 70 oranındadır. Devlet yardımları özel, dini cemaatlere değil, yönetici ve öğreticilerini seçen veli komitelerine verilmektedir. Devlet yardımlarından faydalanmak için belli şartlar bulunmaktadır. Bu şartlar, Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenen kalite normlarının kabulü, öğrenci alımı konusunda kurallara saygı, ticari amacın olmaması gibi şartlardır.²⁹⁸

Din eğitimi alma konusunda çocuklar için herhangi bir yaş sınırlaması söz konusu değildir. Herhangi bir dini organizasyonun düzenlediği din derslerine her yaştan çocuk katılabilir.²⁹⁹

Her dini-ideolojik grup kendine ait sağlık, eğitim, medya, siyasi ve sendikal kurum açabilir ve devlet bunları mali olarak desteklemekle yükümlüdür. Bu sistem dini-ideolojik gruplar arasındaki gerginlikleri azaltmış ve anlaşmazlıkların uzlaşma yolu ile çözülmesini öngören bir kültür doğurmuştur.³⁰⁰

Hollanda'da Hristiyanlığın dışındaki diğer dinlerle bazı sorunlar söz konusu olabilmektedir. Ancak yine de dinin özgürce uygulanması konusunda "geniş ve kapsayıcı bir anlayış" söz konusudur. Örneğin uygun sağlık şartlarına uymaları koşuluyla, Hindulara yakılan ölülerinin küllerini etrafa serpmelerine izin verilmektedir.

---

²⁹⁵ Monsma; Soper, s. 71.

²⁹⁶ Monsma; Soper, s. 69.

²⁹⁷ Arabacı, s. 23; Bijsterveld, s. 141.

²⁹⁸ Martin, s. 155.

²⁹⁹ Bijsterveld, s. 141.

³⁰⁰ Yükleyen; Kuru, s. 45.

Müslümanlara da ölülerini tabutsuz olarak gömmelerine müsaade edilmektedir.³⁰¹ Aynı şekilde, vicdani ret hakkı ile askerlikten muafiyet uygulaması vardır.³⁰²

Sonuç olarak Hollanda, “*spesifik dinî inançların özel alana itilmesi ve genel nitelikteki inançların desteklenmesi*” şeklinde bir liberal toplum modeli sergilemez. Aksine, bu ülkede, kendine özgü ve herkese özgürlük veren plüralistik bir yaklaşım gerçekleştirilmiştir.³⁰³

3.5. TÜRKİYE’DE LAİKLİK

3.5.1. GENEL OLARAK

Tanzimat’tan bu yana Türkiye’de toplumsal yaşam hızlı bir dönüşüm geçirmektedir. Ancak “*temelleri ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunun Batılılaşma hareketinde olan, gerek ekonomik, gerek sosyal ve siyasal alanda birbirini besleyen değişimler kendi iç çelişkilerini de beraberinde getirmiştir*”. Cumhuriyet’in ilanı sonrası Batı yanlısı dönüşümün giderek hız kazanması ile çelişkiler keskinleşmiş, Batı tarzı modernleşmenin taraftarları ile buna karşı oluşan tepkisel hareketler arasında günümüze kadar devam eden bir mücadele başlamıştır.³⁰⁴ Laiklik ve irtica temaları etrafında şekillenen bu mücadele günümüze kadar süregelmiş, Türkiye’de kişisel yaşamla sınırlanmaya çalışılan “*İslam’ın kamusal alandaki rolü*”, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana en çok tartışılan konulardan biri olmuştur.³⁰⁵

Laiklik, Türkiye Cumhuriyeti’ni temellendiren siyasal felsefenin ana dayanaklarından biridir.³⁰⁶ Türkiye’de laik düzene geçiş, Cumhuriyet’in kuruluşu ile birlikte gerçekleşmesine karşın, laik uygulamaların kökeni daha eskiye dayanmaktadır. Osmanlı Devleti’nin çok uluslu yapısı nedeniyle, şer’i hukukun yani sıra örfi hukukun

³⁰¹ Monsma; Soper, s. 69-71.

³⁰² Bijsterveld, s. 145.

³⁰³ Monsma; Soper, s. 88.

³⁰⁴ Çarkoğlu, Ali, Toprak Binnaz, **Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, TESEV Yay., İstanbul, 2006, s. 15.

³⁰⁵ Çarkoğlu, Ali, Toprak, Binnaz, **Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, TESEV Yay., İstanbul, 2000, s.1

³⁰⁶ Ergil, s. 7.

geniş bir uygulama alanı bulması, laik değerlere fazla yabancı kalınmaması sonucunu doğurmuştur. Tanzimat döneminden itibaren, farklı din ve mezheplere bağlı olanlara kanun önünde eşitlik sağlanması, Batı'dan alınan kanunlar ve kurumlar, laik devlet yönünde atılmış ilk adımlardır.³⁰⁷

Bir görüşe göre *“Türkiye’de laiklik tarihi aynı zamanda Batılılaşma tarihidir.”*³⁰⁸ Üretme gücü zayıflamış ve her bakımdan yıpranmış bir ülke olan Osmanlı, yaşanan bu çöküşe bir çözüm getirmek için yönünü Batıya çevirmiştir. Bu bağlamda, *“Cumhuriyet devrimi laiklik ilkesi çerçevesinde uyguladığı sekülerleşme siyasetini, medenileşme tasarısının temelini yerleştirmiştir.”*³⁰⁹

Osmanlı Devleti’nin altı yüzyıl süren hükümlanlığı, bunu izleyen hiçbir rejimin göz ardı edemeyeceği, olumlu ve olumsuz yönleriyle, etkisi hala devam eden bir miras bırakmıştır.³¹⁰ Bu yüzden Türkiye adına incelememizi Osmanlı’nın en azından son döneminden itibaren ele almayı uygun bulduk. Konumuzu Osmanlı dönemiyle birlikte ele alarak, *“Türkiye’de Din ve Siyaset”* konusuna toplumumuzun geçirdiği sosyo-ekonomik ve siyasi değişim açısından bir bütünlük kazandırmak istedik. Zira Mardin’in ifadesi ile *“toplumların kendilerini oluşturan bireylerden bağımsız bir bellekleri vardır.”*³¹¹

3.5.2.OSMANLI DÖNEMİ

3.5.2.1. GENEL OLARAK

İslam dini çok eski zamanlardan itibaren Türk insanının milli kimliğinin parçalarından biri olmuş ve aynı zamanda siyasal meşruluğun en önemli kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Lewis’e göre Osmanlı halkı, kendisini, *“herşeyden*

³⁰⁷ Aliefendioğlu, s. 85; Mert, Nuray, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, C: 2, s. 197-209.

³⁰⁸ Hocaoğlu, "Sekularizm, Laisizm ve Türk Laisizmi", s. 48.

³⁰⁹ Mert, s. 198.

³¹⁰ Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25.

³¹¹ Abel; Arkoun; Mardin, s. 9.

evvel ve herşeyden fazla müslüman" olarak bilirdi. Gerek "Osmanlı", gerek "Türk" terimleri, modern zamanlardaki manaları ile kullanılmalrı, nispeten yeni olan terimlerdir. Ondokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı Türkleri, kendi hüviyetlerini belki de başka hiçbir Müslüman kavimde görülmemiş ölçüde, İslam'ın içinde eritmişlerdi.³¹²

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Rönesans'ı, Reform'u, Aydınlanma Çağı'nı arkada bırakmış olan Batı dünyası, Sanayi Devrimi'ni yaşıyordu. Düşünce ve yönetimde insan aklının, bireysel iradenin zaferi gerçekleşmişti. Batı toplumları, dogmatik düşünce, durağan toplumsal düzen ve yönetilenleri bütünüyle dışlayan siyasal geleneği önemli ölçüde aşmışlardı. Bu özgürlük ortamının kazandırdığı dinamizm ile gelişmelerin önündeki engeller kaldırılmıştı.³¹³

Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı toplum yaşamı, Batı medeniyetinin etkisine açılmış olsa da, değişen dünya koşulları karşısında uyum ve değişim yeteneği gösterememiş ve yerini daha modern bir yapıya bırakamamıştır.³¹⁴ Osmanlı'nın son dönemlerinde, Müslümanlığı yanlış anlayan veya çıkarları gereği yanlış uygulamak isteyenlerin direnişleri ve her yeniliğe karşı çıkmaları da bu çöküşü hızlandırmıştır. Arkoun'un ifadesiyle, ulema İslam düşüncesinde "düşünülemez" ve "düşünülmezin" alanını genişletirken, Avrupalılar Descartes, Spinoza, Leibniz, Hobbes, Locke, Rousseau, Voltaire ve diğerleriyle düşünceye yeni ufuklar açmaktaydılar.³¹⁵

Atatürk, bu konuya, 5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Mektebi'nin açılış sırasında, *"İstanbul'u fethedecek kadar yüksek bir askerlik gücüne sahip olan Osmanlı Devleti, donmuş hukuk zihniyetinin direniş yüzünden matbaayı, Avrupa'da icadından ancak 300 yıl kadar sonra ve tereddütlerle kabul edebilmiştir"* sözleriyle parmak basmıştır.³¹⁶

Kısaca, din adına toplumsal ve siyasal yaşama egemen olmak isteyen güç odakları sebebiyle Osmanlı sisteminde halkın katılımı ve tercihleriyle biçimlenebilecek

³¹² Lewis, "Türkiye: Batılılaşma", s. 157.

³¹³ Ergil, "Laiklik Üzerine Düşünceler: Türkiye Örneği", s. 2.

³¹⁴ Ergil, "Laiklik Üzerine Düşünceler: Türkiye Örneği", s. 1.

³¹⁵ Abel; Arkoun; Mardin, s. 19.

³¹⁶ Bilge, Necip, "Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Lâiklik", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 84

bir özgürlükler rejimi doğamamıştır. Bunun sonucu olarak ise, demokrasi gibi bilimsel yaratıcılığa açık ve hürriyetçi bir toplum düzeni kurulamamıştır.³¹⁷

3.5.2.2. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEM

3.5.2.2.1. DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

Osmanlı devletinin toplumsal, idari ve siyasi düzeninin laik olup olmadığı çokça tartışılan bir konudur. Bu durumu, *“18-19.yüzyıllar boyu imparatorluğun hukuk, yönetim ve toplum düzenindeki değişmeler ve bu değişmelerin yarattığı düalist yapı”* da aramak gerekir.³¹⁸ Nitekim, *“Osmanlı toplum ve devlet ve hukuk düzeni altı yüzyıl boyu aynı kalmamıştır, bu bakımdan günümüze kalan mirası tek boyutlu değişmez bir yapı”* olarak değerlendirmek bizi sağlıklı sonuçlara götürmeyebilir.³¹⁹

Osmanlı devletinin devlet şeklinin teokratik olup olmadığı konusunda çeşitli tartışmalar söz konusudur. Osmanlı devleti, bazı yazarlara göre teokratik bir monarşidir. *“Teokratik oluşunun en büyük kanıtı padişahın aynı zamanda tüm Müslümanların halifesi olmasındandı..... Osmanlı padişahı iki özelliğe sahiptir. Bir yandan devlet başkanı olarak iktidarı yalnızca Osmanlı ülkesi sınırları içerisindedir. Halife olarak ise, tek tek ve kolektif olarak, tüm Müslümanların başındadır ve bu yönü kıta, ülke ve sınır tanımaz.”*³²⁰

Özbudun, Osmanlı İmparatorluğunu *“bütün diğer İslam devletleri gibi, “teokratik” bir devlet*³²¹ olarak tanımlarken, Ergil, *“İslam dininin esaslarına göre yönetilen bir monarşi”*³²² olarak niteler. Yazar bu görüşünü, *“padişahlar bile hakları olan kanun (örfi hukuk) yapma yetkisini kullanırken, din hükümlerine uymak*

³¹⁷ Ergil, “Laiklik Üzerine Düşünceler: Türkiye Örneği”, s. 2.

³¹⁸ Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 171.

³¹⁹ Ortaylı, İlber, s. 171.

³²⁰ Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 10; Benzer bir yorum için bkz. Arsel, s. 175.

³²¹ Özbudun, Ergun, “Atatürk ve Laiklik”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM Yay., Ankara, 1999, s. 333.

³²² Ergil, **Laiklik**, s. 10.

zorundaydılar"³²³ cümlesiyle desteklemektedir. Ancak İnalçık, örfi hukukta, dini hükümlere riayetin her zaman uygulanmadığına işaret ederek, Osmanlı ceza kanunnamesinin, şer'î esaslar içerdiğini fakat onun yanında şeriatın tayin ve tespit etmediği ta'zir cezalarında Sultan'ın örfi prensibe dayanarak bir takım açık kaideler koyduğunu belirtmektedir.³²⁴

İnalçık ve Ortaylı gibi tarihçilerimizin açıkladığı gibi, Türk tarihinde bir sivil kanun geleneği vardır. İnalçık'a göre özellikle Fatih devrinde örfi hukuk hakim mevkie çıkmıştır. Kanunnamenin başında bizzat padişah tarafından kaleme alınmış, *"Bu kanun bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, evlad-ı kiramım neslen ba'de neslin bununla amel olalar"* emri bulunmaktadır.³²⁵

İnalçık, *"ilk Osmanlı sultanları hukukî kurallar koyarken, hatta önemli politik kararlar alırken fakihlere danışmışlar; daha sonra aynı amaç için Şeyhülislamlık makamını kurmuşlardır. Ancak Osmanlı tarihinin sonraki dönemlerinde, özellikle Fatih'ten sonra, yönetime ait alanlar, kanun yapma faaliyeti bakımından Sultan'a özgü sayılmıştır. Bu özel alanlarda Şeriat ya da dogmatik yorum, çeşitli kamu kurumlarını açıklamakta yeterli görülmemiştir"* demektedir.³²⁶

Ortaylı, Osmanlı devletine şeriat demenin kolay olmadığına işaretle şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *"Gerçekten de uygulamaya bakıldığında bu hükmü doğrulayacak bir durum vardır. Devlet hayatını, toprak düzenini tayin eden kanunnameler, şer'î hukukla uyum içinde değildir. Osmanlı idaresi, toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini şer'î mevzuattan çok örfî kanunlarla, hatta mahallî gelenek ve teamüllere göre düzenlemeyi tercih etmiştir..... Ancak bütün bunlara rağmen Osmanlı devlet düzeninin şer'î olmadığını ileri sürmek zordur. Toplumun örgütlenmesine baktığımızda dinî ve geleneksel bir düzenle karşılaşır."*³²⁷

---

³²³ Ergil, **Laiklik**, s. 7.

³²⁴ İnalçık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş:Örf-i Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları" , **AÜSBFD**, C: 13, S: 2, s. 122-123.

³²⁵ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örf-i Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", s. 112.

³²⁶ İnalçık, Halil, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", **İslâmiyât**, C: 1, S: 4, 1998, s. 135-136.

³²⁷ Ortaylı, s. 176.

Ortaylı ve Kışlalı Osmanlı İmparatorluğu'nu "*dinsel hoşgörü*"nün olduğu fakat laik olmayan bir devlet düzenine sahip olarak nitelemiştir.³²⁸ Ortaylı'ya göre toplumda her dini cemaat aynı yasalarla yönetilmiyorsa, kadın ve erkek için dini inanca dayalı farklı düzenleme ve normlar varsa, yönetici elitin imtiyazlarının meşruiyeti Tanrısal bir kaynağa dayandırılarak açıklanıyorsa orada laiklikten söz edilemez. Ancak Ortaylı, "*saydığımız gayri laik kurum ve adetler kendi çağının icabıdır, Yirminci yüzyılın laik hukuk düzeni geçmiş çağ için gerekli değildir*" demektedir.³²⁹

Fiğlalı'ya göre de Osmanlı, din ile devlet ve siyaset işlerinin kesin hatlarla birbirinden ayrılmış oldukları "laik" devlet türünde bir devlet değildir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin, özellikle ondokuzuncu yüzyıldaki gelişmelerden sonraki sistemine, "*dindar bir meşrutî rejim*" denebilir.³³⁰ Dursun da benzer bir şekilde Osmanlı siyasi-idari sisteminin teokrasi değil, bir Nim Teokrasi, yani "Yarı Dinî Sistem" olduğunu savunur.³³¹

Buna karşılık, Osmanlı Devletinin teokratik bir niteliğe sahip olmadığını belirten yazarlar da söz konusudur. Erdoğan, "*yaygın kanaatin aksine, Osmanlı devleti gerçekten de teokratik bir karakterde değildi*" der. Ona göre "*Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal iktidarın meşruluk temeli büyük ölçüde Tanrısal olmakla beraber; mer'î hukuk düzeni tümüyle dinî olmadığı gibi, siyasi sürecin fiili olarak işleyişinde de dünyevi-beşeri faktörler çoğunlukla baskın olmuştur.*"³³²

Kışlalı da Osmanlı İmparatorluğunda, din ve devlet işlerinin bir anlamda, ayrıldığını ifade eder. Buna göre, "*Osmanlı yönetimi, İslam hukukunu sadece aile hukuku ve ibadetle sınırlı tutmuştur. Onun dışındaki konuları, Türk gelenek ve göreneklerine dayalı bir "örfi hukuk" ile çözmeye çalışmışlardır. Osmanlılar her ele geçirdiği toprakta, oranın "yerel örf"üne uygun yasalar koymaya özen göstermişlerdir.*"³³³ Onaltıncı yüzyıla kadar Şeyhülislamalar örfi hukuk alanına

³²⁸ Kışlalı, s. 131; Ortaylı, s. 175; Kodamanoğlu, M.Nuri, "Laik Devlet Düzenimizin İlk Yasal Dayanağı", **AÜTİTEAYD**, C: 2, S: 8, 1991, s. 643.

³²⁹ Ortaylı, s. 174.

³³⁰ Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Din ve Devlet İlişkileri", **ATAMD**, C: XIII, S: 38, Temmuz, 1997, s. 604.

³³¹ Dursun, s. 108.

³³² Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 269-270; Benzer bir yorum için bkz. Ülken, s. 30-31.

³³³ Kışlalı, s. 144.

karışmamışlardır.³³⁴ Yazar'a göre, yükselme döneminde dinsel iktidar siyasal iktidara bağlı iken, gerileme dönemiyle birlikte bu durum tersine dönmüş Şeyhülislam ve arkalarındaki dinsel güçler, hemen her yeniliğe din adına müdahale etmişlerdir.³³⁵

Başgil ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda dini bir karaktere sahip olduğunu, bu karakterin Halifelik ile tamam olduğunu, ancak Tanzimatla birlikte yönetimin yarı dini bir mahiyet aldığını ve laikliğe doğru yöneldiğini ifade eder.³³⁶

Ülken, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonuna kadar aynı karakterde yönetilmediğine işaret etmektedir. Yazara göre, Fatih'ten Selim'e kadar imparatorluğun olduğu, fakat Halifeliğin olmadığı bir yönetim anlayışı vardır. Selim'den sonra ise Halifelik uygulaması başlamıştır. Ancak yazara göre Halifelik, imparatorluğun İslam dünyasındaki otoritesini artırmak için kullanılmıştır. Yürürlükteki kanunlar teokratik mahiyette değildir.³³⁷

3.5.2.2.2. OSMANLI VE GAYR-İ MÜSLİM TEBAA

Osmanlı Devleti, *“tarihte Roma İmparatorluğundan sonra dini toleransın en çok görüldüğü, üstelik bu toleransın zamana ve hükümdarın kişiliğine bağlı olmaksızın kurumsallaştığı bir devlettir.”*³³⁸

Osmanlı'nın *“Hristiyan ve Yahudi teb'aları, bütünü ile barış ve güven içinde”* yaşamışlardır. Osmanlı'nın göstermiş olduğu bu hoşgörü İslam hukuku geleneği ile açıklanmaktadır.³³⁹

Ülken'in ifade ettiğine göre dini tolerans kültürü Selçuklular zamanından mirastır. Fatih İstanbul'u aldığı anda Hristiyan ve Müslüman bilginlere kendinin de

---

³³⁴ Kışlalı, s. 144.

³³⁵ Kışlalı, s. 144.

³³⁶ Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 179-183.

³³⁷ Ülken, s. 31; Benzer bir yorum için bkz. Avcı, “Atatürk, Din ve Laiklik”, s. 59.

³³⁸ Ortaylı, s. 175.

³³⁹ Lewis, “Türkiye: Batılılaşma”, s. 170.

katıldığı dini ve ilmi konulara dair bir colloquium yaptırarak, bu toleransa örnek vermiştir.³⁴⁰

Özbudun, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman olmayan tebanın inanç ve ibadet hürriyetlerinin devletçe korunduğu, bu cemaatlere kişisel statüyü ilgilendiren konularda kendi dinsel hukuklarının uygulandığı, hatta eğitim ve sosyal yardımlaşma gibi din-dışı sayılabilecek birçok faaliyet alanlarının anılan cemaatlerin kendi örgütlerince yürütüldüğünü” belirtmiştir. Bu konuda “Avrupa’da din değil, mezhep ayrılıklarının bile kanlı savaşlara, kütle katliamlarına yol açtığı, Ortodoks doktrinlerden en küçük sapmaların engizasyon mahkemelerinde ölümle cezalandırıldığı bir dönemde Osmanlı Devleti’nin gösterdiği dinsel hoşgörü, bizim için haklı bir iftihar kaynağı olmalıdır” demektedir.³⁴¹

3.5.2.3. TANZİMAT DÖNEMİ

Türkiye’nin son iki yüzyıllık tarihi, muasır medeniyetle bütünleşme tarihi olarak değerlendirilebilir. Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren, toplumsal ve siyasal hayatın farklı alanlarında başlatılan modernleşme süreci, “Tanzimat Fermanı’yla bir deklarasyona dönüşerek”³⁴² geri dönülmeyecek bir yola girmiştir. “Fermanla resmedilen süreçte, Osmanlı muasır medeniyetin merkez üssü olarak Avrupa’yı görmüş ve rotasını, yüzünü bu dünyaya çevirmiştir.”³⁴³ Cumhuriyet döneminde doğal sonucuna varan hukukun dinsel kökeninden ayrılarak laikleşmesi, Osmanlı döneminde, ulusçuluk akımlarının etkisiyle başlamıştır.³⁴⁴

Osmanlı dönemindeki Batılılaşma hareketi daha önceki tarihlere kadar götürülebilse de, İmparatorluğu’nun, kurumları ve hukuk sistemiyle köklü bir reform hareketine girişmesi Tanzimat dönemiyle başlamıştır.³⁴⁵ Bu dönemde “Osmanlı toplumunda yaşayan gayr-ı müslimlere Müslümanlarla eşit siyasî ve hukukî hakların

³⁴⁰ Ülken, s. 31.

³⁴¹ Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, s. 336.

³⁴² Çaha, s. 7.

³⁴³ Çaha, s. 7. Ayrıca konu ile ilgili bkz. Çarkoğlu; Toprak, **Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 1.

³⁴⁴ Ergil, “Laiklik Üzerine Düşünceler: Türkiye Örneği”, s. 12.

³⁴⁵ Çarkoğlu; Toprak, **Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 1.

tanınması devleti yaşatıp ayakta tutmanın en önemli çaresi olarak görülmüştür. Eşitlik prensibi uygulamasının, devletin vatandaşlara muamelesinde din farkını ortadan kaldıran laik bir anlayışla mümkün olacağı düşünülmüştür.”³⁴⁶

Tanzimat Fermanı ile Müslüman ve Hristiyan uyruklar arasındaki fark kaldırılmıştır. Yasal düzenleme olarak din özgürlüğü, Osmanlı’da ilk defa Tanzimat Fermanı ile tesis edilmiş, Islahat Fermanı ile de kuvvetlendirilmiştir. Tanzimat Fermanı, yalnız Müslüman olmayan cemaatlerin dini hürriyetini sağlamakla kalmamış; aynı zamanda her ferdin kendi inancını değiştirmedeki hak ve hürriyetini de kabul etmiştir.³⁴⁷

Medrese ve sıbyan okulları yanında çağdaş sayılacak sultaniler ve idadiler açılmış, Askeri Tıbbiye ve Harbiye gibi önemli okullar faaliyete geçmiştir. Adli bir komisyonun hazırladığı Mecelle, Kuran’a dayanarak “zaman değişince hükümler değişir” ilkesini kabul ederek laik kanun yapma yolunda önemli bir adım atmıştır. Ancak devletin temel ilkeleri teokratik kalmıştır. Padişah, halife sıfatıyla dini önder olmaya devam etmiştir.³⁴⁸

Sonuçta Osmanlı Devleti’nde, tebaaya adaletin iki çeşit mahkemede iki ayrı sistemdeki kanunlarla dağıtıldığı, eğitimin iki tür okulda yapıldığı, bürokraside iki sınıf memurun yan yana çalıştığı, iki tür dünya görüşünün birbiriyle çatıştığı bir toplum sistemi haline gelmiştir.³⁴⁹

Özbudun, Osmanlı Devleti’nin geri kalmasındaki temel sebebin, “*taassup ve dogmalara körü körüne bağlılık olduğu gerçeği*”nin, özellikle ondokuzuncu yüzyıl içinde bazı ileri gelen Osmanlı yöneticilerinin dikkatini çektiğini ifade eder. Ancak yapılan yeniliklerde sisteme çözüm getirilememesini, bir yandan laik kurumlar benimsenirken,

---

³⁴⁶ Arabacı, s. 8.

³⁴⁷ Ancak bu konuda Ülken, bir Müslümanın din değiştirmesi durumunda veraset ve intikal haklarını kaybettiğini belirtmektedir. Ülken, s. 31

³⁴⁸ Çubukçu, İ.Agah, “Atatürk, Din ve Laiklik”, **ATAMD**, C: 1, S: 2, 1985, s. 574.

³⁴⁹ Ortaylı, s. 186.

öte yandan dinsel kökenli eski kurumların korunması sebebiyle, sosyal hayatın hemen her alanında toplumun bütünlüğünü zayıflatan ikilik (düalizm) ile açıklar.³⁵⁰

Ortaylı da benzer bir ifade ile, Tanzimatla başlayan yenileşme hareketlerini, *“laikliğe doğru bir gidiştir, ama çelişki ve karışıklığın da büyümesine neden olmuştur..... Osmanlı reformcuları, ... ulemanın ve medreselerin dışında laik eğitimi örgütleyip, laik bir bürokrasi yetiştirdiler”*³⁵¹ sözleriyle açıklamaktadır.

3.5.2.4. KANUN-U ESASİ DÖNEMİ

Osmanlı tarihinde ilk yazılı anayasa 23 Aralık 1876 tarihli “Kanun-u Esasi”dir. Kanun-u Esasi, Osmanlı tarihindeki ilk anayasa olması açısından önemlidir. Kanun-u Esasinin 4. Maddesi, *“Zat-ı hazret-i padişahi hasbel hilâfe din-i İslamın hamisi ve bilcümle tebeai Osmaniye’nin hükümdar ve padişahıdır”* hükmünü içermekteydi. 11. Maddesinde ise *“Devlet-i Osmaniye’nin dini din-i İslamdır. Bu esası vikaye ile beraber asayiş-i halk ve adab-ı umumiyeyi ihlal etmemek şartile memalik-i Osmaniyyede maruf olan bilcümle edyanın serbest-i icrası ve cereyanı Devlet’in tahdi himayetindedir”* hükmü bulunmaktaydı.³⁵² Bu hükümlerle diğer dinlerin inanç ve ibadet hürriyetini tanınmış ve güvence altına alınmıştır.³⁵³ Ayrıca, *“Devlet-i Osmaniye’nin dini İslamdır”* ibaresi, 10 Nisan 1928 tarihine kadar tüm Anayasalarda korunmuştur.³⁵⁴

Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet’in ilanı³⁵⁵ konusu Osmanlı aydınları arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Aydınların bir kısmı Jön Türk akımının da etkisi ile yeni oluşturulan düzeni şiddetle savunup sahiplenmiştir. Diğer kısmı ise her şeyden önce

³⁵⁰ Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, s. 334.

³⁵¹ Ortaylı, s. 185-186

³⁵² Kili; Gözübüyük, s. 43-44.

³⁵³ Kili; Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44.

³⁵⁴ Göğer, s. 11.

³⁵⁵ II. Abdülhamit demokratik gelişmeler neticesinde, Meclis-i Mebusan’ı açmak zorunda kalsa da devletteki Türk-İslam yönetiminin zamanla yitirileceğinden endişe etmekteydi. Nitekim I.Osmanlı Meclisi Mebusan’ın birinci döneminde 130 mebusun 80’i Müslüman, 50’si gayr-i Müslim iken bu sayılar ikinci dönemde ise 59 Müslüman 47 gayri Müslim şeklinde olmuştur. Yani daha ikinci döneme gelindiğinde Müslüman mebusların toplam içindeki oransal payları azalmıştır. Bkz. Çavdar, Türkiye’nin Demokrasi Tarihi(1839-1950), s. 47-51; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, s. 15.

padişah yetkilerinin sınırlanmasına karşı çıkmış, Müslüman-gayr-i müslim eşitliğine muhalif olmuşlar, hatta Anayasa'nın şeriata aykırı olduğunu iddia etmişlerdir.³⁵⁶

Ortaylı'ya göre, 1876 Anayasası, İslam ülkesinde laik devlet yönetiminin temellerini hazırlayan bir belgedir. Anayasada devlet dini İslam olarak belirtilmekteydi ancak bu Anayasaya şeriata bağlılık ilkesi bile 1908'den sonra eklenmiştir.³⁵⁷

II. Abdülhamit henüz 1876 Anayasası yürürlükteyken, -II. Meşrutiyetin ilanı zamanında- yayınladığı Hattı Hümayunun ilk maddesinde "*Tebaanın her ferdi herhangi kavim ve mezhepte bulunursa bulunsun hürriyet-i şahsiyesine malik ve memleketin hukuk ve tekalifinde müsavidir*"³⁵⁸ sözleriyle dinsel eşitliğe vurgu yapmıştır.

Ergil'e göre, uygulanmaya çalışılan yeniliklere rağmen, kısmen dünyadaki dönüşümlere ayak uydurulamaması, kısmen de kimi yöneticilerinin değişme direnci sebebiyle sanayi devriminin dışında kalan Osmanlı İmparatorluğu, yirminci yüzyılın taleplerini karşılayamamıştır. Bünyesindeki tüm çelişkili ve çağının gerisindeki öğelerle birlikte Birinci Dünya Savaşı sonrasında tarihe karışmıştır.³⁵⁹

3.5.3. CUMHURİYET DÖNEMİ

3.5.3.1. GENEL OLARAK

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması ile Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. İmparatorluktan, Cumhuriyet rejimine geçişte, asıl dönüşüm, çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluktan laik ve tekçi ulus-devlete geçiş alanında yaşandı.³⁶⁰ Dini karakterli ve çok-uluslu bir imparatorluğun mirasından, modern bir ulus-devlet çıkarmaya çalışan kadrolar, Osmanlı sistemini ayakta tutan dini karakterli, geleneksel devlet felsefesini

³⁵⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, s. 5.

³⁵⁷ Ortaylı, s. 184.

³⁵⁸ Yurttaşların her biri hangi ırk ve mezhepten olurlarsa olsunlar 'hürriyet-i şahsiye'lerine malik ve ülkenin hukuk ve sorumluluğunda eşittirler. Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, s. 130; Kili; Gözübüyük, s. 78.

³⁵⁹ Ergil, "Laiklik Üzerine Düşünceler: Türkiye Örneği", s. 2.

³⁶⁰ Çaylak; Çelik, "Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleş(tir)mesinde Tarih, Din ve Etnisite Algısı", *Türkiye'nin Politik Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 101.

reddetmek durumunda kaldılar.³⁶¹ Zira laiklik, “Osmanlı’nın son döneminde ortaya çıkan ülkeyi kurtarma, Batı karşısındaki yenilgiye son verme ..... tasarısının bir parçası veya sonucuydu.”³⁶² Cumhuriyeti kuran kadrolar, kurulan ulus-devlet anlayışını oturtmak için, İslam’ın milli sınırları aşan ümmet anlayışının yerine milli kimlikle uyumlu bir Türk İslam’ı düşüncesini ikame ettiler.³⁶³ Zira laiklik uygulaması, aynı zamanda, devletin dini inanışlardan birini diğerlerine karşı himaye etmesi halinde, milli birliğin zarar göreceği ihtimaline karşı alınmış bir önlemdi.³⁶⁴

Ancak Türkiye’de laiklik uygulaması, klasik Batı modelinden ayrı ve kendine has bir gelişim gösterdi. Türkiye uygulamasında, din-devlet ayırımı benimsenmekle beraber din işlerinin yürütülmesi devletin denetimi altında tutularak, dinin özerk ve bağımsız örgütlenmesine izin verilmedi.³⁶⁵

Bu anlamda laiklik, “devletin tüm dini pratikleri denetlemesi, İslami ruhban kesimi devlet bünyesi içine alıp, bunların faaliyet alanını daraltması ve dinî prensiplerin bir kısmının devletin siyasal meşruiyet ihtiyaçlarına göre kamusal yaşamına yön vermesi olarak anlaşılır.”³⁶⁶ Buna karşılık, din-devlet ilişkileri açısından, Cumhuriyet Türkiye’sinin -sanılanın aksine- Osmanlı siyasi geleneğini özünde koruduğunu ifade eden görüşler mevcuttur.³⁶⁷ Buna göre, “Tarihî açıdan kendi içinde tutarlı, ama laiklikle ilgisi olmayan” bu model, “Emeviler’de, Abbasiler’de, Selçuklular’da ve son olarak Osmanlılar’da uygulanan modelin tıpa tıp aynısıdır. Din hizmetleri özerk kuruluşlara bırakılmamış, devlet teşkilatı bünyesine alınarak, bir hiyerarşiye bağlanmıştır. Her dönemde bir devlet dini, dinin resmi yorumu varolagelmiştir.”³⁶⁸

1937 yılında Türkiye laiklik ilkesini anayasasına koyduğu sırada laik olan iki ülke vardı: Fransa ve Sovyetler Birliği. Ancak Türkiye, Fransa'dan da önce (1948), dünyaya

---

³⁶¹ Ergil, s. 1; Mert, s. 198.

³⁶² Mert, s. 198.

³⁶³ Çaylak; Çelik, s. 116.

³⁶⁴ Arsel, s. 174.

³⁶⁵ Aliefendioğlu, s. 123.

³⁶⁶ İnsel, Ahmet, **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 113.

³⁶⁷ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 9; Türköne, Mümtaz’er, **Modernleşme Laiklik ve Demokrasi**, Ark Yayınları, Ankara, 1994, s. 5; Çaylak; Çelik, s. 111.

³⁶⁸ Türköne, s. 5.

laikliğini anayasal olarak ilan eden ülke olmuş ve bu hüküm Anayasanın değiştirilemez ilkeleri arasına girmiştir.³⁶⁹

Bu dönemde hayata geçirilen reformların altında yatan sebep Batı medeniyetiyle bütünleşmek olmuştur. Örneğin Yunus Nadi'ye göre, harf devriminin okur-yazarlık seviyesini yükseltmenin dışında *“Türkiye’yi gerçekten ve maddî olarak Avrupa ile birleştirmek”*³⁷⁰ gibi bir amacı vardı. Bu adımın sonuçları çok derin ve uzun vadeli oldu. Bu reform, *“Türkiye’nin doğusundaki İslam dünyasıyla olan bağlarını öteki reformlardan daha fazla gevşetti ve ülkenin yüzünü bir daha geri çevrilemeyecek biçimde Batı’ya çevirdi.”*³⁷¹

Kurulan yeni Cumhuriyet her alanda gerçekleştirdiği reformlarla, Osmanlı-İslam medeniyetini geride bırakıp Batı medeniyetine sarılmıştır. Bu keskin dönüşle gerçekleştirilen her reform yeni devletin temelini oluşturan laiklik ilkesiyle ilgili olmuştur. Kamusal alanda İslam’ın gücü kırılmaya çalışılmış, İslami kurumlar devlet kontrolüne alınarak siyasal yaşamın dışına itilmeye çalışılmıştır.³⁷²

Ancak laikliğin kendisinin de *“dine karşı alternatif olarak çıkarılması,”*³⁷³ *“cumhuriyetin ilk yıllarında İslami çevrelerin başkaldırısıyla karşılaşmış, karşı devrimci olarak nitelendirilen bu hareketler bastırılarak tek-parti dönemi boyunca susturulmuştur.”*³⁷⁴

Bazı yazarlara göre, bugüne kadar etkisini hissettiren laikliğe karşı, İslami tepkilerin hukuki eşitlik anlamındaki laiklikle hiçbir ilgisi yoktur. İtiraz batılı anlamdaki laikliğe değil, laisizmin sünni İslam’ın karşısına rakip olarak çıkartılmasınadır.³⁷⁵ Aynı şekilde, zaman zaman su yüzüne çıkan bu hoşnutsuzluğun temel nedeni, devletin laik

³⁶⁹ Vaner, Semih, “Laiklik, Laikçilik ve Demokrasi”, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 184; Acun, s. 58.

³⁷⁰ Aktaran, Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, s. 102.

³⁷¹ Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, s. 102.

³⁷² Çarkoğlu; Toprak, **Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 1-2.

³⁷³ Türköne, s. 33.

³⁷⁴ Çarkoğlu; Toprak, **Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 2.

³⁷⁵ Türköne, s. 10.

olması değil, Türk siyasetine egemen olan sivil-askeri yönetici seçkinlerin laikliği bir tür cebri değişim politikasının aracı olarak görmeleri olarak belirtilmektedir.³⁷⁶

Bir başka görüş ise, “Müsbet ve beşerî bilimlere dayalı uygarlıktan ibaret yeni toplumsal ilerleme yönünde yürümenin, Türkiye şartları açısından yolu, aynı zamanda toplumu laisize etmektir.”³⁷⁷ Buna göre eğer, “kişi hayatının ve sosyal yaşayışın her yönünü, kişi zihniyetinin her tecellisini laisize ederek metafizik kurallar karşısındaki hürriyetleri” sağlanmaz ise, laik bir devlet yapısına ve bir siyasi hayat tarzına ulaşmak mümkün olamayacaktır.³⁷⁸ Aynı şekilde, laik devletin amacı toplumsal yaşayışa “din rengi altında kalmaktan” uzak tutmaktır.³⁷⁹ Başka bir deyişle, “dinin, toplum hayatını, kişi hayatını kontrol etmesini önlemezseniz, lâikliğiniz noksan kalır.....çan ve ezan, lâik toplumda, ancak sembolik bir anlamdadır; dinin icrasının zaruri bir ameliyesi değildir. Binaenaleyh, lâik toplumu mahfuz tutmak zorunda olan Devlet, çan ve ezanın vüs’atini dar tutmak zorundadır.”³⁸⁰

Bazı yazarların “laikçilik” şeklinde tanımladığı ve “patolojik” olarak nitelendirdiği bu anlayış, “toplumun otoriteyi tümüyle ‘tanrısızlaştırmayı’ gaye edinen, laiklikten sapma bir düşünce sistemi” olarak tanımlanmaktadır.³⁸¹

Cumhuriyet döneminde laiklik, kısaca aşağıdaki uygulamalar sonucu kurumlaşmıştır:³⁸²

- 11 Kasım 1922 tarihli bir kanunla Saltanat kaldırıldı ve egemenlik TBMM geçti.

- 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edildi.

- 3 Mart 1924 tarihli 431 sayılı kanunla hilafet kaldırıldı ve Devlet, dini otoritelerin etkisinden kurtarıldı.

³⁷⁶ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 8.

³⁷⁷ Savcı, Bahri, “Laiklik Prensibinin "Türkiye Şartları" İçinde Mütaalası”, **AÜSBFD**, C: 19, S: 2, 1964, s. 148.

³⁷⁸ Savcı, Bahri, “Laiklik Prensibinin "Türkiye Şartları" İçinde Mütaalası”, s. 149.

³⁷⁹ Savcı, Bahri, “Laik Görüş Açısından "Anayasada İnanç Hürriyeti"nin Mütaalası”, **AÜSBFD**, C: 17, S: 2, 1962, s. 186.

³⁸⁰ Savcı, “Laik Görüş Açısından "Anayasada İnanç Hürriyeti"nin Mütaalası”, s. 192.

³⁸¹ Vergin, s. 13.

³⁸² Kaplan, s. 359-365; Aliefendioğlu, s. 86-88.

- 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 430 sayılı Tevhidi Tedrisat (Öğretim Birliği) kanunu ile Osmanlı dönemindeki eğitimde ikilik kaldırıldı, Medrese anlayışı terk edildi. Bütün okullar Milli Eğitim Bakanlığına bağlandı.

- 3 Mart 1924 tarihli 429 sayılı kanunla Şer'iyeye ve Evkaf Bakanlıkları kaldırıldı. Bu kurumun yerine, Başvekalet'e bağlı, fiilen devlet kontrolünde bir müessese olan Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu.

- 25 Kasım 1925 tarihli bir kanunla fes, sarık ve benzeri giyimler kaldırıldı, bunların yerini şapka aldı.

- 30 Kasım 1925 tarihli kanunla Tekke ve Zaviyeler ile Türbeler kapatıldı.

- 1 Ocak 1926 tarihli kanunla Hicri Takvimin yerini Miladi Takvim aldı.

- 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilen ve 3 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe giren Medeni Kanunla; resmi nikah; tek evlilik ve kanunda sayılan boşanma sebeplerinin varlığı halinde, hakim kararı ile boşanma esasları kabul edildi.

- 1 Kasım 1928 tarihli bir kanunla Arap Alfabesi kaldırılarak yerine Latin Alfabesi kabul edildi.

- 1928 yılında 1924 Anayasasının 2, 16, 26 ve 38. maddeleri değiştirilerek, Devletin dinin İslam olduğu, Meclisin görevleri arasında sayılan "Ahkam-ı Şeriye'nin Tenfizi" gibi hükümler kaldırıldı. Cumhurbaşkanı ve Milletvekillerinin yemin biçimi laikleştirildi ve eski metindeki "vallahi" yerine "namusum üzerine söz veriyorum" ifadesine yer verildi.

- Nihayet 5 Şubat 1937 tarihinde yapılan değişlikle, 1924 Anayasasının 2. maddesindeki, devletin nitelikleri arasına "laiklik" ilkesi eklendi.

3.5.3.2. T.C. ANAYASALARINDA LAİKLİK

3.5.3.2.1. 1921 ANAYASASI

1921 Anayasası, milli mücadele döneminde TBMM tarafından kabul edilmiştir. Anayasa, 23 madde ve bir de Madde-i Münferide'den oluşmuştur.³⁸³ 1921-1924 yılları, çift anayasalı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde 1876 Anayasasının 1921 Anayasası ile çelişmeyen hükümleri geçerli sayılmıştır.³⁸⁴

Anayasada, *"Hakimiyet bilâ kayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir"* (m. 1)³⁸⁵ denilmektedir. Bu dönemde öncelikli mesele yurdun kurtarılması olduğu için Anayasada laiklik konusu gündeme getirilmemiştir.³⁸⁶ Hatta 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesiyle sonuçlanan anayasa değişikliklerinde, 1876 Anayasasının 11. ve 18. maddelerinde geçtiği gibi, 2. madde, *"Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâm'dır. Resmî lisanı Türkçedir"*³⁸⁷ şeklinde düzenlenmiştir.

3.5.3.2.2. 1924 ANAYASASI

1924 Anayasası'nın ilk şeklinde, *"Türk Devletinin dini, Dini İslâm'dır"* denilmiştir. Ancak devlet, 3 Mart 1924'ten başlayarak fiilen laik düzene geçmiştir.³⁸⁸

Laiklik konusunda, 1924 Anayasası döneminde ilk esaslı değişiklikler 10 Nisan 1928 yılında gerçekleştirilmiştir. Anayasadaki *"Türkiye Devletinin dîni, Dîn-i İslâm'dır; resmî dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir"* (m. 2) şeklindeki hüküm, *"Türkiye*

---

³⁸³ Kili; Gözübüyük, s. 100-102.

³⁸⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, s. 24.

³⁸⁵ Kili; Gözübüyük, s. 100.

³⁸⁶ Ertan, Temuçin, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik", *AÜTİTEAYD*, S: 39, Mayıs 2007, s. 410.

³⁸⁷ Kili; Gözübüyük, s. 112.

³⁸⁸ Göğer, s. 12.

Devleti'nin resmî dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir" (m. 2) olarak yeniden düzenlenmiştir.³⁸⁹

Anayasada 10 Nisan 1928 tarihinde yapılan değişiklikle, mebusların yemin metni "*Vatan ve Millet'in saadet ve selâmetine ve millet'in bilâ kaydü şart hâkimiyetine mugayir bir gaye takip etmeyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma vallahi*" (m. 16) şeklinde iken, "*.....namusum üzerine söz veririm*" şeklinde değiştirilmiştir.³⁹⁰ Aynı şekilde cumhurbaşkanının göreve başlarken yaptığı yeminin metni de "*Reisicumhur sıfatiyle Cumhuriyet'in kanunlarına ve hâkimiyet-i milliye esaslarına riayet ve bunların müdafaa, Türk milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarfı mesai, Türk Devleti'ne teveccüh edecek her tehlikeyi kemâl-i şiddetle men, Türkiye'nin şan ve şerefini vikaye ve ilâya ve deruhde ettiğim vazifenin icâbâtına hasrînefs etmekten ayrılmayacağıma vallahi*" (m. 38) şeklinde iken, "*..... nâmûsum üzerine söz veririm*" şeklinde değiştirilmiştir.³⁹¹

TBMM'nin görevlerinin sıralandığı Anayasanın 26. maddesinde yer alan "*.....ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi....*" şeklindeki ifade kaldırılmıştır.³⁹² Bu düzenlemeyle, dünyevi bir kurum olan TBMM'nin din işlerini düzenleme yetkisi elinden alınmıştır.³⁹³

5 Şubat 1937'de yapılan değişiklikle Anayasanın 2. maddesi, "*Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir*" şeklinde düzenlenmiştir.³⁹⁴

Ertan, 1924 Anayasasının gerçek anlamda din ve vicdan özgürlüğü tanıyan anayasa olduğunu ifade etmiştir. Örneğin Anayasanın 75. maddesi, "*Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep tarikat ve felsefî içtihadından dolayı muahaze edilemez. Asayiş, âdab-ı muâşeret-i umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir*" şeklinde düzenlenmiştir. Söz konusu madde, 5 Şubat 1937'de "*Hiçbir kimse mensup olduğu felsefi içtihat, din ve mezhepten dolayı muahaze edilemez. Asayiş*

³⁸⁹ Kili; Gözübüyük, s. 120.

³⁹⁰ Kili; Gözübüyük, s. 123; Ertan, s. 411.

³⁹¹ Kili; Gözübüyük, s. 127-128; Ertan, s. 411-412.

³⁹² Kili; Gözübüyük, s. 125.

³⁹³ Ertan, s. 412.

³⁹⁴ Kili; Gözübüyük, s. 120; Ertan, s. 411.

ve umumi muaşeret âdabına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dinî âyinler yapılması serbesttir" şeklinde ufak bir değişikliğe uğramıştır.³⁹⁵ Sonuç olarak yazara göre, laiklik bir kavram olarak sadece bir kez kullanılmasına karşın, 1924 Anayasası din ve vicdan özgürlüğünü sağlaması ve din-devlet ayrımını gerçekleştirmesi açısından, nitelikli olarak değerlendirilen laik bir anayasadır.³⁹⁶

3.5.3.2.3. 1961 ANAYASASI

1961 Anayasası, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmelere göre biçimlendirilmiştir.³⁹⁷ 1961 Anayasasının laiklik anlayışı, 1924 Anayasasını tamamlar niteliktedir.³⁹⁸ Cumhuriyetin niteliklerini düzenleyen 2. maddede "*Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve 'Başlangıç'ta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir*" ifadesiyle, laiklik; milli, demokratik ve sosyal hukuk devletinin ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmıştır.³⁹⁹ Eşitlik ilkesini düzenleyen 12. maddede "*Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz*"⁴⁰⁰ denilmektedir. Laikliğe asıl ve en belirgin vurgu "*Düşünce ve İnanç Hak ve Hürriyetleri*" başlığını taşıyan 4. Bölümün, Vicdan ve Din Hürriyetini tanımlayan a) bendinde yapılmıştır. Buna göre, "*Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibâdetler, dinî âyin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz. Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar*

³⁹⁵ Kili; Gözübüyük, s. 136.

³⁹⁶ Ertan, s. 412-413.

³⁹⁷ Ertan, s. 413.

³⁹⁸ Ertan, s. 413.

³⁹⁹ Kili; Gözübüyük, s. 175; Ertan, s. 413.

⁴⁰⁰ Kili; Gözübüyük, s. 177.

edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler, yetkili mahkemece ve siyasi partiler gerçek ve tüzel kişiler hakkında, kanunun gösterdiği hükümler uygulanır ve siyasî partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır." Maddenin son kısmı, 20.09.1971 tarihinde yapılan değişiklikle "....Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtan gerçek ve tüzel kişiler hakkında kanunun gösterdiği hükümler uygulanır ve siyasi partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır" şeklinde değiştirilmiştir.⁴⁰¹

Öte yandan, Anayasada siyasal partilerin uyacakları esasları sıralayan 57. madde şöyle düzenlenmiştir: "*Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır. Siyasî partiler, gelir kaynakları ve giderleri hakkında Anayasa Mahkemesince hesap verirler. Partilerin iç çalışmaları faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine ne suretle hesap verecekleri ve bu mahkemece malî denetimlerinin nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir. Siyasî partilerin kapatılması hakkındaki davalara Anayasa Mahkemesinde bakılır ve kapatma kararı ancak bu Mahkemece verilir.*"⁴⁰²

3.5.3.2.4. 1982 ANAYASASI

1982 Anayasasında laiklik ilkesinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Anayasanın başlangıç kısmında, "*Hiçbir faaliyetin*⁴⁰³ *Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı*" belirtilmektedir.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Kili; Gözübüyük, s. 178-179.

⁴⁰² Kili; Gözübüyük, s. 189.

⁴⁰³ Söz konusu ibarenin ilk hali "Hiçbir düşünce ve mülahazanın ..." şeklinde iken 3/10/2001 yılında yukarıda belirtildiği gibi değiştirilmiştir. Ertan, s. 418.

⁴⁰⁴ Kili; Gözübüyük, s. 263.

Anayasanın 4. maddesinde "*Anayasanın 1 inci maddesindeki Devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki hüküm ile 2 nci maddesindeki Cumhuriyetin nitelikleri ve 3 üncü maddesi hükümleri değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez*" denilmektedir. Böylece, Anayasanın, 2. maddesinde yer alan devletin laik niteliği de değiştirilemez temel nitelikler arasında gösterilmektedir.⁴⁰⁵

Anayasanın 24. maddesinde "*Herkes vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14. madde⁴⁰⁶ hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz*" denilmektedir. Bu madde ile Anayasada inanç hürriyetini mutlak bir biçimde tanınmakta, ancak ibadet hürriyetine, kötüye kullanılmaması amacıyla sınırlama getirilmektedir.⁴⁰⁷ Maddenin devamında "*Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır*"⁴⁰⁸ denilmektedir.

Anayasanın 136. maddesinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı'na yer verilmektedir. Buna göre, "*Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.*" Bu maddede de, 1961 Anayasasından farklı olarak, laiklik ilkesine değinilmiştir.⁴⁰⁹

---

⁴⁰⁵ Ertan, s. 418.

⁴⁰⁶ 1982 Anayasası, 14. Madde: Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayırımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar..... Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz. Bkz. Kili; Gözübüyük, s. 266.

⁴⁰⁷ Özbudun, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, 2011, s. 79-80.

⁴⁰⁸ Kili; Gözübüyük, s. 270.

⁴⁰⁹ Kili; Gözübüyük, s. 313; Ertan, s. 421.

3.5.4. LAİK LİK İLKESİNİN UYGULANMASI

3.5.4.1. 1921 ANAYASASI DÖNEMİ

Atatürk ve arkadaşları ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar halkın kendisini dini bağılıklarına göre tanımladığı toplumsal bir miras devraldılar. Milliyetçiliğin çok dinli, çokuluslu Osmanlı İmparatorluğuna girmesiyle birlikte, bu durum değişmeye ve farklı cemaatler arasında bir ulusal uyanış ve canlanma süreci gelişmeye başladı. Türkler ulusalcılığı benimseyen son halktı ve bu yüzden dini aidiyetler daha kuvvetliydi. Türk ulusalcılığının öncüsü olarak görülen İttihat ve Terakki Komitesi bile, kendisine “Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi” olarak adlandırmaktaydı.⁴¹⁰

Yüzyıllarca devam eden bir devletin ana direğini din olması durumu, yeni bir ülke kurma çabasında olan Atatürk ve arkadaşları için İslam sorununu kararlı bir şekilde ele almayı bir zorunluluk haline getirdi. Yine de Mustafa Kemal Paşa, dini kurumlara el atarken çok ihtiyatlıydı. İslam’ın siyasal alanda eski rejim taraftarları tarafından kullanılma tehlikesi ve yeni rejimin Batı taraftarlığı, laikliğin ilanında önemli roller oynadı.⁴¹¹

Olağanüstü koşulların bir ürünü olan 1921 Anayasasında laik ilkesi yer almadı. 29 Ekim 1923 tarihindeki değişikliklerde ise devletin dininin İslam olduğu hükmü eklendi. Bu dönemde öncelik Bağımsızlık Savaşının kazanılması olduğu için milli birliği bozucu tartışmalardan uzak durulmak istendi.

3.5.4.2. 1924 ANAYASASI DÖNEMİ

Modern bir ulus-devlet inşası hedefleyen Atatürk ve arkadaşları için ilk hedeflerden biri “bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir ulus”tu. “İslam inancını yüzyıllardır alışlagelen siyasal araç olma konumundan kurtararak temizlemek

⁴¹⁰ Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, s. 97.

⁴¹¹ Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayın, İstanbul, 1996, s. 361-362.

ve yüceltmek” gerekçesiyle 3 Mart 1924’te halifelik kaldırıldı. Halifeliğin kaldırılması laiklik programının da bir başlangıcı oldu.⁴¹²

Her türlü tepki ve zorluğa karşı, Atatürk, *"laiklik ilkesinde ısrar ediyoruz. Çünkü "milli irade"nin, insanlığa mal olmuş değerlerin belki de en kutsal olan din özgürlüğü, ancak laiklik ilkesine bağlanmakla korunabilir"* demekte idi.⁴¹³

Atatürk, Balıkesir Zağanos Paşa Camiinde verdiği hutbede, *"İnsanlara doğruluğun özünü vermiş olan dinimiz son dindir. Kusursuz ve mükemmel dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa, gerçeklere bütünüyle uyar ve uygun düşer"* demektedir.⁴¹⁴

İbadet dilinin Türkçe olması üzerinde ısrarla duran Atatürk, aynı hutbede Türkçe ibadetle ilgili ise *"Minberler halkın beyinleri, vicdanlar için bir iyilik ve doğruluk kaynağı bir aydınlanma kaynağı olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden yankılanacak olan sözlerin bilinmesi, anlaşılması ve sanat ve ilmin gerçeklerine uygun olması gerekmektedir"*⁴¹⁵ demektedir.

Cumhurbaşkanı olmasaydım, Milli Eğitim Bakanı olmak isterdim diyen Atatürk, daha Kurtuluş Savaşı sırasında eğitim üzerinde önemle durmaktaydı.⁴¹⁶ Atatürk liseler için yazdırdığı tarih kitaplarının "İslam Tarihi" bölümünü kendisi bizzat kaleme aldı.⁴¹⁷

Kayadibi’ne göre, Atatürk dinin değil; cehalet, bid’atlar, hurafeler ve din istismarcılarının karşısındaydı. Ancak bu durum bazı çevrelerce din düşmanlığı şeklinde algılandı ve bu şekilde gösterildi.⁴¹⁸ Fıçlalı’ya göre de Atatürk’ün din konusundaki tavrı *"müspet ve ıslah edici"* mahiyette idi.⁴¹⁹ Atatürk’ün en hassas olduğu hususların başında dinin istismar edilerek yüceliğinin zedelenmesi, "hakikat-ı İslamiyeden" uzaklaşıldığı için, İslam memleketlerinin düşmanların ayakları altıda çiğnenmiş olması

⁴¹² Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s. 69-71.

⁴¹³ Yurdaydın, Hüseyin G, "Devlet ve Din, Halifelik ve Laiklik", **AÜİFD**, C: 26, s. 175.

⁴¹⁴ Zülfikar, Hamza, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Balıkesir Hutbesi", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 21.

⁴¹⁵ Zülfikar, s. 25.

⁴¹⁶ Avcı, "Atatürk, Din ve Laiklik", s. 70.

⁴¹⁷ Fıçlalı, "Atatürk ve Din", s. 236.

⁴¹⁸ Kayadibi, Fahri, "Atatürk'ün Dini yönü ve Din Eğitimine Bakışı", **ATAMD**, C: XVI, S: 48, 2000, s. 675.

⁴¹⁹ Fıçlalı, Ethem Ruhi, "Atatürk ve Din", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 235.

gelmekteydi.⁴²⁰ Ergil de Atatürk ve Cumhuriyetçi kadroların, dinin manevi ve ahlaki işlevinin önemini kavradıklarını, bu yüzden Kuran'ın tercümesine önyak olduklarını ifade etmektedir. *“Çünkü biliyorlardı ki, dinini anlayamayan bir toplum, hurafelere inanacak, onun özüne yabancı kalacaktır.”*⁴²¹

Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin “Hülasatü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an” adlı eserini Atatürk'ün teşviki ile yazdığı bilinir. Bir kanun teklifi ile Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme ve tefsiri ile hadis kitabı Buhari'nin “Sahih'i”nin tercüme edilmesine oybirliğiyle karar verilmiştir. Bu tefsir devlet tarafından bastırılıp parasız veya çok ucuz fiyatlarla halka ulaştırılmış, hadis kitabı da 12 ciltlik bir eser olarak yayınlanmıştır.⁴²²

Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü döneminde laiklikle ilgili uygulamaları şu şekilde belirtmek gerekir: İlk olarak, köy ilkokullarından din dersleri kaldırılmıştır. 1927 yılında bütün okulların müfredat programından din dersleri çıkarılmış olmasına rağmen, 1939 yılına kadar köy ilkokullarında haftada bir saat olmak üzere okutulmaya devam edilmiştir. Ancak 1939'a gelindiğinde olarak köy okullarından da din eğitimi kaldırılmıştır.⁴²³ Ayrıca cami ve mescit gibi ibadethanelerin askeriye verilerek bu mekanların farklı amaçlarla kullanıldığı görülmektedir.⁴²⁴

Öte yandan, Arapça ezan okunması yasayla yasaklanmıştır. Atatürk döneminde 1932'de başlayan Türkçe ezan okunması uygulaması, bir tamimle düzenlenmiştir. İnönü döneminde ise, uygulamada bir boşluk görülerek 2 Haziran 1941'de kabul edilen 4055 sayılı yasayla, Türk Ceza Yasası'nın 526. maddesinde değişikliğe gidilerek Arapça ezan okuma yasağı getirildi. Söz konusu yasa, Arapça ezan okuyanlara üç aya kadar hapis ve para cezası öngörmekteydi.⁴²⁵

---

⁴²⁰ Fiğlalı, “Atatürk ve Din”, s. 241.

⁴²¹ Ergil, “Laiklik Üzerine Düşünceler: Türkiye Örneği”, s. 7.

⁴²² Ecer, Ahmet Vehbi, “Atatürk'ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 128-129.

⁴²³ Torun, s. 146.

⁴²⁴ Torun, s. 153.

⁴²⁵ Torun, s. 155-156.

Bu dönemde din ile ilgili basılan kitap ve dergilerin, Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından sıkıca takip edildiği görülmektedir. Basılan kitap ve broşürlerden "zararlı" görülenler Bakanlar Kurulu kararlarıyla satılması yasaklanmış veya toplatılmıştır.⁴²⁶

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), yapılan uygulamaları halka anlatma ve hükümetin halkla temasını arttırma amacıyla 1930'lu yıllarda kurulmaya başlayan halkevi ve halkodası uygulamalarını yaygınlaştırmıştır. 1940-1941 yıllarında ise ileriki atılımları savunup benimsetecek genç öğretmenler yetiştirmek amacıyla Köy Enstitüleri açmıştır.⁴²⁷

Ahmad, bu dönemle ilgili, 1930'larda, "*militan laikler*" partiye hakim olduklarında laiklik konusunda anlaşmazlık çıktığını ifade etmektedir. "*Hatta bazıları modern çağa uygun hale getirilmesi için İslam'da reform yapmak gerektiğinden bile söz ettiler*" demektedir.⁴²⁸

CHP'nin laiklik prensibinin tartışıldığı 1947 tarihli kongresinde yaptığı tanım, bize dönemin anlayışı hakkında fikir vermektedir. "*Laiklik yalnız din ile siyasetin arasında bir alaka kurulmaması değil, sosyal hayatın her yönü ile din arasında bir münasebet kurulmamasıdır. Binaenaleyh laiklik, sosyal hayatın her yönünü zamanın hayatın, müsbet bilimin verilerine uydurmayı tazammum eder.*"⁴²⁹ Ancak Türköne'ye göre bu tanım laikliğin değil, bir ideoloji olan laisizmin tanımıdır.⁴³⁰

Arabacı da Anayasada laiklik olarak nitelenen bu kavramın, ileriki yıllarda, "*dünyada terk edilmeye başlanan ondokuzuncu yüzyılın pozitivist anlayışına bağlı bir ideoloji*" haline getirilerek "laikçilik" olarak uygulandığını ifade etmiştir.⁴³¹

1945'te çok partili hayata geçiş ve partiler arası rekabet, CHP ve diğer partilerin, dine karşı tutumlarını yeniden gözden geçirmeğe zorladı. Bunların arasında Köy

---

⁴²⁶ Torun, s. 155.

⁴²⁷ Seydi, s. 265.

⁴²⁸ Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s. 81-82; Tek parti dönemi laiklik uygulamaları hakkında bkz. Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 272.

⁴²⁹ Sitembölükbaşı, Şaban, **Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkışafı**, TDV Yayınları, Ankara, 1991, s. 21.

⁴³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Türköne, s. 3-9.

⁴³¹ Arabacı, s. 9.

Enstitülerini etkisiz hale getirmek ve ilkokullara seçmeli de olsa din dersi koymak gibi uygulamalar vardı.⁴³²

1950 seçimleriyle iktidara gelen Demokrat Parti (DP) hükümeti İslam'a yönelik liberal politikalar uyguladı. İlk kararları Ezanın Türkçe dışında başka bir dilde okunmasını yasaklayan ceza kanununun 526. maddesini değiştirmek oldu. Ezanı Türkçe ya da Arapça okuma tercihi müezzinlere bırakıldı. Bu değişikliği dini radyo programları üzerindeki yasağın kalkması izledi. Ancak Demokrat Parti iktidarı hiçbir zaman laiklik aleyhtarı bir tutum izlemedi, *“Kemalist reformları feda etmeden dini özgürleştirmesiyle”* ün kazandı.⁴³³

DP, din hürriyetini temel hürriyetlerden biri saymaktaydı. Parti sözcüleri, Türk toplumunun bir İslam toplumu olduğunu, dini politikaya karıştırmamak kaydıyla, vatandaşların dini ihtiyaçlarını istedikleri şekilde ve istedikleri dilde yerine getirebilmeleri gerektiğine işaret etmekteydiler.⁴³⁴

Eğitim alanında, CHP'nin son dönemlerde açmaya başladığı imam-hatip okullarını yaygınlaştırılıp, Yüksek İslam Enstitüleri açtılar. Din dersleri mecburi hale getirildi. Diğer taraftan yabancı dilde eğitim veren kolejler açılıp, Amerikan Üniversite modeline göre Atatürk Üniversitesi ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi kuruldu. Ancak DP hükümeti, CHP'nin de bu temayı sürekli gündemde tutmasıyla dini siyasete alet etmek noktasında tereddütlere neden oldu.⁴³⁵

Sonuç olarak, 1946 sonrası çok partili yaşamla birlikte, laiklik en önemli gündem maddelerinden biri olmaya devam etti. 1950'den itibaren iktidara gelen DP ile muhalefetteki CHP arasında laiklik konusu, ciddi gerginliklere sebep oldu. DP oy kaygısıyla *“dini siyasete alet etmek”* ve *“gerici akımlara güç kazandırmakla”* itham edildi.⁴³⁶ Ancak Ahmad'a göre, CHP de, dini güçleri siyasi amaçlarla istismar etmekten

---

⁴³² Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)**, s. 19.

⁴³³ Detaylı bilgi için bkz. Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 363-367.

⁴³⁴ Göktepe, Cihat, *“Demokrat Parti Dönemi İç ve Dış Siyasal Gelişmeler”*, **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 368.

⁴³⁵ Göktepe, s. 367.

⁴³⁶ Çarkoğlu; Toprak, **Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 2.

suçluydu.⁴³⁷ Fiğlalı, “çok partili siyasî hayata geçildikten sonra, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde uygulanan “laisizm” eğilimli katı lâiklik anlayışının, kendini daha yumuşak, daha makul Batı lâikliğini tanımaya başladığı”nı söyler.⁴³⁸ Lewis ise, çok partili yıllarla birlikte, dini faaliyetlerin arttığına dikkat çekmiş, ancak bu faaliyetleri laiklik adına “pek ehemmiyetsiz bir tepki” olarak değerlendirmiştir.⁴³⁹ Bu yıllarda dine yönelişin yeniden canlanması Adnan Adıvar’ın deyimi ile “Türkiye’yi bir pozitivist türbesine çeviren lâik inancın soğukluğuna, boşluğuna karşı duyduğu isyandır.”⁴⁴⁰

3.5.4.3. 1961 ANAYASASI DÖNEMİ

Demokrat Parti hükümeti yerine geçen 1960 askeri rejimi, din konusunda bütünüyle hemfikir değildi. İslam’ın yerine, yasa kuvvetiyle değil, eğitim ve propaganda yoluyla milli bir ideolojinin geçirilmesini isteyen ve Türkeş’in öncülük ettiği küçük bir azınlık vardı. Fakat bu grup, özellikle Türkeş’in Başbakanlıktaki görevinden Eylül’de uzaklaştırılmasından sonra hiçbir varlık gösteremedi.⁴⁴¹

Milli Birlik Komitesi’ndeki (MBK) çoğunluk, İslam’ı muhafazakar çıkar gruplarının ve siyasal partilerin elinden alarak devletin milli bir aracına dönüştürmek istemekte ve niyetini şu sözlerle ifade etmekteydi; “MBK’nın en büyük hedefi, hürriyet ve vicdan hazinesi olan kutsal dinimizi saf ve lekesiz tutmak ve onu gericilerin ve siyasi hareketlerin bir aleti olmaktan kurtarmaktır.”⁴⁴²

MBK, 1950’lerin “kurumsal değişikliklerini, örneğin, 19 Kasım 1959’da açılan Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam Hatip Liselerini benimsiyordu. Bu kurumlar öğretmen yetiştirdiği için, iktisat, astronomi, medeni hukuk ve sosyoloji gibi dersler de müfredata dahil edilerek öğretim programlarını daha ilerici ve laik yapmaya karar verildi”. Gürsel, “izlediğimiz yol öyle bir yoldur ki, bir gün, halkımızın bilgilenmesi sayesinde, duaların ve

⁴³⁷ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 362.

⁴³⁸ Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Din ve Devlet ilişkileri”, **ATAMD**, C: XIII, S: 38, Temmuz 1997, s. 609.

⁴³⁹ Lewis, Bernard, “Türkiye’de Son Gelişmeler”, **AÜHFD**, C: 9, S: 1, 1952, s. 38.

⁴⁴⁰ Aktaran, Lewis, “Türkiye’de Son Gelişmeler”, s. 172.

⁴⁴¹ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 372.

⁴⁴² Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 372.

Kuranın Türkçe okunması talebi aşağıdan bizzat halkımızdan gelecektir. Böyle bir yol takip ediyoruz. Halkımızı bu yola hazırlayacak ve eğitecek şekilde gerekli unsurları eğitiyor ve gerekli kurumları hazırlıyoruz” demektedir.⁴⁴³ Ancak MBK'nın uzun süre iktidarda kalmayıp, 18 ay sonra yarışan partilere dayalı siyasete dönmesi sonucu planlamış olduğu politikalar, kalıcı bir etki oluşturamadı.⁴⁴⁴

Ahmad'a göre, 1960'larda büyük kentlerin dışındaki seçim politikaların dini faktörün egemen olması sürdü.⁴⁴⁵

II. Dünya Savaşından sonra çok partili hayata geçilmesinden itibaren, İslami sembelleri siyasi amaçlarla kullanmak standart bir uygulama olmuştu. Yetmişlerde bu, daha açık ve kabul edilir hale geldi. Sosyalistler dışında fiilen her parti, İslami gelenek ve kültüre yakın bir imaj yansıttı. Parti liderleri kendileri oruç tutmadıkları halde Ramazan iftarları düzenlediler.⁴⁴⁶ Örneğin 1965 seçimlerinde Ahmad'a göre TİP dışındaki bütün partiler dini istismar etti. CHP'nin ortanın solu sloganını benimsemesi, onu komünizm ve “Ortanın Solu Moskova Yolu” suçlamasına açık hale getirdi. Aynı yıllarda AP de, “Ortanın Sağındayız, Allahın Yolundayız” sloganını benimsedi.⁴⁴⁷

1969 seçimlerinde AP adayı olamadığı için Konya'dan bağımsız aday olan Necmettin Erbakan, 26 Ocak 1970'de Milli Nizam Partisini kurdu.⁴⁴⁸ Ahmad'a göre, Erbakan'ın konuşmaları savcıların dikkatlerini üzerine çekmek için hazırlanmış gibiydi; zira *“Cumhuriyetin laik politikalarını ve Atatürk reformlarını açıkça eleştiriyordu. İktidara geldiklerinde sinemaları, tiyatroları ve bale salonlarını kapatacağını, futbol maçlarını yasaklayacağını vaat ediyordu.”* 1971'de parti kapatıldı. Ancak Erbakan'ın yeni partisi olan Milli Selamet Partisi, Milli Nizam Partisi'nden çok farklı davrandı.⁴⁴⁹

⁴⁴³ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 374.

⁴⁴⁴ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 374.

⁴⁴⁵ Ahmad'a göre, Süleyman Demirel, “mason eğilimlerinden” kuşku duyulması üzerine, parti başkanlığına aday olduğunda, mason olduğunu inkar etmek ve dindar bir aileden geldiğini açıklamak zorunda kaldı. Bkz. Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 375.

⁴⁴⁶ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 384.

⁴⁴⁷ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 376.

⁴⁴⁸ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 381-382.

⁴⁴⁹ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 382.

Laiklik tartışmaları, 1960-1970'li yıllarda ülkenin birinci meselesi olan sağ-sol çatışmalarının gölgesinde kaldı. 1970'lerden itibaren ise siyasal İslamın partileşmesi ile tekrar gündemdeki yerine oturdu. Laikliğe aykırı olduğu gerekçesiyle kapatılan Milli Nizam Partisi'nin yerine kurulan Milli Selamet Partisi koalisyon hükümetlerinin vazgeçilmez bir ortağı olarak meşruiyet kazandı.⁴⁵⁰

Erbakan, konuşmalarında İslam'a ait referansları sık kullandığı eleştiri konusu olmaktaydı. Ancak laik bir gelenekten gelen Ecevit bile o yıllarda İslami retoriği kullanmakta bir sakınca görmedi. 1 Haziran 1975'te Bitlis'te yaptığı bir konuşmada: *"Müslümanlıkta toprak ona alın teri dökenlerindir. Toprak reformuna karşı çıkanlar Müslüman olamazlar. Emekçiden çok sermayenin yanında olan Erbakan da toprak reformuna karşı çıkmıştır. Erbakan Müslüman olamaz"* demektedir.⁴⁵¹

Ancak, 1973 seçimlerinde % 12 olan MSP'nin oy oranı, 1977'de % 8'e geriledi. Bu durum bazılarının göre, Türk seçmeninin, dini inançlara bağlılık ile dinin bir siyasal cephe oluşturması durumunu birbirinden büyük bir olgunlukla ayırabildiğinin göstergesiydi.⁴⁵²

3.5.4.4. 1982 ANAYASASI DÖNEMİ

Artan şiddet olayları, toplumsal bölünmeler ve anarşinin tırmanması gerekçesiyle, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile iktidarı devralan Milli Güvenlik Komitesi (MGK), Kasım 1983 genel seçimlerine kadar yönetimde kaldı.⁴⁵³ MGK, gençliğin kullandığı sol söylem ve artan toplumsal gerginlikten endişeliydi. 1961 Anayasası'nın din bilgisine tamamen yabancı, inançsız bir gençlik kültürü oluşturduğu görüşündeydi. İslam'ı uygun bir şekilde öğretildiği takdirde toplum içerisindeki bölünmelerin üstesinden gelecek birleştirici bir etken olarak görmekteydi. Bu amaçla

⁴⁵⁰ Çarkoğlu; Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, s. 2; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, s. 383.

⁴⁵¹ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, s. 383.

⁴⁵² Ergil, *Laiklik*, s. 67.

⁴⁵³ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 214-224.

“genç zihinleri zehirleyen bir kültür” yerine, “dini kültür” yerleştirecek yasalar çıkarıldı.⁴⁵⁴

Çocuklar, aile hayatı içinde İslami bilgileri edinemedikleri gerekçesiyle, MGK, devletin bu bilgileri okullarda öğretmesine karar verdi. İlk ve orta öğretimde “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” dersi, 1982 Anayasasının 24. maddesi ile zorunlu hale geldi.⁴⁵⁵

Böylece, bütünleştirici bir fonksiyonu olan dini kültürü yaygınlaştırmak için ciddi bir çaba harcandı.⁴⁵⁶ Hatta MGK başkanı Evren, askeri yönetimin laik politikalarını meşrulaştırmak için mitinglerde Kuran’dan ayetler okuttu.⁴⁵⁷

1983’te yapılan seçimleri Turgut Özal’ın başkanlığındaki Anavatan Partisi kazandı. Özal, laiklik ilkesini dinin güvencesi olarak görmekte ve laikliği hiç kimsenin bir değerinin inanç sistemine müdahale etmemesi olarak tanımlamakta idi.⁴⁵⁸

Sonuç olarak 1980’lerde Türkiye’de İslam, hem askeri yönetim, hem de ardından kurulan Özal hükümetleri tarafından Türk kimliğinin önemli bir parçası olarak kabul gördü. Bu durum ise İslami kültürün kamusal alanda daha fazla görünür olmasını sağlayarak İslamcı siyasetin yükselmesinin önünü açtı.⁴⁵⁹

1989 yılında Özal’ın Cumhurbaşkanı olmasıyla yerine Yıldırım Akbulut başbakan oldu. Bu dönemde din-devlet ilişkilerinde herhangi bir değişiklik olmadı.

1990’lı yıllara gelindiğinde ise, Türkiye’de İslam ve devlet arasındaki ilişkiler büyük ölçüde RP’nin siyasi başarısı etrafında şekillendi.⁴⁶⁰ 1994 yerel seçimlerinde Ankara ve İstanbul başta olmak üzere 28 ilin belediye başkanlığını kazanan⁴⁶¹ ve 1995

---

⁴⁵⁴ Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, s. 256.

⁴⁵⁵ Çemrek, Murat, “1980-200’de Türkiye Ekonomi Politikası: Çalkantılı Bir Ekonomide İslamcı Siyasetin Yükselişi ve Düşüşü”, **Türkiye’nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 632.

⁴⁵⁶ Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, s. 256.

⁴⁵⁷ Çemrek, s. 632-633.

⁴⁵⁸ Çemrek, s. 634.

⁴⁵⁹ Çemrek, s. 631-633.

⁴⁶⁰ Çemrek, s. 635.

⁴⁶¹ Çemrek, s. 635.

seçiminin ardından kurulan koalisyon hükümetinde büyük ortak olarak yer alan RP'nin iktidarı sürecinde ülkede siyasi kutuplaşma ciddi şekilde arttı.⁴⁶²

Anayasa Mahkemesi'nce kapatılan RP yerine kurulan Fazilet Partisi de kapatılınca hareket ikiye bölündü. Milli Görüş etrafında birleşen kadrolar Saadet Partisi'nde yer alırken, "yenilikçiler" diye adlandırılan kadrolar ise Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AK PARTİ) kurdu. 28 Şubat post-modern muhtırasıyla başlayan ve istikrarsız hükümetlerle devam eden siyasi ve ekonomik kriz döneminin ardından AK PARTİ, 2002 seçimlerinde tek başına iktidara geldi.⁴⁶³

AK PARTİ, İslami temelli partilerden farklı olarak, gerek programını gerekse politikalarını Türkiye'nin Batı ile bütünleşmesi üzerine oturttu. Liderleri tarafından "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlanan AK PARTİ, İslami geleneklere bağlı, bu bağlamda muhafazakar değerleri savunan bir parti olma iddiasındaydı.

Muhafazakar bir kanattan gelmesine rağmen AK PARTİ, Müslüman-Gayri müslim ve bütün inanç sahiplerini kucaklayan bir politika sürdürme amacıyla adımlar attı. Alevi ve Kürt açılımları ile sorunlara en azından daha konuşulabilir bir bakış açısı kazandırdı.⁴⁶⁴

Parti, azınlık vakıflarının karşı karşıya kaldığı, Lozan Antlaşmasına rağmen ayrımcılığa tabi tutulmasına dayanak oluşturan mevzuatın aşılması noktasında düzenlemeler yaptı. Gayri müslimlerle ilgili ciddi bazı sorunlarda çözümsüz kalınmaya devam edilse de cemaat vakıflarının yeni mal edinmesine olanak tanıyan düzenlemeler, Hristiyan cemaatlerinin vakıf ve dernek kurarak örgütlenmelerine olanak tanıyan yasal ve idari uygulamalar, AK PARTİ döneminde gerçekleştirildi.⁴⁶⁵

---

⁴⁶² Çarkoğlu; Toprak, **Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 119.

⁴⁶³ Özipek, B. Berat, "Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi iç ve Dış Politika", **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 659; Çarkoğlu; Toprak, **Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 15.

⁴⁶⁴ Özipek, s. 675.

⁴⁶⁵ Özipek, s. 664-665.

Parti ondokuzuncu yüzyıldan bu yana Türkiye'yi ikiye bölmüş olan “Batı tarzı modernleşme-İslami geçmişe dönüş” şeklinde adlandırılabilir karşıtlıkta ağırlığını Batı modernitesi yönünde koyarak günümüze kadar geldi.⁴⁶⁶

4. BÖLÜMÜN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Din ve devlet ilişkileri, teori ve uygulama alanlarındaki farklı yaklaşımlar nedeniyle geniş kapsamlı ve hala tartışmalı bir konudur. Her şeyden önce din ve devlet ilişkilerine katı, şematik ve donmuş bir kurallar yığını olarak bakılmamalıdır. Bu konu, iyi niyet ve derin bilgi ile araştırılacak geniş bir alandır.

Her din yapısı gereği toplumu ve dünyevi otoriteyi kendi anlayışı doğrultusunda etkilemek ister. Yücekök'ün belirttiği gibi “*Din elle tutulur, gözle görülür bir vakıdır.*”⁴⁶⁷ Tehdit etmek ve suçlamakla yok edilemez. “*Toplumsal yapının içine kök salmış sosyolojik bir unsur olarak dinin, siyasal alanla ilişkisinin soğukkanlı bir şekilde ele alınması ve gerçekçi bir temelden hareket edilmesi gerekir.*”⁴⁶⁸

Laiklik, sadece felsefi, ideolojik bir kavramdan ibaret değildir; hayata geçirilen ve uygulanan bir ilkedir. Böyle olunca, uygulandığı ülkenin tarihi, dini, siyasi ve sosyal şartları laiklik anlayışını etkilemektedir.⁴⁶⁹ Örneğin çalışmamızda incelediğimizi ülkelerin din-devlet ilişkisi sorununa göstermiş oldukları yaklaşımlar birbirinden oldukça farklıdır.

Laik bir devletten beklenen işlev, bütün felsefe ve düşünce sistemlerinin çoğulculuk içinde, özgürlüğünü ve gelişmesini sağlayacak ortamı temin etmesidir. Bir başka deyişle amaç, özgürlüğü ve toplumsal barışı sağlamak ve korumaktır. Bockel'in ifadesiyle, “*kaynaşmış ve hoşgörülü bir toplumun garantisi olarak laiklik, bireyleri bir yandan özgür bırakarak yakınlaştırmaya çalışmaktadır; ve herkesten kimliklerinin çok*

⁴⁶⁶ Çarkoğlu; Toprak, *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, s. 15.

⁴⁶⁷ Yücekök, s. 6.

⁴⁶⁸ Duman, s. 523.

⁴⁶⁹ Feyzioğlu, s. 138.

belirgin çizgilerini belirtmekten kaçınmaya davet ederek birlikte var olmalarına imkan sağlamaya gayret etmektedir.”⁴⁷⁰

Dünyada, sosyal evrim ve uluslararası etkileşim sonucu jakoben cumhuriyetçi anlayış, demokratik liberal anlayışa doğru evrilmektedir. *“Özgürlüklere daha saygılı, daha hoşgörülü “yumuşak” bir laiklik kavramı bundan böyle kuraldır.”⁴⁷¹*

Laiklik, Batı ülkelerinde bir uzlaşma unsuru olarak algılanmaktadır. Laiklik, bu ülkelerde gerek din çatışmalarını gerekse insanların bireysel olarak inançlarından dolayı baskı görmelerini önleyen, din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan bir yöntemdir.

Laiklik ülkemizde Batıdan farklı bir şekilde oluşmuştur. Çünkü Batıda laiklik milli devletlerin oluşumundan sonra ortaya çıkarken, Türkiye’de milli devletin sacayağı olarak ortaya çıkmıştır. Laiklik, Batıda kilise-devlet çatışmasına bir çözüm iken, Türkiye’de laikliğin hedefi çağdaş bir toplum ve milli bir devlet oluşturmak olmuştur. Zira Osmanlı döneminde din, devletin güdümünde olduğundan bir çatışma söz konusu olmamıştır.

Bölümde ter verilen ülkelere -Fransa hariç- Avrupa devletlerinin hiç biri, toplumu dünyevileştirmeyi devletin bir yetkisi olarak görmemektedir. “Fransız Tipi” laiklik ise, bizim açımızdan ayrı bir önem taşımaktadır. Zira Fransız laiklik anlayışı ile Türk laikliği, birçok yönden birbirine benzemektedir.⁴⁷²

Laiklik, birlikte varoluşun, hatta hayatta kalmanın ortak koşulu iken laikçilik, rakip aldığı dinin toplumsal işlevini yüklenmiş ve ideolojik bir devlet aygıtına dönüşmüştür. Arkoun’un ifadesi ile devlet hizmetinde adeta bir tür dine dönüşmüştür. Bunun sonucu olarak da özellikle Müslüman ülkelerde karşısına aldığı dinsel tepkiyi daha güçlü olarak yapılandırmıştır.⁴⁷³

---

⁴⁷⁰ Bockel, s. 55.

⁴⁷¹ Bockel, s. 54.

⁴⁷² Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 306-310.

⁴⁷³ Abel; Arkoun; Mardin, s. 38.

Ülkelerin din-devlet ilişkilerini incelerken dikkatimizi çeken önemli bir konu; bir ülkede geçerli dini yapının, tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel şartlarının, o ülkenin laiklik anlayışı ve uygulamasını büyük ölçüde etkilemesi olmuştur. Oysa Türkiye’de, “Devletçi seçkinlerin anlamak istemedikleri veya bilerek görmezden geldikleri nokta, İslam’ın tarihsel olarak Türkiye’nin toplumsal dokusunda önemli bir yere sahip olduğu gerçeğidir.”⁴⁷⁴

Türkiye’de laiklik üzerine çalışanların bir çoğu Türkiye laikliğinin özgün tarafları olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷⁵ Genel anlamıyla laiklik iki ilke üzerine kuruludur. Bunlardan birincisi “din ve devlet işleri ayrılığı”, ikincisi ise “vicdan hürriyeti”dir.⁴⁷⁶

Cumhuriyet modernleşmesinin laiklik algısı dinin devlet tarafından denetimi anlayışı üzerine kurulmuştur. İslam ile Osmanlı devletinin çöküşü arasında kurulan ilişkinin etkisiyle din denetim altına alınmıştır. Türk siyasetinin başlıca açmazlarından biri, laikliğin bürokratik seçkinler tarafından bir tür cebri kültür değişimi politikasının aracı olarak görülmesidir.⁴⁷⁷ Türkiye’nin AB’ye üye olma süreci ile ilgili, Hollanda Hükümet Politikaları Bilimsel Konsey’inin hazırladığı raporunda da, “AB perspektifinden bakınca, Türkiye’de İslam konusu, dinin devlet üzerinde etkisinden ziyade, devletin din üzerinde etkisi noktasında bir problemdir. Zira devletin dine müdahalesi, Türkiye’de AB ülkelerinden daha fazladır.”⁴⁷⁸

Toplumsal olarak değerlendirildiği zaman, Türkiye’deki laiklik ilkesine karşı çıkışlar, önemli ölçüde var olan özel laiklik yorumuna karşı çıkışın ifadesidirler.⁴⁷⁹ Özbudun bu konuda, Türk toplumunun büyük çoğunluğunun, kendi düşünce ve davranışlarında, “inançlı bir Müslüman olmakla lâik devletin sâdik bir vatandaşı olmak” arasında hiçbir çelişki görmediğinin altını çizmektedir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁴ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 360.

⁴⁷⁵ Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, s. 341; Feyzioğlu, s. 140; Çaylak; Çelik, s. 110; Savcı, “Laiklik Prensibinin “Türkiye Şartları” İçinde Mütaalası”, s. 139-153.

⁴⁷⁶ Çaylak; Çelik, s. 111.

⁴⁷⁷ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 313.

⁴⁷⁸ WRR, Netherlands Scientific Council for Government Policy. The European Union, Turkey and Islam. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2004, s. 9, aktaran; Yükleyen; Kuru, s. 15.

⁴⁷⁹ İnsel, s. 107.

⁴⁸⁰ Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, s. 343.

Çok partili hayata kadar İslam'ın Türk siyasal hayatında varlık gösterememesinin nedeni, *“onun toplumsal temelinin olmaması değil, kendini ifade etmesine izin verilmemesidir”*. Bu bakımdan Erdoğan'a göre *“İslam'ın yükselişi”* veya *“siyasi İslam”* denilen şey, aslında, baskı altında olan İslam'ın, siyasetin nispi demokratikleşmesi ve *“sivil toplumun özerkleşmesi”* sonucunda kendine yeniden ifade alanı bulmasıdır.⁴⁸¹ Zira Vaner'e göre, ne ülkemizde ne de dünyada dinin varlığı asla kesintiye uğramamıştır.⁴⁸² Türkdoğan da aynı noktaya işaretle, zengin kültür ve dini birikimi temsil eden toplumumuzda ortaya çıkan dini oluşumların, aslında *“1923'ler Türkiye'sinde rafine edilmeyerek illegal alana itilen din gerçeğinin, yeni biçim ve kalıplarla tarih sahnesine çıkması olarak kabul edilmelidir”* demektedir.⁴⁸³

Kültürün ana öğelerinden biri olarak kabul edilen inançların, kendilerini belirleme ve örgütlenme hak ve özgürlükleri korunmalı ve özendirilmelidir. Ancak Türkiye, bu konuda atılan adımlar noktasında bir çok Avrupa devletinin gerisindedir. Örneğin Selçuk'un belirttiğine göre *“Belçika, Almanya, Danimarka “Bahailiği” tanıdığı halde, Türkiye devleti bunun bir din olarak nüfus cüzdanına yazılmasına izin vermemektedir. Yine Belçika, Danimarka, Almanya, Yunanistan, İtalya, Portekiz, Finlandiya, İsveç, Avusturya, Lüksemburg “Yehova Tanıkları”nı bir din olarak görürken, Türkiye buna uzak kalmıştır.”*⁴⁸⁴

Grog, demokratikleşme sürecindeki rejimlerin siyasal ile dinsel arasındaki ilişkiler sorununu, dinlerin özgün karakterlerini inkar etmeden ve istikrar bozucu eylemlere izin vermeden iyi yönetmeleri gerektiğinin altını çizmiştir. Yazara göre, Türk laikliği birçok yönden olumlu etkisine rağmen, din ile politika arasındaki ilişkinin uyumlaştırılmasına katkısı yoktur.⁴⁸⁵

Bizce laiklikle ilgili yorumlar iki esasa dayanmaktadır: Birincisi, Türkiye'de Batı tarzı laiklik olmadığı düşüncesinden hareketle devletin bununla ilgili yaptığı

---

⁴⁸¹ Erdoğan, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, s. 326; Vaner, s. 190.

⁴⁸² Vaner, s. 190.

⁴⁸³ Türkdoğan, Orhan, *“Türk Toplumunda Yeni Dinî Hareketler ve Cemaatlaşma”*, **AÜİFD**, Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan, Özel Sayı, 1999, s. 74.

⁴⁸⁴ Selçuk, s. 188.

⁴⁸⁵ Grog, Gérard, *“Laiklik ve Demokrasi”*, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 223.

uygulamalara karşı çıkmak. İkincisi ise, laikliği ideolojik olarak laikçiliğe çevirip bunu bir devlet politikası haline getirerek dine tarafsız, ferdin dini tercih ve yaşamına saygılı bir laiklik anlayışına geçit vermemektir. Ancak bu kutuplaşma bazen ortak değeri ve çıkarları görmezlikten gelmekte ve milli bütünlüğümüz zarar görmektedir. Oysa toplumsal taban değerlendirildiğinde, ülkemizde herhangi bir kutuplaşma ve zıtlık mevcut değildir. 2000 yılında TESEV tarafından yapılan bir çalışmaya göre, “*dinî tolerans açısından Türk halkı oldukça homojen bir görünüm sergilemektedir*”. Üstelik “*inanç farklılıklarının korunmasının toplumsal huzur için önemli olduğu düşüncesi üzerinde hemen hemen tam bir görüş birliği*” mevcuttur.⁴⁸⁶

Sonuç olarak çatışmaları olabildiği kadar aza indirebilmek, bir arada ve uyumlu bir şekilde yaşayabilmek için, insan, vatan ve vatandaşlık kavramları gibi ortak değerler etrafında birleşmek gerektiği söylenebilir. Ayrıca toplumsal iletişimi artırmak, “ötekini” olduğu gibi kabul etmek ve laikliği, problemlerin çözümü noktasında daha çoğulcu, daha açık ve daha esnek kılmak atılabilecek adımlar arasında sayılabilir.

---

⁴⁸⁶ Çarkoğlu; Toprak, **Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 120.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA ÖNGÖRÜLEN LAİKLİK

ANLAYIŞI

1.GENEL OLARAK

Siyasal partiler, demokratik düzenin vazgeçilmez öğeleri olarak kabul edilmektedirler.¹ *“İnsanların siyasal iktidarı ele geçirmek ve kullanmak amacıyla bir araya gelmeleri, bir lider veya liderler takımı etrafında gruplaşmaları ilk çağlardan beri görülen bir olgu olmakla beraber, yaygın ve sürekli örgütlere sahip, siyasal partiler tamamen çağımıza özgü bir yeniliktir..... Modern devlet, ister demokratik ister otokratik nitelikte olsun, bir <<patiler devleti>> veya <<parti devleti>> haline gelmiştir.”*² *“Parti kültürü öylesine kökleşmiştir ki, sistem dışı, sistemleri reddeden veya yıkmak isteyen hareketler dahi parti olarak teşkilatlanma ihtiyacı hissetmektedir.”*³

Partiler halkla siyasi yönetim arasında bir köprüdürler. *“Halkla parlamento arasındaki başlıca bağ da partilerdir. Partiler halka yakın olmak bakımından bir kurum olarak parlamentodan öndedirler. Halkın talepleri yanında çeşitli konulardaki görüşlerinin parlamentoya ve sisteme aktarılmasında da aracı olma durumundadırlar.”*⁴

Siyasal partiler, toplumdaki bölünme ve çatışmaları da yansıtırlar. Bu bölünmelerden konumuz ile ilgili olan kısım ise, dinin devlet içindeki rolüyle ilgili dinsel bölünmelerdir. Öyle ki Batı’da devlet-kilise çatışmasının en belirgin olarak ortaya çıktığı alan olan eğitimi laikleştirme ve devlet kontrolü altına alma çabası, özellikle, nüfusunun

¹ Yayla, Atilla, **Siyaset Teorisine Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s. 175.

² Özbudun, Ergun, **Batı Demokrasilerinde ve Türkiye’de Parti Disiplini**, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s. 1.

³ Yayla, s. 175.

⁴ Yayla, s, 183.

çoğunluğu veya önemli bir kesimi Katolik olan ülkelerde dinsel protesto hareketlerinin ve dinsel partilerin doğuşuna yol açmıştır.⁵

Ülkemizde, din-devlet ilişkileri ile ilgili olarak “laiklik” kavramına ilk defa Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın 1930 tarihli programında yer verilmiştir. Tek Parti dönemi boyunca Cumhuriyet Halk Partisi programlarında, din ve dünya işlerinin ayrılması gerektiği belirtilmiştir. Ancak söz konusu dönem de “laiklik” kavramı olarak CHP programında yer almamıştır. Özellikle çok partili sisteme geçişle birlikte, toplumsal ve siyasal alanda birçok konu tartışılmaya başlamıştır. Bu çerçevede “laiklik” kavramı parti programlarında yerini almıştır.

Bu bölümde, TBMM’nin açılmasından günümüze Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne giren siyasal partilerin programları incelenmektedir. Burada anayasal dönemler itibarıyla siyasal partilere yer verilmektedir. Bu bağlamda, siyasal partilerin programlarının anayasal dönemler itibarıyla değerlendirilmesi nedeniyle, siyasal partilere birden fazla yer verilmesi durumu söz konusu olmuştur.

2. 1921 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARI

1920 – 1924 yılları arasında TBMM’de temsil edilen partiler; Cumhuriyet Halk Fırkası (CHP) ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası(TPCF)’dir.

2.1. CUMHURİYET HALK FIRKASI

Cumhuriyet Halk Fırkası (CHP), 11.09.1923 tarihinde⁶ Mustafa Kemal Atatürk genel başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Parti, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin devamı niteliğindedir. Parti, “Halk Fırkası” adı ile kurulmuştur. Partinin adı, 10.11.1924 tarihindeki kurultayda “*Cumhuriyet Halk Fırkası*”, 10.11.1935 tarihindeki 4. Kurultay’da ise, “*Cumhuriyet Halk Partisi*” (CHP) olarak değiştirilmiştir.

⁵ Özbudun, Ergun, **Siyasal Partiler**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1977, s. 35-42.

⁶ Partinin kuruluşu 09.09.1923 tarihinde ilan edilmesine karşın, parti kuruluş dilekçesini 11.09.1923 tarihinde vermiştir.

1980 askeri rejiminin ardından 10.10.1981 tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile 16.10.1981 tarihinde diğer tüm siyasal partiler gibi kapatılmış, 09.09.1992 tarihinde toplanan 25. Kurultay'ında tekrar açılmıştır.⁷

CHP, Cumhuriyet tarihimizin ilk iktidar partisidir. CHP'nin bu iktidarı yirmi yedi sene muhafaza etmiş olması sebebiyle siyasi tarihimizde önemli bir yeri vardır. Partinin 1965 seçimleri öncesine kadar belirgin bir siyasi eğilimi yoktur. 1965 seçimleri öncesinde başlayan "Ortanın Solu" tartışmaları ve ardından Mustafa Bülent Ecevit'in genel başkan seçilmesi, partinin demokratik sol/sosyal demokrat bir siyasi eğilime sahip olmasında önemli rol oynamıştır. Bir görüşe göre, parti, bu tarihlerden 2000'li yılların başına kadar kendisini "sosyal demokrat" kimlik ile tanımlarken, 2000'li yıllardan itibaren, hangi siyasi yelpazede yer alırsa alsın, Cumhuriyet'in temel değerlerini koruma konusunda hassasiyet gösteren herkese bünyesinde yer veren bir "merkez partisi" olmayı amaçlamaktadır.⁸

CHP, 18.04.1999 - 03.11.2002 tarihleri arası hariç her dönem TBMM'de temsil edilmiştir. 1946 yılına kadar CHP dışında hiçbir siyasal parti milletvekili seçimlerine katılmamış olduğu için, parti, % 100 oy oranı ile Meclis'in tümü tarafından temsil edilmiştir. Parti, 1946 seçimlerinde 397 milletvekili, 1950 seçimlerinde % 39.6 oy oranı ile 69 milletvekili, 1954 seçimlerinde %35.1 oy oranı ile 31 milletvekili, 1957 seçimlerinde % 41.4 oy oranı ile 178 milletvekili, 1961 seçimlerinde % 36.7 oy oranı ile 173 milletvekili, 1965 seçimlerinde % 28.7 oy oranı ile 134 milletvekili, 1969 seçimlerinde % 27.4 oy oranı ile 143 milletvekili, 1973 seçimlerinde % 33.3 oy oranı ile 185 milletvekili, 1977 seçimlerinde % 41.4 oy oranı ile 213 milletvekili, 1995 seçimlerinde % 10.7 oy oranı ile 49 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir. 1999 seçimlerinde % 8.7 oy oranı ile seçim barajının altında kaldığı için TBMM'de temsil hakkı kazanamamıştır. 2002 seçimlerinde % 19.4 oy oranı ile 178 milletvekili, 2007 seçimlerinde % 46.6 oy oranı ve 341 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir.⁹

---

⁷ Kaynar, Mete Kaan, **Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 45-49.

⁸ Kaynar, s. 48.

⁹ **Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007)**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2008, s. 4-97.

CHP, kuruluşunda herhangi bir parti programı ilan etmemiştir. Ancak devamı niteliğinde olduğu ARMHC zamanında seçim beyannamesi olarak yayınlamış olan 08.04.1923 tarihli “Dokuz Umde” Halk Fırkası tarafından parti programı olarak kabul edilmiştir.¹⁰ Program, hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu hükmü ile başlar. “Hakimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletın hakikî ve yağâne mümessili (Türkiye Büyük Millet Meclisi)’dir. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin haricinde hiçbir fert hiçbir kuvvet hiçbir makam mukadderatı milliyeye hâkim olamaz. Binaenaleyh bilcümle kavaninin tanziminde, her nevi teşkilatta, idarenin alelûmum teferruatında, terbiyei umumiye ve iktisat hususunda hâkimiyeti milliye esasatı dahilinde hareket olunacaktır....” denmektedir.¹¹

Programda din-devlet ilişkileri ile ilgili doğrudan bir ifade yer almamakla birlikte, milli egemenlik kavramı üzerinde durulmaktadır. Yapılacak olan her türlü idari ve hukuki düzenlemenin bu anlayış çerçevesinde şekilleneceği belirtilmektedir. Söz konusu düzenleme, laik yönetim anlayışına yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir.

2.2. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF), 17.11.1924 tarihinde Kazım Karabekir genel başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. CHF’den istifa eden milletvekilleri tarafından kurulan parti, Cumhuriyet döneminin ilk yasal muhalefet partisidir. Siyasi görüşü “liberal”¹² olan parti, kurucusu olan milletvekilleri tarafından TBMM’de temsil edilmiş ve hiçbir genel seçime katılmamıştır. İcra Vekilleri Heyeti’nin 03.06.1925 tarihli toplantısında alınan kararla kapatılmıştır.¹³

TPCF’nin programı 58 maddeden oluşmaktadır. “Türkiye Devleti halkın hâkimiyetine müstenid bir Cumhuriyettir” maddesiyle başlayan programın 4. maddesi kişi hak ve hürriyetleri ile ilgilidir. “Umumi hürriyetlere fırka şiddetle taraftardır. Heyet-i

¹⁰ Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952, s. 557- 560.

¹¹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 580-582.

¹² Kaynar, s. 51.

¹³ Kaynar, s. 51-52.

içtimaiyemizin ihtiyacat ve temayülatı hakikiyesi ve nizamı ammenin muhafazası endişesi bu hürriyetlere kuyud vaz'ını zaruri kıldığı takdirde ancak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile bu takyidatın vaz'ına taraftar olacaktır.” Programda din-devlet ilişkileri, 6. maddede, *“Fırka efkar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkardır”* ibaresi kullanılmak suretiyle belirtilmektedir.¹⁴

Program, milli egemenlik anlayışına saygılı, kişi hak ve hürriyetlerini anayasal teminat altına alınması taraftarı olan bir anlayış sergilemektedir. Fırkanın programında bütün fikirlere ve dini inanışlara saygılı olduğunu belirtmesi laiklik konusunda dönemin koşullarına göre oldukça ileri bir anlayışı yansıtmaktadır.

2.3. DEĞERLENDİRME

Türkiye Cumhuriyeti Devletinde, demokratik yönetim anlayışının yeni yerleşiyor olması sebebiyle, bu dönemde Meclis'te sadece iki parti temsil hakkı kazanabilmiştir.

Bu dönemde, parti programlarında ağırlıklı olarak milli egemenlik kavramının vurgulandığı görülmektedir. Yapılacak düzenlemelerin milli egemenlik anlayışına uygun olacağı vurgulanmaktadır. Kişi hak ve hürriyetlerine yer verilmekte ve bu hürriyetlerin anayasal güvence altına alınması gerekliliği belirtilmektedir. Laiklik ilkesinin henüz kabul edilmediği bu dönemde, din-devlet ilişkileri konusunda fikri ve dini anlayışlara saygı duyulacağı belirtilmektedir. Görüldüğü gibi kısa bir dönem ve sınırlı sayıda parti olmasına rağmen değinilen konular itibariyle demokratik yönetim anlayışına uygun konulara yer verildiğini söylemek gerekir.

---

¹⁴ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 616-620.

3.1924 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARI

1924 - 1960 yılları arasında TBMM’de temsil edilen partiler; CHP, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), Demokrat Parti (DP), Millet Partisi (MP), Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ve Hürriyet Partisi’dir.¹⁵

3.1. CUMHURİYET HALK PARTİSİ

Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1931-1943 yılları arasında basılan programlarında, laiklik ilkesi ile ilgili görüşler, partinin ana vasıflarının belirtildiği bölümde yer almaktadır.¹⁶

CHP’nin 1931 tarihli, ilk resmi programında,¹⁷ *“Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyet temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçların göre yapılmasını ve tatbik edilmesin prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan, Fırka, dini fikirlerin Devlet ve dünya işlerinden ve siyasette ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür”*¹⁸ denilmektedir.

CHP’nin 1935 tarihli programında ise aynı ifadelerin sadeleştirildiği görülür. *“Parti, bütün kanunların, tüzüklerin ve usullerin yapılışında ve toplanışında, en son ilim ve teknik esasları ile, asrın ihtiyaçlarına uyulmasını prensip olarak kabul etmiştir. Din, bir vicdan işi olduğundan, parti, dini, dünya ve devlet işleri ile siyasadan ayrı tutmağı, ulusumuzun çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar.”*¹⁹

CHP’nin 1939 tarihli programındaki ifadeler 1935 tarihli program ile hemen hemen aynıdır. *“Parti devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre*

¹⁵ Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007), s. 6-10.

¹⁶ C.H.F. Programı, BUL-DEVLET Matbaası, 1931, s. 31; C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 11-12; C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s. 7-8; C.H.P. Programı, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943, s. 5.

¹⁷ Bkz. Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952, s. 569.

¹⁸ C.H.F. Programı, BUL-DEVLET Matbaası, 1931, s. 31.

¹⁹ C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 11-12.

yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan Parti, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet âmili görür.”²⁰

CHP'nin 1943 tarihli, programında önceki programlarda geçen ifadelerle din ve vicdan hürriyeti ile ilgili eklemeler yapılmıştır. *“Parti Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların müsaade ettiği dairede tatbik ettiği din veya itikatlardan dolayı müdahale edilemez. Parti din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmağı milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili görür. Parti millî dilin ve millî kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden masun kalmasını Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu sayar.”²¹*

CHP'nin, 1946 yılı programında yaptığı değişiklik, seçim ve cemiyet kurma hürriyeti ile ilgilidir.²² 1947 yılındaki parti programında ise laiklik ilkesi ile ilgili ifadeler önceki programlar ile paraleldir. *“Partimizin Vasıfları” başlığı altında şu görüşler belirtilmektedir: “Partimiz, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili görür. Din anlayışı vicdan işi olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiç bir vatandaşa kanunların men etmediği ibadet ve ayinlerden dolayı karışılmaz.”²³*

²⁰ C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s. 7-8.

²¹ C.H.P. Programı, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943, s. 5.

²² Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 575.

²³ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 584-596.

CHP, 1950 ve 1951 yıllarında yaptığı kurultaylarda herhangi bir program değişikliğine gitmemiştir.²⁴

CHP, 1931-1951 tarihleri arasında kabul ettiği bütün programlarda din-devlet ilişkileri ile ilgili ayrı bir başlık açmıştır. Söz konusu başlık altında belirtilen görüşler birbirine paralellik göstermektedir. Özetle toparlamak gerekirse, devlet idaresindeki bütün hukuki ve idari düzenlemelerin medeni ölçüler çerçevesinde ve günün ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bütün programlarda din anlayışının vicdani olduğunun altı çizilmekte ve din-devlet ayrılığı, gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşmak için başlıca unsur olarak değerlendirilmektedir. Buna ek olarak, 1943 tarihli parti programında, milli bir dil ve milli bir kültür için yabancı dini tesirlerden korunma gerekliliği belirtilmektedir. 1946 tarihli parti programında ise, ilk kez din ve vicdan özgürlüğüne yer verildiği görülmektedir.

3.2. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), 12.08.1930 tarihinde Ali Fethi Okyar genel başkanlığında İstanbul'da kurulmuştur. Siyasi görüş olarak "liberal"²⁵ olan parti, Mustafa Kemal Atatürk'ün izniyle 12 milletvekili tarafından kurulmuştur. Parti, kurucusu olan milletvekilleri tarafından TBMM'de temsil edilmiş ve hiçbir genel seçime katılmamıştır. Ali Fethi Okyar'ın 17.11.1930 tarihinde verdiği dilekçe ile feshedilmiştir.²⁶

SCF'nin programı, özet mahiyetindeki 11 maddeden oluşmaktadır. Programın birinci maddesi, "*Serbest Cumhuriyet Fırkası cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlıdır. Bu esasların millet bünyesinde ebedileşmesi gayedir. Teşkilâtı Esasiye kanunundaki hürriyet ve masuniyet haklarını bilâ istisna herkes için mer'î tutacak ve hiçbir ârızaya uğratmayacaktır*"²⁷ şeklindedir. Parti, laiklik konusuna en belirgin vurguyu, tüzüğünde bulunan doktrin esaslarında yapmıştır. Buna göre;

²⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 576-577.

²⁵ Kaynar, s. 52.

²⁶ Kaynar, s. 52-53.

²⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 633-634.

“1- Serbest Lâik Cumhuriyet Fırkası cumhuriyet usulünü millî hâkimiyetin en yüksek tecellisi olarak kabul eder.

2- Serbest Lâik Cumhuriyet Fırkasının esas gayesi, cumhuriyetin istilzam ettiği şartları tatbikat sahasında tahakkuk ettirmektir.

3- Bu gayeye vasıl olabilmek için Fırka, Teşkilâtı Esasiye Kanununun Türk vatandaşlarına vaat ettiği bütün salâhiyet ve hakları her türlü halelden siyanet etmeyi taahhüt eder.

4- Vicdan hürriyeti, mesai serbestisi, fikir, kelam ve içtima hürriyetleri, icra kuvveti, mürakabe ve kontrol selahiyeti ve hak kütlelerinin belediye ve vilayet idarelerinde kendi işlerini kendileri görmeleri esası fırkanın hassatan benimsediği umdelerdir.”²⁸

Görüldüğü gibi, laiklik ilkesi, henüz Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında, devletin nitelikleri arasına eklenmeden önce SCF, laiklik esasına bağlı olduğunu, parti programında vurgulamaktadır. Aynı şekilde programda Anayasa’da tanınan temel hak ve hürriyetlerin korunacağını da taahhüt edilmektedir. Parti programı çok kısa olan SCF, milli egemenlik anlayışı ve laiklik ilkesi konusundaki görüşlerini tüzüğünde açıklamaktadır. Burada partinin, vicdan, fikir ve ifade hürriyeti konularındaki hassasiyeti vurgulanmaktadır.

3.3. DEMOKRAT PARTİ

Demokrat Parti (DP), 07.01.1946 tarihinde Mahmut Celal Bayar genel başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Celal Bayar’ın Cumhurbaşkanı olması üzerine, 09.06.1950 tarihinde Adnan Menderes genel başkan seçilmiştir. Siyasi görüş olarak “liberal”dir.²⁹ Demokrat Parti, 1946 yılında 61,³⁰ 1950 yılında % 55.2 oy oranı ile 415, 1954 yılında % 58.4 oy oranı ile 503, 1957 yılında % 48.6 oy oranı ile 424 milletvekili ile

²⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 634-635.

²⁹ Kaynar, s. 56-60.

³⁰ Kaynar’a göre bu rakam 64 tür. Bkz. Kaynar, s. 56.

TBMM’de temsil edilmiştir.³¹ DP, 1960 darbesinin ardından 29.09.1960 tarihinde kapatılmıştır. Parti, aynı ad ve amblem ile 22.01.1975 ve 29.11.1992 tarihlerinde tekrar kurulmuş, ancak TBMM’de temsil hakkı kazanamamıştır. Parti, 08.05.2005 tarihinde toplanan Olağanüstü Büyük Kongresinde Anavatan Partisiyle birleşme kararı almıştır.³²

DP’nin, 1946, 1949 ve 1951 tarihli programlarında laiklik ilkesi, “Umumi Prensipler” başlığı altında incelenmektedir.

DP’nin 1946 tarihli programında, *“Partimiz, lâiyikliği, devletin din ile hiç bir ilgisi bulunmaması ve hiç bir din düşüncesini kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından tanır. Dinin siyaset olarak kullanılmasına, devlet işlerine karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propaganda vasıtası yapılarak yurddaşlar arasındaki sevgi ve tesanüdü bozmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine asla müsamaha olunmamalıdır”* şeklinde belirtilmektedir.³³

Partinin 1949 ve 1951 tarihli programlarında ise daha önce yayınlanan programlara paralel, ancak daha detaylı bir şekilde görüş belirtilmektedir. *“Partimiz lâiyikliği devletin siyasette, dinle hiç bir ilgisi bulunmaması ve hiç bir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması mânasında anlar ve lâiyikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır. Gerek dinî tedrisat meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseseler kurulması hususunda, mütehasıslar tarafından esaslı bir program hazırlanması zaruridir. Üniversite içinde yer alacak ilahiyat Fakültesi ve ilmî mahiyette mümasil müesseseler, Millî Eğitim Bakanlığının bu kabil müesseseleri gibi muhtar olmalıdırlar. Dinin siyaset aleti olarak kullanılmasına, yurddaşlar arasında sevgi ve tesanüdü bozacak şekilde propaganda vasıtası yapılmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine müsamaha olunmamalıdır.”*³⁴

³¹ Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007), S. 7-28.

³² Kaynar, s. 60-62.

³³ Demokrat Parti Programı, 1946, s. 4.

³⁴ Demokrat Parti Tüzük ve Program, Doğuş Matbaası, Ankara, 1949, s. 50-51; Demokrat Parti Tüzük ve Programı, Güneş Matbaacılık, Ankara, 1952, s. 50.

DP, her üç programında da laiklik anlayışını, ayrıntılı bir şekilde açıkladığı görülmektedir. Buna göre, laiklik, devletin siyasal anlamda dinle hiçbir ilgisinin bulunmaması şeklinde açıklanmaktadır. Aynı şekilde, kanunların hazırlanma ve uygulanmasında dini etkilerin olmaması gerektiği belirtilmektedir. Parti, laikliği din düşmanlığı şeklinde yorumlamadığını özellikle vurgulamaktadır. Din özgürlüğünün diğer bütün özgürlükler gibi kutsal olduğunu ifade etmekte, ancak dinin siyasete alet edilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Programda, din eğitimi konusunda, donanımlı din adamları yetiştirecek eğitim yuvaları kurulması ve bu konuda esaslı bir program hazırlanması üzerinde durulmaktadır. Ayrıca ilahiyat fakülteleri ve bu mahiyetteki ilmi kuruluşların özerk olması gerektiği belirtilmektedir.

3.4. MİLLET PARTİSİ

Millet Partisi (MP), 20.07.1948 tarihinde Yusuf Hikmet Bayur genel başkanlığında CHP ve DP'den ayrılan milletvekilleri tarafından Ankara'da kurulmuştur. Siyasi görüşü, "milliyetçi, muhafakar" dir.³⁵ Parti, 1950 seçimlerinde % 4.6 oy oranı ve 1 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir. 1973 seçimlerinde % 0.6 oy oranı ile seçim barajının altında kalmış ve TBMM'de temsil hakkı kazanamamıştır. 27.01.1954 tarihinde Ankara 4. Sulh Hukuk Mahkemesi tarafından kapatılan MP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinden ayrılan bir grup milletvekili ile H. Osman Bölükbaşı başkanlığında 13.06.1962 tarihinde tekrar kurulmuştur.³⁶

MP, programında laiklik ilkesi ile ilgili görüşlere din-devlet ilişkileri ile birlikte yer verilmektedir. *"Parti, içtimai nizamın teşekkülünde itikatların, ahlakın, geleneklerin, örf ve adetin büyük hisselerini tanır. Bunlar sık sık değişmezler ve devletin nüfuz sahasının dışında kalırlar."* *"Parti, din işlerinin devlet işlerinden ayrı tutulmasını kabul eder. Herkesin vicdan ve itikat hürriyetini ve dilediği dilde ve dilediği şekilde ibadet etmek hakkını mukaddes tanır. Parti, Türkiye'de muhtelif din ve mezheplere mensup cemaatların dini maksatla teşkilât vücude getirmelerini ve dini vakıfların bu teşkilâta devredilmesini tasvip ve müdafaa eder. Bu teşkilât kendi mensuplarının din işlerini*

³⁵ Kaynar, s. 83.

³⁶ Kaynar, s. 83-86.

tanzim ve idareye selâhiyetli olmalıdır. Parti ilk ve orta tedarisata din dersleri ilâve edilmesini ve üniversitelerde ilâhiyat fakülteleri ihdasını muvafık görür. Fakat din derslerine iştirâk, öğrenciler reşit oluncaya kadar, aile reisinin irade ve ihtiyarına tabidir.”³⁷

Parti, programında din ve devlet işlerinin ayrılmasını kabul ettiğini belirtmektedir. Din, vicdan ve ibadet hürriyetini kutsal gördüğünü açıklamaktadır. Parti, ilk ve orta öğretimde, aile onayına tabi olacak şekilde, din dersleri konulmasını ve üniversitelerde ilahiyat fakülteleri açılmasını önermektedir. Programın en dikkat çekici noktası, ilk defa bir parti programında, ülkede bulunan diğer din ve mezheplere mensup vatandaşların kendi dinleri ile ilgili hak ve hürriyetlerine yer verilmiş olmasıdır. Buna göre, ülkede bulunan farklı din ve mezheplere mensup toplulukların, dini amaçlı yetkili kurumlar açabilmesi ve dini vakıfların bu kurumlara devredilmesi savunulmaktadır.

3.5. CUMHURİYETÇİ MİLLET PARTİSİ

Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP), 09.02.1954 tarihinde Millet Partisi ve Köylü Partisi'nin önde gelen isimlerinden Fuat Arna, Enver Kök, Ahmet Bilgin, Tahsin Demiray, Yusuf Ziya Eker, Ahmet Oğuz, Enis Akaygen gibi kişiler tarafından, kapatılan Millet Partisi'nin siyasi mirası üzerine kurulmuştur. Partinin ilk genel başkanı Ahmet Tahtakılıç iken, 28.06.1955 tarihinde yapılan Büyük Kongresinde genel başkanlığa H. Osman Bölükbaşı seçilmiştir. Siyasi görüşü “milliyetçi-muhafazakar”dır.³⁸ Parti, 1954 ve 1957 seçimlerine “Cumhuriyetçi Millet Partisi”, 1961 ve 1965 seçimlerine ise “Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi” adıyla katılmıştır. CMP, 1954 seçimlerinde % 5.3 oy oranı ve 5 milletvekili, 1957 seçimlerinde % 6.5 oy oranı ve 4 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir.³⁹

³⁷ **Millet Partisi Program ve Tüzük**, Ankara, 1948, s. 4-5; **Millet Partisi Program ve Tüzük**, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1951, s. 4-6.

³⁸ Kaynar, s. 100.

³⁹ Kaynar, s. 100-103.

CMP de programında, laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine diğer birçok parti gibi din ve vicdan hürriyeti ile birlikte yer vermektedir. *“Din ve Devlet işlerinin birbirinden ayrı olması, devlet ve hükümet işlerinde kanunların millet ihtiyaçlarına ve ilmin esaslarına göre hazırlanması ve tatbik edilmesi, bunun yanında din ve vicdan hürriyetinin diğer hak ve hürriyetler gibi mukaddes tanınması ve teminat altında bulundurulması, partimizin lâiklik görüşünün ifadesidir. Lâiklik hiç bir zaman din düşmanlığı değildir”*⁴⁰

Parti programında, kısaca din-devlet ayrılığı ve din ve vicdan özgürlüğüne yer verilmektedir. Programda, laiklik ilkesinin din düşmanlığı şeklinde algılanmadığı ayrıca belirtilmektedir.

3.6. HÜRRIYET PARTİSİ

Hürriyet Partisi, 20.12.1955 tarihinde, Enver Adakan başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Demokrat Parti’nin izlediği ekonomik politikaları benimsemeyen ve muhalefet partilerine karşı baskıcı tutumu onaylamayan milletvekilleri, parti yönetimi ile sorun yaşamışlardır. Basın Kanunu’na ispat hakkının konması hususundaki taleplerinin cevaplandırılmaması sonucu, bu milletvekilleri, DP’den ayrılarak Hürriyet Partisi’ni kurmuşlardır. Hürriyet Partisi’nin siyasi eğilimi konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. 1957 seçimlerinde % 3.5 oy oranı ve 4 milletvekili ile TBMM’de temsil hakkı kazanan Hürriyet Partisi, 24.11.1958 tarihinde feshedilmiş ve mal varlığı CHP’ye devredilmiştir.⁴¹

Hürriyet Partisi, programında laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine “Din İşleri” başlığı altındaki “Vicdan Hürriyeti” ve “Dinî Teşkilat ve Öğretim” alt başlıklarında yer vermektedir. *“Lâikliği din ve devlet işlerinin birbirinden kesin olarak ayrılması mânâsında anlıyoruz. Dinî siyasî tesir ve tahavvüllerin ve her türlü istismarcı düşünce ve cereyanların üstünde tutmak başlıca prensibimiz olacaktır. Din serbestisini vicdan hürriyetinin tabîi bir icabı sayarız.”* “Dinî teşkilâtın idaresinde ve dinî öğretimde mütehassıslardan müteşekkil bir heyet tarafından hazırlanacak bir programı derhal

⁴⁰ Cumhuriyetçi Millet Partisi Ana Nizamname ve Program, Yeni Matbaa, Ankara, ty, s. 9.

⁴¹ Kaynar, s. 106-107.

tatbik mevkiine koymak kararındayız. Din âlimlerini ve din adamlarını yetiştirecek müesseseleri islâh edici tedbirlerimiz bu programda yer alacaktır. Dinî müesseselerde halkımızı irşada ve ona rehberlik etmeğe muktedir, müsbet bilgilerle mücehhez yüksek ilmî ve ahlakî vasıflara sahip din adamları yetiştirmek esaslı hedefimiz olacaktır. Mâbetlerin, kutsiyetleriyle mütenasip şekilde, muhafaza, idame ve imarının sağlanmasını, din adamlarının esaslı şekilde terfihi ve istikballerinin teminat altına alınmasını en kısa zamanda halli zaruri bir mesele telâkki ediyoruz.”⁴²

Hürriyet Partisi, laikliği, her türlü din ve devlet işlerinin kesin bir şekilde birbirinden ayrılması olarak yorumlanmaktadır. Dine her türlü siyasal istismardan uzak bir alan oluşturmak ve din özgürlüğünü sağlamak konularının ele alındığı parti programında bunu sağlamak için gerekli donanımına sahip din adamları yetiştirme gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

3.7. DEĞERLENDİRME

1924 Anayasası dönemi, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’nde laikliğin kabul edildiği dönemdir. Bu itibarla partiler, programlarında ağırlıklı olarak laiklik ilkesini nasıl algıladıkları yönünde açıklamalara yer vermektedirler. Bu noktada partilerin laikliği din-devlet işlerinin ayrılması olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Dini özgürlüklere yer verilen parti programlarında, bu özgürlüğün istismar edilmemesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Bu dönemdeki programlarda dikkat çeken hususlardan biri SCF’nin parti programında yer almaktadır. Buna göre laiklik ilkesi, henüz Anayasada, devletin nitelikleri arasında yer almadığı dönemde söz konusu ilkeye bağlı olduğu, parti programında açıklanmaktadır. Aynı şekilde ilk defa MP’nin programında, ülkede bulunan diğer din ve mezheplere mensup vatandaşların kendi dinleri ile ilgili hak ve hürriyetlerine değinilmektedir.

---

⁴² Hürriyet Partisi Ana Nizannamesi ve Programı, Örnek Matbaası, Ankara, 1956, s. 78-79.

4. 1961 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARI

1961 - 1980 yılları arasında TBMM’de temsil edilen partiler; CHP, Adalet Partisi (AP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Yeni Türkiye Partisi (YTP), MP, Güven Partisi (GP), Türkiye Birlik Partisi (TBP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Demokratik Parti ve Milli Selamet Partisi (MSP)’dir.⁴³

4.1. CUMHURİYET HALK PARTİSİ

Cumhuriyet Halk Partisi, 1969 tarihli programında laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine, “Amaçlar ve Prensipler” başlığı altında yer vermektedir. *“Partimiz, devlet idaresinde kanunların, nizamların ve usullerin çağdaş medeniyet icaplarına, ilim esaslarına ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini; dinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını esas bilir. Vicdan hürriyeti tabîi hak olduğundan vatandaşların dinî inanç ve ibadetlerine ve umumî ahlâk ve âmme nizamına aykırı olmayan âyinlerine karışılmaz. Din ve mezhep ayrılığı, vatandaşlık hak ve münasebetlerine tesir edemez.”*⁴⁴

CHP, 1976 yılı parti programında kendini, “demokratik sol bir siyasal parti” olarak tanımlamaktadır. Demokratik sol anlayışını; insanca bir düzenle hızlı ve sağlıklı gelişmek, gücünü halktan alarak özgürlük içinde üretimi arttırırken toplumsal adaleti de sağlamak, ulusal bağımsızlığı güçlendirirken dünya barışına katkıda bulunmak olarak açıklamaktadır. Demokratik sol tutumunun amacını da özgürlük, eşitlik, dayanışma, emeğin üstünlüğü, halkın kendini yönetmesi şeklinde belirtmektedir.⁴⁵ Parti, laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine “İlkeler” başlığı altında yer vermektedir. *“CUMHURİYET HALK PARTİSİ LÂYİKTİR. Dini Devlet işlerinden ayrı tutar. Devleti dinsel inançlara karıştırmaz fakat inanç özgürlüğünü korumakla ödevli kılar. İnanç özgürlüğünü kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı sayar. Dinin baskı unsuru olmasına da din duygusunun ve dinsel inançların baskı altına alınmasına da karşıdır. Toplumda inanç özgürlüğünün düşünce*

⁴³ Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007), 2008, s. 11 -19.

⁴⁴ C.H.P. Programı, Ulusal Basımevi, 1969, s. 10-11.

⁴⁵ CHP Program, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1976, s. 5.

özgürlüğünü sınırlamayacak, düşünce özgürlüğünün de inançlara saygısızlık doğurmayacak biçimde kullanılmasını ister. İnanç özgürlüğüyle düşünce özgürlüğünün bir arada olmasını bağnazlıktan uzak ve gelişmeye açık sağlıklı ve özgür toplumun gereği sayar. Din mezhep ve inanç ayrılıklarının eşitsizlik ve ayrıcalık etkeni olmamasını, ulusal birliği sarsmamasını gözetir. İnançların siyasal amaçla veya kişisel etkinlik ya da ekonomik çıkar sağlamak için sömürülmesini, baskı altına alınmasını önlemeyi ve herkesin dinsel veya manevi gereksinmelerini toplumsal gelişmeyle uyumlu olarak karşılayabilmesine yardımcı olmayı Devletin ödevi olarak görür.”⁴⁶

CHP, 1969 tarihli programında daha ziyade laiklik ilkesine yüklediği anlam üzerinde durmaktadır. Buna göre, devlet yönetiminde çağdaş medeniyet ve ilim esaslarına göre uygulamalara yer verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Aynı zamanda dini inanç ve ibadet özgürlüğüne de yer verilen programın en belirgin özelliği din ve mezhep ayrılığı gözetmeyen bir vatandaşlık anlayışı gözettiklerinin belirtilmesidir. 1969 tarihli programa paralel görüşlerin belirtildiği 1976 tarihli programında ise, laiklik ilkesine yer verilmekle birlikte, inanç özgürlüğü ağırlıklı olarak vurgulanmaktadır. Buna göre, inanç özgürlüğünü kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkıdır. Parti, dinin baskı unsuru olmasına da dini inançların baskı altına alınmasına da karşıdır. Ayrıca, din mezhep ve inanç ayrılıklarının eşitsizlik ve ayrıcalık etkeni olmasını ve bunun sonucu olarak ulusal birliğin sarsılmasını reddeder. Aynı şekilde, inançların siyasal amaçlarla ya da kişisel çıkar sağlamak için sömürülmesini doğru bulmaz. Söz konusu programda göze çarpan en belirgin unsur ise, manevi gereksinmeleri karşılama noktasında devletin yükümlü sayılmasıdır.

4.2. ADALET PARTİSİ

Adalet Partisi (AP), 11.02.1961 tarihinde Ragıp Gümüşpala başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Ragıp Gümüşpala’nın ölümünün ardından yapılan 29-30.11.1964 tarihli Büyük Kongre’de genel başkanlığa, Süleyman Demirel getirilmiştir. Siyasi eğilimi “merkez sağ”dır.⁴⁷ AP, 1961 seçiminde % 34.8 oy oranı ve 158 milletvekili,

⁴⁶ CHP Program, 1976, s. 16.

⁴⁷ Kaynar, s. 114.

1965 seçiminde % 52.9 oy oranı ve 240 milletvekili, 1969 seçiminde % 46.6 oy oranı ve 256 milletvekili, 1973 seçiminde % 29.8 oy oranı ve 149 milletvekili, 1977 seçiminde ise % 36.9 oy oranı ve 189 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. Parti, 1980 askeri rejiminin ardından 10.10.1981 Tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile 16.10.1981 tarihinde diğer tüm siyasi partiler gibi kapatılmıştır. 19.12.1992 tarihli kongre ile tekrar siyasi hayata dönen AP, aynı tarihli kongrede alınan kararlarla Doğru Yol Partisi ile birleşmiştir.⁴⁸

Partinin, 1961 ve 1964 tarihli programlarında, laiklik ilkesi ile ilgili, *“Lâikliği, Din aleyhtarlığı şeklinde anlamıyoruz. Devletin Lâik olması, vatandaşların dinleri ile alâkalarını kesmeleri demek değildir. Her vatandaş, mensup olduğu din ve mezhebin ibadet şekillerini icrada serbestir”* denilmektedir.⁴⁹

Partinin 1966 ve 1969 tarihli programlarında ise, laiklik ilkesi ile ilgili görüşler önceki programlardan çok az bir farkla *“Lâikliği, din aleyhtarlığı, dine saygısızlık veya dinsizlik şeklinde anlamıyoruz. Devletin lâik olması, vatandaşların dinleri ile alâkalarını kesmeleri demek değildir. Her vatandaş, mensup olduğu din ve ibâdet şekillerini icrada serbest olmalıdır”* şeklinde açıklanmaktadır.⁵⁰

AP programlarında, laiklik ilkesinin din düşmanlığı şeklinde algılamadığı konusu üzerinde hassasiyetle durulmaktadır. Laiklik ilkesinin, vatandaşların dinlerini yaşamaları noktasında bir engel oluşturmadığı belirtilen programlarda, her vatandaşın, mensup olduğu dini yaşama noktasında serbest olduğu da belirtilmektedir.

4.3. CUMHURİYETÇİ KÖYLÜ MİLLET PARTİSİ

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), Millet Partisi ve Köylü Partisi’nin önde gelen Ahmet Oğuz, Enis Akaygen gibi isimler tarafından, kapatılan Millet Partisi’nin siyasi mirası üzerine kurulmuştur. Parti, 1954 ve 1957 seçimlerine “Cumhuriyetçi Millet Partisi”, 1961 ve 1965 seçimlerine ise “Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi” adıyla

⁴⁸ Kaynar, s. 114-116.

⁴⁹ **Adalet Partisi Program**, Orijinal Matbaa, Ankara, 1961, s. 5; **Adalet Partisi Tüzük Ve Program**, Doğu Ltd. Şti, 1964, s. 44.

⁵⁰ **Adalet Partisi Program ve Tüzük**, 1966, s. 92; **Adalet Partisi Programı**, Orijinal Matbaa, Ankara, 1969, s. 6.

katılmıştır. Parti, 1954 ve 1957 seçimlerine “Cumhuriyetçi Millet Partisi”, 1961 ve 1965 seçimlerine ise “Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi” adıyla katılmıştır. CKMP, 08-09.02.1969 tarihinde Adana’da yapılan Olağanüstü Kongresi’nde ismini değiştirmiş ve “Milliyetçi Hareket Partisi” adını almıştır. Parti, 1954 seçimlerinde % 5.3 oy oranı ve 5 milletvekili, 1957 seçimlerinde % 6.5 oy oranı ve 4 milletvekili, 1961 seçimlerinde % 14 oy oranı ve 54 milletvekili, 1965 seçimlerinde % 2.2 oy oranı ve 11 milletvekili, 1969 seçimlerinde % 3 oy oranı ve 1 milletvekili, 1973 seçimlerinde %3.4 oy oranı ve 3 milletvekili, 1977 seçimlerinde % 6.4 oy oranı ve 16 milletvekili ile TBMM’de temsil hakkı kazanmıştır. Parti 1980 askeri rejimini ardından, 10.10.1981 tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile dönemin tüm siyasal partileri gibi 16.10.1981 tarihinde kapatılmıştır.⁵¹

Parti, 1961 tarihli⁵² programının birinci maddesinde, gayesini; Türkiye’de insan haklarını hâkim kılacak ve bunları güvenilir teminata bağlayacak bir devlet düzeni kurmak şeklinde belirtmektedir. Bu gayeye; hürriyet, emniyet, eşitlik, adalet fikirlerine, milli hakimiyet ve laik Cumhuriyet esaslarına, Batı örneği demokrasi hukukuna ve milliyetçilik ilkesine bağlanmakla ulaşılabileceğine inanmaktadır.⁵³ Parti, laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerini “Ana Prensipler” başlığı altında açıklamaktadır. Buna göre, parti din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olmasını kabul etmektedir. Herkesin vicdan ve inanç hürriyetini ve ibadet hakkını mukaddes tanımaktadır. Din ve vicdan hürriyetini diğer hak ve hürriyetler gibi kabul etmekte, din adamlarının seviyeli yetiştirilmesinin sağlanmasını ve diyanet mensuplarının yeter dereceye ulaştırılmasını düşünmektedir.⁵⁴

Parti, 1965 tarihli ve tarihi bulunmayan diğer programında ana gayesini benzer bir şekilde “Partinin Gaye ve Hedefi” başlığında yer vermiştir. *“Gayemiz, Türkiye’de insan hak ve hürriyetlerini, kişinin ve toplumun refah ve huzurunu; sosyal güvenliği gerçekleştirecek ve teminata bağlayacak bir devlet düzeni ve yönetimini bütün müesseseleri ile birlikte hızla kurmaktır. Hedefimiz, çağdaş insanlığın ortak medeniyetine yapıcı olarak katılmaktır. Bu amaçla Partimiz, devletin bütün güç ve imkanlarının ileri*

⁵¹ Kaynar, s. 100-103.

⁵² Parti Programı'nın tarihine rastlanılmamıştır. Burada yer verilen tarih TBMM Kütüphanesi kayıtlarından alınmıştır.

⁵³ **Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Program**, ...? Matbaacılık Gazatecilik Ltd. Şti, Ankara, ty, s. 7. (Söz konusu programın yayınevi belge tahrifi nedeniyle okunmamaktadır.)

⁵⁴ **Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Program**, s. 8-9.

*bir hayat tarzı kurmak ve yaşatmak için seferber edilmesini, milletin çağdaş bilim ve tekniğe göre teçhiz ve teşkilatlandırılmasını gerekli görür. Devlet yönetiminde ve toplum hayatında bilimsel düşünce ve plan ilkesinin egemenliğini istiyoruz.*⁵⁵ Laiklik ilkesi ile ilgili görüşlere ise, “Temel İlkeler” bölümünde, “Din Görüşümüz” ve “Lâiklik Anlayışımız” başlıkları altında yer verilmektedir. “Biz, din ve vicdan hürriyetini, insan hürriyetlerinin ayrılmaz bir rüknü kabul ederiz. Kamu düzenine, genel ahlâka aykırı olmadıkça dînî inançlara uygun ibadet, âyin ve törenleri din öğrenim ve öğretimini, din ve vicdan hürriyetinin tabî ve zarurî sonucu görürüz. Dinin, dînî duyguların, dince kutsal sayılan varlıkların hor görülmesine, tecavüze uğramasına karşıyız. Dinin, dînî duyguların, dince kutsal sayılan varlıkların, şahsî, zümrevî, siyasî ve iktisadî çıkar sağlama yolunda istismarına karşıyız.” “Biz lâikliği dinsizlik olarak değil devlete din izafe edilmemesi, devletin sosyal, ekonomik, hukukî temel düzeninin din kurallarına dayandırılmaması anlamında kabul ediyoruz.”⁵⁶ Programın “Devlet Teşkilatı” bölümünde ise “Din Öğretimi” ile ilgili ayrı bir başlık atılmakta ve bu konuda detaylı bir şekilde görüş belirtilmektedir. “Dînî öğretim kurumlarının ihtiyaca uygun seviye ve nitelikte hizmet görmesi sağlanacaktır. Dînî öğretim ve ilim kurumları mezunlarının statüleri ve topluma hizmet şekilleri “millî kalkınmada maddî ve manevî değerleri ayrılmaz” gören bir düşünüş içinde düzenlenecektir. Din adamlarının çağdaş bilimle mücehhez olarak yetişmeleri temin edilecektir. İlahiyat Fakültesinin din düşüncesini ve olgusunu, maneviyat meselelerini bilim metodu ile inceleyecek bir üniversite kurumu olarak hizmete devamı sağlanacaktır. Yüksek İslâm Enstitüsünün İslâm dini, İslâm kültürü, İslâm meselelerini araştıran yüksek bir bilim ve kültür kurumu, İslâm akademisi olarak gelişmesi temin edilecektir. İlahiyat Fakültesinin ve İslâm akademisinin üniversite bütünü ve bünyesi içinde ahenkli bir yer alması temin edilecektir. İmam Hatip Okullarını meslekî ehliyet veren liseler olarak mütalâa ediyoruz. Bu seviyede geliştireceğiz. Mezun, öğretmen statü ve formasyonunda olacaktır. Bu meslek liseleri mezunlarının üniversitelere, yüksek okullara devamlarını güçleştiren kayıtlar

⁵⁵ C.K.M.P. Programı, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965, s. 3; C.K.M.P. Programı, Arı Matbaası, Ankara, ty, s. 3.

⁵⁶ C.K.M.P. Programı, 1965, s. 7-8; C.K.M.P. Programı, ty, s. 7-8.

kaldırılacaktır. İlk ve orta öğretimde din derslerinin ehliyetli öğretmenlerce verilmesi temin edilecektir.”⁵⁷

Parti programlarında laiklik ilkesi, devlete bir din izafe edilmemesi ve devletin hukuki temellerinin dini kurallara dayandırılmaması şeklinde yorumlanmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğünü temel hak ve özgürlükler çerçevesinde değerlendiren parti, dini ibadet ve törenleri, din ve vicdan özgürlüğünün tabii bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Programların en dikkat çeken yönü ise din eğitimi konusunda detaylı görüşler içermesidir. Bu bağlamda, dini öğretim kurumlarının, nitelikli hizmet vermesi, ilk ve orta öğretimde din derslerinin ehliyetli öğretmenler tarafından verilmesi, din adamları çağdaş bilim açısından donanımlı olarak yetiştirilmesi ele alınmaktadır. Ayrıca, ilahiyat fakültelerinin din olgusunu bilimsel metotlarla inceleyen bir kurum olması, imam-hatip okulu mezunlarının üniversite ve yüksek okullara kayıt zorluklarının ortadan kaldırılması da programlarda ele alınan konular arasındadır.

4.4. TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ

Türkiye İşçi Partisi (TİP), İstanbul İşçi Sendikalarına bağlı sendikacılar tarafından 13.02.1961 tarihinde Avni Erakalın genel başkanlığında İstanbul’da kurulmuştur. Parti genel başkanlığına 09.02.1962 tarihinde Mehmet Ali Aybar seçilmiş, bu durum Türk solunun çeşitli aydınlarının partiye kaydolmasını sağlamıştır. Siyasi eğilimi “sosyalist”dir.⁵⁸ Örgütlenmesini tamamlayamadığı için Ekim 1961 genel seçimlerine katılmayan parti, 1965 yılında yapılan genel seçimin sonuçları ile Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne girmiştir. Parti, 1965 seçimlerinde % 3 oy oranı ve 14 milletvekili, 1969 seçimlerinde % 2.7 oy oranı ve 2 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. 1977 seçimlerinde % 0.1 oy oranı ile TBMM’de temsil hakkı kazanamamıştır. Parti, 4. Büyük Kongresinde alınan bazı kararların “ülke bütünlüğüne ve azınlık yaratma yasağına” aykırı olması sebebiyle 20.07.1971 tarihinde, Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. İkinci kez 30.04.1975 tarihinde tekrar kurulan parti, 1980 askeri rejiminin

⁵⁷ C.K.M.P. Programı, 1965, s. 30; C.K.M.P. Programı, ty, s. 30.

⁵⁸ Kaynar, s. 126.

ardından 10.10.1981 Tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile 16.10.1981 tarihinde diğer tüm siyasal partiler gibi kapatılmıştır.⁵⁹

TİP, 1964 tarihli programında laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine, “Temel İlkeler” başlığı altında yer vermektedir. Programda din-devlet ilişkileri üç ayrı başlık altında ele alınmaktadır. “Vicdan, Din, Mezhep ve Düşünce Hürriyetleri” başlığı altında, *“Türkiye İşçi Partisi yurttaşın vicdani, dini ve felsefi inanç ve mezhep hürriyetine içtenlikle saygılıdır ve herkesin de mutlaka saygı göstermesini ister. Kamu düzenine, genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan her türlü ibadet, âyin ve dini tören serbesttir. Hiç kimse, İbadete, dini âyin ve törenlere katılmaya, dini ve felsefî inancını açıklamaya zorlanamaz. Hiç kimse, dini ve felsefi inançlarından dolayı kınanamaz ve baskı altına alınamaz. Türkiye İşçi Partisi düşünce ve söz hürriyetini demokratik hayatın temel şartlarından sayar ve bu hürriyeti halkın günlük hayatında gerçekten yararlandığı bir hak hâline getirmeyi taahhüt eder. Herkes felsefi, siyasi ve ilmî, kısacası her türlü düşüncesini söz, yazı, resim veya başka yollarla, tek başına ve toplu olarak açıklayabilir ve yayabilir”* görüşlerine yer verilmektedir. Programda, “Laiklik İlkesi” başlığı altında, *“Gericilik ile savaşta lâiklik, yeni Türkiye'nin vazgeçilmez bir ilkesidir, Türkiye İşçi Partisi gericilik ile mücadeleyi asla din ile mücadele şeklinde anlamaz; bununla beraber Devleti din temellerine dayanan geri bir toplumun, çağdaş uygarlığa ulaşmak için gerekli düşünce ve hukuk sistemine kavuşamayacağı da bir gerçektir. Bu sebeple dinin, devlet islerinin temeli olmaktan çıkarılmış ve kişilerin vicdanında kutsal ve gerçek yerini bulmuş olması Cumhuriyetimizin dayandığı temel bir devrimdir. Kimse, devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma, politik veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacı ile, her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri İstismar edemez ve kötüye kullanamaz”* görüşlerine yer verilmektedir. Programda ayrıca “Müslim ve Gayrimüslim Cemaatlerin Diyanet İşleri” başlığı altında şu görüşler açıklanmaktadır: *“Müslüman cemaatin diyanet işleri, genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yürütülür. Diyanet İşleri Başkanlığı, Müslüman cemaatin diyanet işlerini görürken, mezhepler arasında sünnî-alevî gibi bir tefrik asla*

---

⁵⁹ Kaynar, s. 126-130.

yapmayacak, din ve mezhep hürriyetine tam bir saygı göstererek tarafsızlıkla hareket edecektir. Gayrimüslim cemaatlerin diyanet ve vakıf işleri, uluslararası anlaşmalara ve Anayasamızın vicdan ve din hürriyeti ilkelerine uygun olarak bu cemaatlerce yürütülecektir. Okul, İbadet yeri, hastahane, mezarlık gibi gayrimüslim cemaat vakıflarının mülkiyet hakkına tam bir saygı gösterilecektir.”⁶⁰

Parti programında laiklik, gericilik ile savaşta vazgeçilmez bir ilke olarak değerlendirilmektedir. Ancak parti, gericilik ile mücadelenin asla din ile mücadele olarak algılamadığının altını çizmektedir. Programda, vicdan, din, mezhep ve düşünce hürriyetlerine, kamu düzenini bozmadığı ve laiklik ilkesini tehdit etmediği sürece saygılı olunması gerektiği belirtilmektedir. Ancak kimsenin devletin temellerinin kısmen de olsa din kurallarına dayandırma, politik veya şahsi çıkar sağlama amacıyla dini değerleri istismar edemeyeceği de vurgulanmaktadır. Programı, diğer parti programlarından ayıran yanı, gayrimüslim cemaatlerin, kendi dinleri ile ilgili olan haklarına, vicdan ve din hürriyeti anlayışı çerçevesinde yer verilmesi ve bu cemaatlerin vakıflarına ait mülkiyet haklarına saygı gösterileceğinin belirtilmesidir.

4.5. YENİ TÜRKİYE PARTİSİ

Yeni Türkiye Partisi (YTP), 13.02.1961 tarihinde Ekrem Alican başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Siyasi eğilimi “merkez sağ”⁶¹ olan YTP ile 1960 askeri müdahalesinin ardından Demokrat Parti’nin kapatılması üzerine doğan siyasi boşluğu doldurmak amaçlanmıştır. Parti, 1961 seçimlerinde % 13.7 oy oranı ve 65 milletvekili, 1965 seçimlerinde % 3.7 oy oranı ve 19 milletvekili, 1969 seçimlerinde %2.2 oy oranı ve 6 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. Parti, bazı milletvekillerinin Adalet Partisi’ne ve o dönemde yeni kurulan Milli Nizam Partisi’ne katılmasından sonra siyasal hayatta varlık gösterememiş ve 1973 tarihinde yapılan genel seçimlere girmeden önce 19.03.1973 tarihinde kendini feshederek siyasal yaşamdan çekilmiştir.

⁶⁰ **Türkiye İşçi Partisi Programı**, Ers Matbaacılık, İstanbul, 1964, s. 80-82.

⁶¹ Kaynar, s. 131.

YTP, 1967 tarihli programının ilk maddesinde kişi hak ve hürriyetlerine yer vermektedir: *“Vatandaşların serbest düşünce ve hareketlerine imkan veren demokratik hayat tarzın, insanlık şerefini koruyan ve vatandaşın refah ve saadetini en başarılı bir şekilde tahakkuk ettiren bir düzen olarak kabul ediyoruz. Medenî bir millet vasfına lâayık olmanın, ancak hür bir cemiyet içinde yaşama ile mümkün olduğuna kani bulunuyoruz. İnsan şahsiyeti ve fert hürriyetinin kutsallığına inanıyor ve insanı bir âlet ve vasıta olarak gören totaliterler siyasî felsefeyi reddediyoruz. Hür cemiyet düzeninin ayrılmaz unsurları olarak, yaşama ve çalışma hürriyeti, ırk, cinsiyet, kültür ve sınıf farkları tanımayan siyasî ve içtimai eşitliği, ferdlerin düşünme, söz, yazma, toplanma ve seyahat etme hürriyetlerini, eşit eğitim imkânları ve sosyal güvenlik haklarını garanti eden bir Anayasa düzenini, demokratik hayatın temel taşlarından sayarız.”*⁶²

Partinin laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine, Programın “Temel Görüş ve Ana Hedeflerimiz” başlığı altında yer verilmektedir: *“Cumhuriyetimizin lâiklik prensibine dayanmasını, temelini ilim ve serbest düşünceden alan, millî iradenin tecellisinde her türlü maddî ve manevî baskıyı reddeden, ancak tartışma ve ikna yolu ile millî hedeflerine erişilebileceğine inanan batılı ve demokratik bir hayat tarzının tabîî neticesi sayarız. Partimizin bilim metodunu, serbest araştırma ve tartışmayı, millet olarak yolumuzu bulma ve aydınlatmada en önemli vasıta sayması, devrimlerimizin his ve inançtan çok, akıl, batının bilim ve düşünce sistemine yönelme prensibinin tabîî bir neticesidir. Bu hayat tarzını devrimci bir zihniyetle milletimizin bir buçuk asırdır benimsemeye çalıştığına inanarak, içtimaî, iktisadî, siyasî ve kültürel alanda süratli değişmelerin, ancak tereddüt etmeden bütün gücümüzle modernleşme ve batı uygarlığına ulaşma çabası ile başarılabilirliğine kaniiz. Modernleşme ve batılaşmanın, yalnız şekil bakımından değil, ruh ve muhteva bakımından da temelli değişmelerle mümkün olacağına inanıyoruz. Milletimizi batı uygarlığına yetişme çabasında alıkoyacak, gerici, mütereddit ve köstekleyici tesirlerden uzak tutmak, önemli hedeflerimizdendir.”*⁶³ Partinin din-devlet ilişkileri ile ilgili görüşleri ise, “Din İşleri” başlığı altında ayrıca değerlendirilmektedir. *“Partimiz dinin, toplumun ahlâkî ve manevî seviyesini yükselten bir ulvî müessese olduğuna inanarak, vatandaşın din ve vicdan*

⁶² Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı, 1967, s. 37.

⁶³ Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı, s. 39.

hürriyetini en tabîi insan haklarından saymaktadır. Dinin siyasî mülâhazaların üstünde tutulmasını, her çeşit istismarın önlenmesini temel bir prensip olarak kabul etmekteyiz. Lâikliği din işlerinin devlet işlerinden ayrılması mânâsında anlamaktayız. Bununla beraber, din işlerinin ve hassaten din eğitiminin ehliyetli heyetler tarafından hazırlanacak bir program dahilinde yürütülmesinin zaruretine inanmaktayız. Dinî terbiye ve telkinatın bilgisiz kimseler elinde kalmasının dinin kudsiyetine ve ulvîliğine zararlı olacağı kanaatındayız. Her bakımdan ehil, ilmî ve ahlâkî vasıflı seçkin din adamlarının yetiştirilmesi, terfiyelerinin sağlanması esas meselelerimiz arasında yer almaktadır. Mabetlerin, Millet hayatında taşıdıkları kutsiyetle mütenasip şekilde, muhafaza, idame ve imarlarını devletin başlıca vazifelerinden sayarız.”⁶⁴

Parti programında öncelikli olarak, demokratik yönetim anlayışı ve kişi hak ve hürriyetlerine olan öncelik vurgulanmaktadır. Bu bağlamda laiklik ilkesi, milli iradenin tabi bir sonucu ve vazgeçilmez bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Modernleşme ve batılılaşmanın, sadece teknik anlamda değil, ruh ve içerik olarak sağlanmasının, laiklik ilkesi sayesinde gerçekleşebileceği ifade edilmektedir. Programda, “din”, ahlaki ve manevi açıdan toplumu yükselten bir müesese olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan din ve vicdan hürriyetinin tanınması gerektiği, ancak dini hizmetlerin, ehliyetli kişiler tarafından yürütülmesinin şart olduğu belirtilmektedir.

4.6. MİLLET PARTİSİ

Millet Partisi (MP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi’nden ayrılan bir grup milletvekili ile H. Osman Bölükbaşı başkanlığında 20.07.1948 tarihinde kurulan Millet Partisi’nin devamı olarak 13.06.1962 tarihinde tekrar kurulmuştur. 1965 seçimlerinde % 6.3 oy oranı ve 31 milletvekili, 1969 seçimlerinde % 3.2 oy oranı ve 6 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. 1973 seçimlerinde % 0.6 oy oranı sonucu TBMM’de temsil hakkı kazanamamıştır.⁶⁵ MP, 1980 askeri rejimini ardından 10.10.1981 Tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile 16.10.1981 tarihinde kapatılmıştır.

⁶⁴ Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı, s. 54-55.

⁶⁵ Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007), s. 28.

Partinin 1967 tarihli⁶⁶ programındaki laiklik ilkesi ile ilgili görüşleri, 20.07.1948 tarihinde kurulan Millet Partisi programındaki görüşleri ile benzerdir. Hatta MP programındaki ifadeler kısaltılarak alınmıştır denilebilir. Programda din-devlet ilişkileri ile ilgili “Ana Prensipler” başlığı altında görüş bildirilmektedir. *“Parti, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olmasını kabul eder, herkesin vicdan ve itikat hürriyetini, dilediği dilde ve dilediği şekilde ibadet hakkını mukaddes tanır. Din ve vicdan hürriyetlerini diğer hak ve hürriyetler gibi korur. Ve kifayetsiz din adamlarının yetiştirilmesini ve bunların yeter derecede geçim imkanlarına kavuşturulmasını zarurî görür.”*⁶⁷

Parti programındaki, din-devlet ilişkileri ve laiklik ilkesi ile ilgili açıklanan görüşler, devamı olduğu, Millet Partisi'nin 1948 tarihli programı ile paraleldir. Buna göre parti, din ve devlet işlerinin ayrılmasını kabul etmektedir. Aynı zamanda parti, din, vicdan ve ibadet özgürlüğünün tanınması gerektiğini belirtmektedir.

4.7. GÜVEN PARTİSİ (MİLLİ GÜVEN PARTİSİ/CUMHURİYETÇİ GÜVEN PARTİSİ)

Güven Partisi (GP), Cumhuriyet Halk Partisi'nin 18. Kurultayı'nda Bülent Ecevit ve arkadaşlarının savunduğu “Ortanın Solu” siyasetine karşı çıkan ve partiden ayrılan 47 senatör ve milletvekili tarafından 12.05.1967 tarihinde Turhan Feyzioğlu başkanlığında Ankara'da kurulmuştur. Siyasi eğilimi “merkez sağ”dır.⁶⁸ GP, ilk olarak, Millet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi gibi gücünü yitirmiş partilerden ayrılan milletvekillerinin toplu katılımlarıyla adını “Milli Güven Partisi” olarak değiştirmiştir. 04.03.1971 tarihinde ise Cumhuriyetçi Parti ile birleşerek “Cumhuriyetçi Güven Partisi” adını almıştır. Parti, 1969 seçimlerinde % 6.6 oy oranı ve 15 milletvekili, 1973 seçimlerinde % 5.3 oy oranı ve 13 milletvekili, 1977 seçimlerinde ise % 1.9 oy oranı ve 3 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir. GP, 1980 askeri rejiminin ardından

⁶⁶ Parti Programı'nın tarihine rastlanılmamıştır. Burada yer verilen tarih TBMM Kütüphanesi kayıtlarından alınmıştır.

⁶⁷ **Millet Partisi Programı**, Atlı Matbaası, Ankara, ty, s. 7.

⁶⁸ Kaynar, s. 147.

10.10.1981 Tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile 16.10.1981 tarihinde diğer tüm siyasal partiler gibi kapatılmıştır.⁶⁹

GP'nin, 1967 tarihli programının "Giriş" kısmında, partinin bir sınıf ve zümre partisi değil, her yurttaşa açık bir "milli parti" olduğu vurgulanmaktadır. Programda, partinin temel görüşleri ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: *"toplumun temel inançlarını, demokratik rejimi, kanun hâkimiyetini, dini inançları, mülkiyeti, şeref ve itibarları yıkmak isteyen komünistlere veya çeşitli maskeler altında aynı gayreti sarfedenlere ve lâik Cumhuriyet esaslarını tanımayanlara karşı, Anayasa düzenini, bu düzenin ve Türk toplumunun dayandığı manevi değerleri ve inançları azimle savunacaktır."*⁷⁰

GP'nin programında, "din ve vicdan hürriyeti" ile ilgili görüşler, "Anayasa Düzeni" başlığı altında yer verilmektedir: *"Vicdan, din ve ibadet hürriyetine karşı en yüksek saygıyı ifade eden, vatandaşların dini inançları sebebiyle kınanmasını, baskı veya farklı muamele görmesini önleyen bir lâiklik görüşüne sahibiz. Bu görüş, vatandaşın manevi değerlere bağlılığını ve inançlarını üstün tutarak; ve bu inançların siyasi istismar konusu yapılmasını önleyerek, Türk toplumunu çağdaş medeniyet seviyesine ulaştıracak olan bir anlayışa dayanır."*⁷¹ Programda din ve vicdan hürriyeti, kişinin temel hakları çerçevesinde değerlendirilmektedir. *"Kişi dokunulmazlığı ve güvenliği, düşünce ve inanç hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, ... gibi temel hak ve hürriyetler, vatandaşın huzur ve saadet içinde yaşamasının ve demokratik rejimin ayrılmaz unsurlarıdır."*⁷² Ayrıca programda *"bütün vatandaşların dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep farkı gözetilmeden kanun önünde eşit olduğu"*nun altı çizilmektedir.⁷³

Programda, partinin laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine "Din, Vicdan ve İbadet Hürriyeti; Lâiklik" başlığı altında yer verilmektedir: *"Partimiz, vatandaşın din hürriyetine, vicdan serbestliğine ve ibadet hürriyetine tam saygı gösterilmesini ister."*

⁶⁹ Kaynar, s. 147-148.

⁷⁰ **Güven Partisi Programı**, Ankara, ty, s. 3-4.

⁷¹ **Güven Partisi Programı**, s.7.

⁷² **Güven Partisi Programı**, s. 18.

⁷³ **Güven Partisi Programı**, s. 19.

Partimiz, lâik Devlet ilkesini benimser. Partimiz, lâikliğin dine ve ibadete saygısızlık şeklinde anlaşılmasını reddeder. Lâiklik, dinî inanç ve duyguların, hiçbir istismarın erişemeyeceği yükseklikte tutulmasını gerektirir. Partimiz, dinî inanç ve duyguların, siyasî ve şahsî çıkarlar için istismar edilmesini, dine karşı saygısızlık olarak görür. Partimiz, Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare içinde yer almasına taraftardır.”⁷⁴

GP'nin, Cumhuriyetçi Güven Partisi ismini aldıktan sonra yayınladığı programında laiklik ilkesi ile ilgili görüşleri, GP'nin ilkeleriye örtüşmekte, ancak söz konusu görüşler, daha detaylı ele alınmaktadır. CGP'nin Programında, partinin laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine, “Siyasi Konular” başlığı altında ve din vicdan ve ibadet hürriyeti konuları ile birlikte yer verilmektedir. *“Partimiz, vatandaşın din hürriyetine, vicdan serbestliğine ve ibadet hürriyetine tam saygı gösterilmesini ister. Partimiz, lâik Devlet ilkesini benimser. Partimiz, lâikliğin dine ve ibadete saygısızlık şeklinde anlaşılmasını reddeder. Lâiklik, dinî inanç ve duyguların, hiçbir istismarın erişemeyeceği yükseklikte tutulmasını gerektirir. Partimiz, dinî inanç ve duyguların, siyasî ve şahsî çıkarlar için istismar edilmesini, dine karşı saygısızlık olarak görür. Partimiz, Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare içinde yer almasına taraftardır. Partimiz, kifayetli din adamlarının yetiştirilmesini ve bunların yaptıkları hizmetin önemi ile mütenasip imkanlara sahip olmalarını, siyasî iktidarın baskısından ve siyasî istismar gayretlerinden masum olarak görev yapmalarının sağlanmasını lüzumlu görür.”⁷⁵*

Birbirine paralellik arzeden parti programlarında, partinin, laik Cumhuriyet esaslarının ve dini özgürlüklerin koruyucusu olduğu belirtilmektedir. Laikliğin dine ve ibadete saygısızlık olmadığı vurgulanan programda, din ve vicdan özgürlüğü, temel hak ve özgürlükler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Ayrıca bütün vatandaşlara, felsefi inanç, din ve mezhep farkı gözetilmeden eşit davranılması gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Partinin, laik devlet ilkesine bağlılığının vurgulandığı programlarda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içinde yer alması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca dini konularda yetkinliği olan, her türlü siyasal baskıdan korunmuş bir şekilde görev yapacak olan din adamlarının yetiştirilmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

⁷⁴ **Güven Partisi Programı**, s. 23.

⁷⁵ **Cumhuriyetçi Güven Partisi Programı**, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1971, s. 37-38.

4.8. TÜRKİYE BİRLİK PARTİSİ (BİRLİK PARTİSİ)

Türkiye Birlik Partisi (TBP)⁷⁶ 17.10.1966 tarihinde, Alevi kökenli bir grup siyaset adamı tarafından, Hasan Tahsin Berkman başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Siyasi eğilimi, “siyasal İslamcı ve merkez sol” olarak belirtilmiştir.⁷⁷ Parti, 1969 seçimlerinde % 2.8 oy oranı ve 8 milletvekili, 1973 seçimlerinde % 1.1 oy oranı ve 1 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. 1977 seçimlerinde ise % 0.4 oy oranı alması sonucu TBMM’de temsil hakkı kazanamamıştır. Parti 1980 askeri rejiminin ardından 10.10.1981 Tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile 16.10.1981 tarihinde diğer tüm siyasal partiler gibi kapatılmıştır.⁷⁸

TBP’nin laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine, Programın “İlkeler” bölümünde ve “Din” başlığı altında yer verilmektedir. *“Türkiye Birlik Partisine göre toplumculuk, katı ve tek yönlü bir düşünce akımı değildir. Kanılarını bilimsel toplumculuk veya başka sosyal incelemelerden, dinsel ve insancıl ilkelerden, töre ve geleneklerden alır. Kaynağı ne olursa olsun, toplumculuğun erişmek istediği ortam, sosyal adaleti, daha iyi yaşama koşullarını, özgürlüğü, barışı getiren bir toplum düzenidir. Bu nedenle Türkiye Birlik Partisi, dinsel inançlarla materyalist felsefelere aynı ölçüde saygı duyar. Siyasal düşünce ve dinsel inanış ayrılıklarını kişisel bir sorun olarak görür ve onlara Devlet tarafından eşit işlem yapılmasını ister. Bütün büyük dinler (örneğin İslâm dini), sosyal dönüşümleri gerekli bulur. Toplumculuk ve din insan sevgisinde birleşir, Ahlaksal kanılara dayanan bir toplumculukla dinsel inanışlar arasında çatışma olamaz. Yeter ki, din, Devlet elinde, başka türlü düşünenleri bölmek, ezmek ve çalışanları kul yararına sömürmek için araç olarak kullanılsın. Din ile toplumculuk arasında çelişi yoktur. Dindar bir kişi toplumcu da olabilir. Şu var ki, din cemaat işidir ve bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığının lâik Cumhuriyette yeri yoktur.”*⁷⁹

⁷⁶ Parti, “Birlik Partisi” ismiyle kurulmuş, 27.11.1971 tarihli 3. Büyük Kurultay’ında ismini “Türkiye Birlik Partisi” olarak değiştirmiştir. Bkz. Kaynar, s. 144.

⁷⁷ Kaynar, s. 143.

⁷⁸ Kaynar, s. 143-144.

⁷⁹ **Türkiye Birlik Partisi Tüzük ve Programı**, Gutenberg Matbaası, Ankara, 1972, s. 57.

Parti programında, dini inançların kişisel bir tercih olduğu ve saygı duyulması gerektiği belirtilmektedir. Ancak dinin, devlet elinde siyasi amaçlarla kullanılan bir dayatma aracı olarak kullanılmaması gerektiği de vurgulanmaktadır. Buna ek olarak, dinin, dini topluluklara bırakılması gerektiği ve laik bir Cumhuriyette Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yerinin olmadığı ifade edilmektedir.

4.9. MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin devamı olarak Türk siyasal hayatına girmiştir. CKMP, 08-09.02.1969 tarihinde Adana'da yapılan Olağanüstü Kongresi'nde ismini değiştirmiş ve "Milliyetçi Hareket Partisi" adını almıştır. MHP, 1969 seçimlerinde % 3 oy oranı ve 1 milletvekili, 1973 seçimlerinde % 3.4 oy oranı ve 3 milletvekili, 1977 seçimlerinde % 6.4 oy oranı ve 16 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir. 1980 askeri yönetiminin ardından 10.10.1981 Tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile 16.10.1981 tarihinde, diğer tüm siyasal partiler gibi kapatılmıştır.⁸⁰

MHP, 1973 tarihli⁸¹ programında, laiklik ilkesi ilgili görüşlerine, "Din Görüşümüz" başlığı altında yer vermektedir. "*Dini, yüksek beşeri değerlerin ve medeniyetlerin menbaı olarak görürüz. Din ve vicdan hürriyetini insan hürriyetlerinin ayıramaz bir rüknü kabul ederiz. Fertler inanç ve ibadetlerinde bütün baskılardan uzak ve hürdür. Lâikliği dinsizlik olarak anlamıyor ve aksine düşünce ve davranışları kınıyoruz. Milleti meydana getiren unsurların en önemlilerinden olan dinin istismar ve yozlaştırılmaya fırsat verilmeden asliyetiyle korunmasını öngörürüz.*"⁸² Programda "Din Eğitimi" başlığı altında partinin bu konu ile ilgili görüşleri bildirilmektedir. Buna göre, "*İnsanın ahlâki bir varlık olduğuna inanıyoruz. Toplumda, siyasî hayatta bütün hizmet ve terbiye kurumlarında bu ruhun hakimiyetini istiyoruz. Dolayısıyla dinî öğretim kurumlarının ihtiyaca uygun seviye ve nitelikte yetiştirilerek hizmet görmesini sağlayacağız.*

---

⁸⁰ Kaynar, s. 100-103.

⁸¹ Parti Programı'nın tarihine rastlanılmamıştır. Burada yer verilen tarih TBMM Kütüphanesi kayıtlarından alınmıştır.

⁸² **M.H.P. Programı**, Emel Matbaacılık, Ankara,ty, s. 12.

a) İlkokuldan başlayarak lise ve öğretmen okulları son sınıfına kadar diğer dersler gibi, din ve ahlâk-muaşeret (görgü) bilgisi adı altında dersleri yetkili öğretmenlerle sağlayacağız.

b) İmam-Hatip Okullarını, ilahiyat liseleri durumuna getireceğiz. Mezunlarının yüksek tahsile ve üniversiteye devamlarını sağlayacağız.

c) Yüksek İslam Enstitülerini akademi haline getirecek ve üniversite unvan ve imkanlarından faydalanmasını sağlayacağız.

ç) İlâhiyat fakültesini, öğretim kadro ve imkanlarını geliştireceğiz. Diğer üniversitelerde de ilâhiyat fakültesi açtırarak üniversite fakültelerinin tamamlanmasını sağlayacağız.”⁸³

Parti programında, din ve vicdan özgürlüğü, temel insan hakları çerçevesinde değerlendirilmektedir. Programda, din, yüksek beşeri değerlerin ve medeniyetlerin kaynağı olarak ifade edilmektedir. Laikliğin dinsizlik olmadığı belirtilen programda, dinin istismar edilmeden aslına uygun bir şekilde korunması gerektiği belirtilmektedir. İnsanın ahlaki bir varlık olduğu belirtilen programda bu açıdan, toplumda, siyasi hayatta bütün hizmet ve terbiye kurumlarında bu ruhun hakim olması gerektiği ifade edilmektedir.

4.10. DEMOKRATİK PARTİ

Demokratik Parti, Adalet Partisi’nden ayrılan bir grup muhafazakar milletvekili tarafından 18.12.1970 tarihinde Ferruh Bozbeyle başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Siyasal eğilimi, “merkez sağ ve muhafazakar”dır.⁸⁴ 1973 yılındaki seçimlerin ardından CHP ile koalisyon kurmaya taraftar olmayan Demokratik Parti, Mart 1975 yılında, Süleyman Demirel başkanlığında kurulan 1. Milliyetçi Cephe Hükümeti’nin kurulması aşamasında, parçalanma yaşamıştır. Bazı milletvekillerinin Adalet Partisi’ne geri dönmesi ile parti siyasi güç kaybetmiş, 1977 yılı genel seçimlerinde genel başkan

⁸³ M.H.P. Programı, s. 18-19.

⁸⁴ Kaynar, s. 154.

Ferruh Bozbeyle, milletvekili seçilemeyince, genel başkanlıktan ve partiden istifa ederek aktif siyasetten çekilmiştir. Siyasal gücünü bütünüyle yitiren Demokratik Parti, 04.05.1980 tarihinde yapılan dördüncü büyük kongresinde kendini feshetmiştir.⁸⁵

Parti, 1971 ve 1975 tarihli programlarında laiklik ilkesi ilgili görüşlerine, “Hukuk Devleti” başlığı altında ve din ve vicdan hürriyeti ile birlikte yer vermektedir. *“Partimize göre vicdan ve dini inanç ve kanaat hürriyeti, diğer hürriyetler gibi, insanların tabii ve mukaddes hakkıdır. Lâikliği din aleyhtarlığı; dine saygısızlık ve dinsizlik şeklinde anlamıyoruz. Devletin lâik olması vatandaşların dinleri ile alakalarını kesmeleri olmadığı gibi, birbirlerine karşı baskıda bulunmaları da demek değildir. Her vatandaş mensup olduğu dinin vecibelerini ifade ve ibadet şekillerini ifade icrada serbesttir. Dinin devlet işlerine müdahale etmemesi ve dinin şahsî ve siyasî emellere âlet edilmemesi lüzumuna inanıyoruz.”*⁸⁶ Programda, “Din Öğretimi” başlığı altında, *“Partimiz, Millettin manevi kalkınmasında dinî tedrisatın önemine inanır. Bu bakımdan din âlimi ve vasıflı din görevlileri yetiştirecek yeni müesseselerin kurulması ve mevcutların geliştirilmesi ile dinî tedrisat meselesi önemle ele alınacaktır”*⁸⁷ denilmektedir.

Parti programında, laiklik ilkesinin anlamından ziyade, ne olmadığına yer verilmekte ve söz konusu ilkenin din aleyhtarlığı şeklinde algılanmadığı ifade edilmektedir. Din ve vicdan özgürlüğünün, temel hak ve hürriyetler arasında değerlendirildiği ve aynı şekilde kutsal sayıldığı belirtilmektedir. Ayrıca bir milletin manevi kalkınmasında dini eğitimin önemi vurgulanmakta ve bu amaçla, vasıflı din görevlileri yetiştirilmesi üzerinde durulmaktadır.

4.11. MİLLİ SELAMET PARTİSİ

Milli Selamet Partisi (MSP), 11.10 1972 tarihinde, Süleyman Arif Emre başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Kapatılan Milli Nizam Partisinin yerine kurulan parti, “siyasal İslam” eğilimlidir.⁸⁸ Partinin ikinci genel başkanı Necmettin Erbakan’dır.

⁸⁵ Kaynar, s. 154-155.

⁸⁶ **Demokratik Parti Tüzük ve Program**, 1971, s. 92-93; Demokratik Parti Program, 1975, s. 20.

⁸⁷ **Demokratik Parti Tüzük ve Program**, s. 135; Demokratik Parti Program, s. 55.

⁸⁸ Kaynar, s. 156.

Parti, 1973 seçimlerinde % 11.8 oy ve 48 milletvekili, 1977 seçimlerinde % 8.6 oy ve 24 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir. Parti, 1980 askeri rejiminin ardından, 10.10.1981 Tarih ve 2533 Sayılı Kanun ile 16.10.1981 tarihinde diğer tüm siyasal partiler gibi kapatılmıştır.⁸⁹

MSP'nin parti programında laiklik konusuna, "Vicdan ve Düşünce Hürriyeti" başlığı altında yer vermektedir. *"Partimiz, vicdan ve düşünce hürriyetini insan haklarının ve demokrasinin temelini teşkil ettiği ve medenî gelişmeye hız verdiği inancındadır. Bu sebepten dolayı, partimiz insan haklarının ve bhusus vicdan ve düşünce hürriyetinin, anayasanın temel esaslarına ruh ve özüne aykırı olarak, her ne suretle olursa olsun tek taraflı tahdit edilmesine karşıdır. Bu hususta anayasanın ruh ve özüne, ilmî ve medenî esaslara uymayan tatbikatın kaldırılması zaruretine inanıyoruz. Partimiz vicdanlara baskı yapılması, düşünce ve ilim hürriyetlerinin tahdit ve ihlâli gibi iptidâî metodların karşısındadır. Temel prensibimiz fikre karşı fikirle mukabele edilmesi, fikir düşünce ve inançların hiçbir sebep ve vecihle tahakküm edilmesine meydan ve mehal verilmemesidir. Laiklik düşünce ve vicdan hürriyetinin teminatıdır ve bir kısım düşünce ve inanç sahiplerinin diğer inanç sahiplerine vasıtalı veya vasıtasız yollarla baskı yapmasına manidir."*⁹⁰

Parti programında, laiklik ilkesi, din ve vicdan özgürlüğünün teminatı olarak değerlendirilmektedir. Programda, fikre karşı fikirle karşılık verilmesi ve hiçbir sebeple fikir, düşünce ve inançlara tahakküm edilmemesi temel prensip olarak ifade edilmektedir. Ayrıca, vicdan ve ifade hürriyetinin, insan haklarının ve demokrasinin temeli olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple, söz konusu hürriyetlerin, anayasanın temel esaslarına, ruh ve özüne aykırı olarak, tek taraflı sınırlandırılmaması gerektiği belirtilmektedir.

---

⁸⁹ Kaynar, s. 156-157.

⁹⁰ **Millî Selâmet Partisi Program ve Tüzük**, Elif Matbaacılık, Ankara, ty, s. 8.

4.12. DEĞERLENDİRME

1961 Anayasası döneminde TBMM’de temsil edilen parti programları incelendiğinde, tüm partilerin, din ve vicdan özgürlüğüne, temel hak ve özgürlükler çerçevesinde yer verdiği görülmektedir. Aynı şekilde tüm programlarda altı çizilen husus, bu özgürlüğün hiçbir şekilde bir istismar aracı olarak kullanılmaması gerektiğidir. Öte yandan, partilerin, din ve mezhep ayrılığı gözetmeyen bir vatandaşlık anlayışı gözettiklerini ifade ettikleri görülmektedir. Üzerinde mutabakat sağlanan bir başka husus ise, laiklik ilkesinin, din düşmanlığı olmadığıdır.

Partilerin programlarında laiklik konusunda benzer yorumlar getirdikleri görülmektedir. Bu konuda en dikkat çekici yorum, YTP parti programında yer almaktadır. Söz konusu programda laiklik ilkesi, sadece bir yönetim anlayışı değil, aynı zamanda modernleşme ve batılılaşmanın, ruh ve içerik olarak sağlanmasının bir aracı olarak görüldüğü belirtilmektedir. CHP, programında manevi gereksinimleri karşılama noktasında devleti yükümlü sayarken, benzer bir şekilde GP’de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın genel idare içinde yer alması gerektiğini belirtmektedir. Buna karşın TBP programında, dinin, dini topluluklara bırakılması gerektiğini ve laik bir ülkede Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yerinin olmadığını ifade etmektedir. Bu dönemde Müslüman olmayan cemaatlerin, kendi dinleri ile ilgili olan haklarına, vicdan ve din hürriyeti anlayışı çerçevesinde yer veren tek program, 1964 tarihli TİP programıdır.

5. 1982 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARI

1983 - 2012 yılları arasında TBMM’de temsil edilen partiler; Anavatan Partisi (ANAP), Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Halkçı Parti (HP), Doğru Yol Partisi (DYP), Refah Partisi (RP), Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP), Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), CHP, Fazilet Partisi (FP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)’dir.⁹¹

⁹¹ Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007), s. 96-97.

5.1. ANAVATAN PARTİSİ

Anavatan Partisi (ANAP), 20.05.1983 tarihinde Turgut Özal başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Siyasi eğilimi “merkez sağ”⁹² olan parti, iktisadi olarak liberal politikalar izlemiştir. Parti, 1983 seçimlerinde % 45.1 oy oranı ve 211 milletvekili, 1987 seçimlerinde % 36.3 oy oranı ve 292 milletvekili, 1991 seçimlerinde % 24 oy oranı ve 115 milletvekili, 1999 seçimlerinde % 13.2 oy oranı ve 86 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. 2002 seçimlerinde oy oranı % 5.1 ile seçim barajının altında kalmış ve TBMM’de temsil hakkını kaybetmiştir.⁹³ Parti, 31 Ekim 2009 tarihinde kendini feshederek Demokrat Parti ile birleşme kararı almıştır.⁹⁴

ANAP, laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine “Genel Esaslar” bölümünde “Din ve Laiklik” başlığı altında yer vermektedir. 1983 tarihli⁹⁵ parti programında, *“Herkes Anayasamızın teminatı altında vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetine sahiptir. Maddi ve manevi gelişmeyi birlikte sağlamanın zaruretine inanırız. Yüksek ahlak sahibi dengeli bir nesil yetiştirilmesini teminen, devletin ilk ve orta öğretim kurumlarında dini eğitim ve öğretim yapılması için gerekli tedbirleri almasını zorunlu görürüz”* denilmektedir.⁹⁶ 1985 tarihli⁹⁷ parti programında, yukarıda belirtilen cümlelere, *“Laikliği, manevi değerlerin korunmasında, vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetinin uygulanmasında ve dini kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı bir unsur olarak anlamıyoruz”* ibaresi eklenmiştir.⁹⁸ Partinin 1999 tarihli⁹⁹ programında, din-devlet ilişkileri ile ilgili olarak belirtilen görüşler, 1983 tarihli program ile aynıdır: *“Herkes Anayasamızın teminatı altında vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetine sahiptir. Maddi ve manevi gelişmeyi birlikte sağlamanın zaruretine inanırız. Yüksek ahlak sahibi dengeli bir nesil*

---

⁹² Kaynar, s. 175.

⁹³ Kaynar, s. 175-179.

⁹⁴ Bkz. ÇİFTÇİ, Salih, **Türkiye’de Siyasi Partilerin Programlarında Kentleşme Politikaları (1923-2002)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 96; http://tr.wikipedia.org/wiki/Anavatan_Partisi, (22 Ekim 2011)

⁹⁵ Parti Programı'nın tarihine rastlanılmamıştır. Burada yer verilen tarih TBMM Kütüphanesi kayıtlarından alınmıştır.

⁹⁶ **Anavatan Partisi Programı**, ty, s.13.

⁹⁷ Parti Programı'nın tarihine rastlanılmamıştır. Burada yer verilen tarih TBMM Kütüphanesi kayıtlarından alınmıştır.

⁹⁸ **Anavatan Partisi Programı**, ty, s. 9-10.

⁹⁹ Kitabın tarihi içindeki ibarelerden hesaplanarak belirtilmektedir. Bkz. Yeni Baskıya Önsöz.

yetiştirilmesini teminen, devletin ilk ve orta öğretim kurumlarında dini eğitim ve öğretim yapılması için gerekli tedbirleri almasını zorunlu görürüz.”¹⁰⁰

Parti programlarında, maddi ve manevi gelişmenin birlikte sağlanması gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Herkesin, din, vicdan ve ibadet hürriyetine sahip olduğu vurgulanan programlarda, laiklik ilkesini dini kültürün gelişmesinde kısıtlayıcı bir unsur olarak anlamadıklarının altı çizilmektedir.

5.2. MİLLİYETÇİ DEMOKRASİ PARTİSİ

Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), 16.05.1983 tarihinde Cihadettin Turgut Sunalp başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Siyasi eğilim olarak “milliyetçi”¹⁰¹ olan parti 12 Eylül 1980 darbesini yapanların beklentilerinin aksine 1983 yılı seçimlerinde iktidar olmak için yeterli oyu alamamıştır. MDP, 1983 yılı seçimlerinde % 23.3 oy oranı ve 71 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. Parti, 04.05.1986 tarihinde toplanan Olağanüstü Büyük Kongre’de kapatılma kararı almıştır.¹⁰²

MDP, programında laiklik konusunda şöyle denilmektedir: *“Lâikliği, Anayasamızda belirtilen mânada anlıyoruz. Din aleyhtarlığı, dine saygısızlık, dinsizlik şeklinde anlamıyoruz. Her vatandaş, mensup olduğu din ve mezhebin ibadet şekillerini icrada serbesttir. İtikat ayrılıkları, asla Türk kardeşliğine hâlel getiremez. Dinin Devlet işlerine ve politikaya girmesi, dinin mutlak yüceliğini yıpratana, sömürana, en çok din için zararlı bir tutumdur. Din, böyle şeylere âlet edilmeyecek ve siyasete karıştırılmayacak derecede kutsaldır.”¹⁰³*

Parti programında, din-devlet ilişkileri ile ilgili görüşlere, daha ziyade din ve vicdan özgürlüğü noktasında yer verilmektedir. İnanç ayrılıklarının milli birlik konusunda sorun oluşturmayacağı belirtilen programda, dinin siyasi konulara alet edilmeyecek kadar kutsal olduğu ifade edilmektedir.

¹⁰⁰ **Anavatan Partisi Program**, ty, s. 24.

¹⁰¹ Kaynar, s. 174.

¹⁰² Kaynar, s. 174-175.

¹⁰³ **Milliyetçi Demokrasi Partisi Program**, Kültür Ofset Matbaacılık, Ankara, 1983, s. 4.

5.3. HALKÇI PARTİ

Halkçı Parti (HP), 25.05.1983 tarihinde Necdet Calp başkanlığında Ankara'da kurulmuştur. Siyasi eğilimi "merkez sol"¹⁰⁴ olan parti, 1983 seçimlerinde % 30.5 oy oranı ve 117 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir. Parti, 03.11.1985 tarihinde Sosyal Demokrasi Partisi ile birleşerek "Sosyal Demokrat Halkçı Parti" ismini almıştır.¹⁰⁵

HP, 1983 tarihli¹⁰⁶ programının "İlkeler" kısmında laik olduğunu belirtmiştir. *"HALKÇI PARTİ LAİK'tir. Dini devlet işlerinden ayrı tutar. Ne dinin baskı unsuru olmasından, ne de dinsel inançların baskı altına alınmasından yanadır. Devlet inanç ve ibadet özgürlüğünü kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı sayar. Ve korur. Halkçı Parti, Laiklik ilkesini, çağdaş olmanın, toplum ve devlet yaşamının akla, bilime dayatılmasıyla ancak mümkün olabileceğine inanır."*¹⁰⁷ Ayrıca "İnsan Toplum ve Doğa" kısmında "Din" başlığı altında, partinin din-devlet ilişkileri ile ilgili görüşleri şu şekilde açıklanmaktadır: *"Laiklik ilkesinde açıklandığı gibi din ve devlet işleri ayrı tutulacak, dinin saygınlığı korunurken baskı unsuru olması da önlenecektir. Halkçı Parti:*

1) *Mezhep ve inanç ayrılıklarının eşitsizlik ve ayrıcalık etkeni olmamasına özen gösterir.*

2) *Inançların siyasal amaçlarla kullanılmasını, sömürü aracı yapılmasını devletin önlemesine önem verir."*¹⁰⁸

Parti programında laiklik ilkesi ve din anlayışına ayrı başlıklar altında yer verilmektedir. Laiklik ilkesi ilk dönem CHP programlarında olduğu gibi çağdaşlaşmanın önemli bir unsuru olarak değerlendirilmektedir. İnanç ve ibadet özgürlüğü kutsal sayılmakta, ancak dinin baskı unsuru olmaması gerektiğinin altı çizilmektedir.

---

¹⁰⁴ Kaynar, s. 181.

¹⁰⁵ Kaynar, s. 181.

¹⁰⁶ Parti Programı'nın tarihine rastlanılmamıştır. Burada yer verilen tarih TBMM Kütüphanesi kayıtlarından alınmıştır.

¹⁰⁷ **Halkçı Parti Programı**, Halkçı Parti Yayınları, Ankara, ty, s. 3.

¹⁰⁸ **Halkçı Parti Programı**, s. 32.

5.4. DOĞRU YOL PARTİSİ

Doğru Yol Partisi (DYP), 23.06.1983 tarihinde, Ahmet Nusret Tuna genel başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. Ahmet Nusret Tuna’nın Milli Güvenlik Konseyi tarafından veto edilmesi üzerine, Doğru Yol Partisi Kurucular Kurulu, Esat Yıldırım Avcı’yı genel başkanlığa seçmiştir. Süleyman Demirel’in ismiyle özdeşleşen partinin siyasi eğilimi, “merkez sağ”dır.¹⁰⁹ DYP, 1987 seçimlerinde % 19.1 oy oranı ve 59 milletvekili, 1991 seçimlerinde % 27 oy oranı ve 178 milletvekili, 1995 seçimlerinde % 19.2 oy oranı ve 135 milletvekili, 1999 seçimlerinde % 12 oy oranı ve 85 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. 2002 seçimlerinde % 9.5 oy oranı ile seçim barajının altında kalmış ve TBMM’de temsil hakkını yitirmiştir. DYP, 2007 yılında adını Demokrat Parti olarak değiştirilmiştir. 28 Mayıs 2007 tarihinde “Doğru Yol Partisi” ismiyle yeniden kurulmuştur.¹¹⁰

DYP, programlarında,¹¹¹ laiklik ilkesine, “Temel Görüşler”/ “Temel Düşünceler” başlığı altında şu şekilde yer verilmektedir: *“Türkiye Cumhuriyeti lâik bir devlettir. Lâik Devlet, dine karşı, inançlara karşı Devlet değildir. Lâik Devlet, idaresinin kaideleri dine dayalı olmayan Devlettir. Kimse sahip olduğu inanç yüzünden, lâik Devlette, kınanamaz. Lâik Devlette inanç yasak edilemeyeceği gibi, kimse de inanç sahibi olmaya zorlanamaz. Her vatandaşın mensup olduğu din ve inancın icabı olan ibadeti serbestçe icra hakkına sahip olduğu inancındayız. Lâikliği, fikri ve vicdanı hür bir cemiyet için gerekli bir unsur olarak görürüz.”*¹¹²

DYP, programında laiklik anlayışına belirgin ifadelerle açıklama getirmektedir. Ayrıca söz konusu ilkenin, fikir ve vicdan hürriyetinin teminatı olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra programda, din ve inanç özgürlüğü de güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır.

¹⁰⁹ Kaynar, s. 186.

¹¹⁰ Bkz. Çiftçi, s. 100-101; http://tr.wikipedia.org/wiki/Do%C4%9Fru_Yol_Partisi (22 Ekim 2011)

¹¹¹ Sözkonusu programların, 1983, 14 Mayıs 1985, 15 Mayıs 1988 ve 24 Kasım 1990 tarihli olduğu görülmektedir.

¹¹² **Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı**, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1983, s. 80; **Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı**, 1985, s. 79; **Doğru Yol Partisi Tüzüğü ve Programı**, Şafak Ofset- Matbaacılık, Ankara, 1988, s. 79; **Doğru Yol Partisi Tüzüğü ve Programı**, Genç Büro, 1990, s. 97.

5.5. REFAH PARTİSİ

Refah Partisi (RP), 19.07.1983 tarihinde Ali Türkmen genel başkanlığında Ankara'da kurulmuştur. Refah Partisi Kurucular Kurulu'ndaki birçok isim ve partinin kurucu genel başkanı Milli Güvenlik Konseyi tarafından veto edilmesi üzerine partinin Merkez Yürütme Kurulu, genel başkanlığa Ahmet Tekdal'ı seçmiştir. Partinin 1987 yılında toplanan ikinci Büyük Kongre'sinde genel başkanlığa Necmettin Erbakan seçilmiştir. Siyasi eğilim olarak "siyasal islamcı"dır. Katıldığı 1987 seçimlerinde aldığı % 7.2 lik oy oranı ile seçim barajının altında kalan parti, 1991 seçimlerinde % 16.9 oy oranı ve 62 milletvekili, 1995 seçimlerinde % 21.4 oy oranı ve 158 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir. Parti, 1997 yılında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın açtığı dava sonucu, laik Cumhuriyet ilkesine aykırı bulunan eylemleri nedeniyle Anayasa Mahkemesi tarafından 16.01.1998 tarihinde kapatılmıştır.¹¹³

Parti programında, laiklik konusunda şöyle denilmektedir: "*Partimiz fikir, vicdan ve düşünce hürriyetlerine inanır; fikir, vicdan ve inanç hürriyetlerine yapılacak her türlü baskıyı iptidai ve laikliğe aykırı sayar. Laiklik din düşmanlığı olmayıp bil'akis din ve vicdan hürriyetlerini her türlü ihlâlden koruyucu bir prensip olarak geliştirilmiş ve uygulama alanına konulmuş bir prensiptir.*"¹¹⁴

Parti programında laiklik ilkesine, din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde yer verilmektedir. Bu çerçevede, partinin din ve vicdan özgürlüğüne inandığı belirtilmekte, laiklik ilkesi ise söz konusu özgürlüklerin güvencesi olarak değerlendirilmektedir.

5.6. SOSYALDEMOKRAT HALKÇI PARTİ

Sosyaldemokrat Halkçı Parti, 03.11.1985 tarihinde Halkçı Parti ve Sosyal Demokrasi Partisi'nin birleşmesiyle Erdal İnönü genel başkanlığında Ankara'da kurulmuştur. Siyasi eğilimi "merkez sol"dur.¹¹⁵ Parti, 1987 seçimlerinde % 24.8 oy oranı

---

¹¹³ Kaynar, s. 204-206.

¹¹⁴ **Refah Partisi Tüzük ve Programı**, Elif Matbaacılık, Ankara, 1985, s. 37.

¹¹⁵ Kaynar, s. 182.

ve 99 milletvekili, 1991 seçimlerinde % 20.8 oy oranı ve 88 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. SHP, 18.02.1995 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’ne katılarak hukuki varlığını sona erdirmiştir.¹¹⁶

Parti’nin 1985 tarihli programında, laiklik konusunda şöyle denilmektedir: *“SHP laiktir. SHP, dini devlet işlerinden ayrı tutar. Çağdaş olmanın ancak toplum ve devlet yaşamının akla ve bilime dayandırılmasıyla mümkün olabileceğine inanır. Devlet, inanç ve ibadet özgürlüğünü kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı saymalı ve korumalıdır Ne dinin baskı unsuru olmasından, ne de dinsel inançların baskı altına alınmasından yanadır.”*¹¹⁷

Parti programında, din-devlet işlerinin ayrılması olarak ifade edilen laiklik ilkesi aynı zamanda çağdaşlaşmanın da başlıca şartı olarak değerlendirilmektedir. Parti, devlete, inanç ve ibadet özgürlüğü konusunda pozitif sorumluluk yüklemektedir. Bu şekilde SHP’nin laiklik konusundaki görüşlerinin, 16.10.1981 tarihinde kapatılan CHP’nin görüşlerine paralel olduğu söylenebilir.

5.7. DEMOKRATİK SOL PARTİ

Demokratik Sol Parti, 14.11.1985 tarihinde Raşan Ecevit’in genel başkanlığında Ankara’da kurulmuştur. 13.09.1987 tarihinde yapılan 6. Kurucular Kurulu toplantısında Mustafa Bülent Ecevit partinin genel başkanlığına seçilmiştir. Siyasi eğilimi, “demokratik sol”dur.¹¹⁸ Parti, 1987 yılı seçimlerinde aldığı % 8.5 oy oranı ile seçim barajını aşamamıştır. 1991 yılı seçimlerinde % 10.8 oy oranı ve 7 milletvekili, 1995 seçimlerinde % 14.6 oy oranı ve 76 milletvekili, 1999 seçimlerinde % 22.2 oy oranı ve 136 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir. 2002 seçimlerinde aldığı % 1.2 oy oranı ile seçim barajının altında kalmıştır.¹¹⁹

---

¹¹⁶ Kaynar, s. 182-184.

¹¹⁷ **Sosyaldemokrat Halkçı Parti Program**, 1985, s. 15.

¹¹⁸ Kaynar, s. 214.

¹¹⁹ Kaynar, s. 214-217.

Partinin, 1991 yılına ait programında, öncelikli olarak düşünce ve inanç özgürlüğüne değinilmektedir. *“Özgür toplumda; Dirlik düzenlik, özgürlükle sağlanır. Her düşünce ve inanç özgürce açıklanır. Herkes dinsel inançlarının gereklerini özgürce yerine getirir.”*¹²⁰ Laiklik konusu ise Türkiye eksenli bir yorumla şu şekilde açıklanmaktadır: *“Türkiye için lâikliğı, çağdaşlaşmanın, düşünce ve inanç özgürlüğünün ve demokrasinin kesin gereklerinden biri olduğu kadar, ulusal birliğin ve bağımsızlığın bir temel koşulu olarak da görür. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle işbirliğini ve dayanışmasını geliştirirken, lâikliğin gölgelenmemesini ve lâik devlet kavramıyla hiçbir koşul altında çelişkiye düşülmemesini gözetir. Bu anlayış içinde, dinsel inançlara en geniş özgürlüğü tanır ve ayrımsız saygı gösterir.”*¹²¹

Partinin 2003 yılı programında ise, laiklik ilkesi ile ilgili görüşlere, programın “Giriş” kısmının yanı sıra, “İlkeler ve Amaçlar” ve “Kurallar” bölümlerinde yer verilmektedir. *“Türkiye'nin uluslararası alanda en büyük gücü inançlara saygılı laikliktir. Laikliğin Türkiye'deki en büyük güvencesi de Demokratik Sol Parti'dir.”*¹²² *“İNANÇLARA SAYGILI LAİKLİK, DSP'nin "ULUSAL SOL", "ULUSAL BİRLİK" ve "TAM DEMOKRASİ" gibi çok önem verdiği temel ilkelerinden biridir. Laiklik, aslında inançlara saygıyı da öngörmektedir. Ancak inançlara saygı göstermeyenler de olduğu için DSP, "inançlara saygılı laiklik" ifadesini özellikle kullanmaktadır. DSP, bu ilkesiyle dindarların da solcu olabileceğini; aynı şekilde solcuların da dindar olabileceğini; ayrıca dindarlığın, laik olmanın önünde bir engel oluşturmadığını vurgulamak istemiştir. Bazı sol çevreler, her dindarı potansiyel mürteci gibi görmüşlerdir. DSP ise bu yanılaşa, bu vahim hataya ilk kez son veren bir sol parti olmuştur. DSP, bu yanıyla da özgün bir sol partidir. Daha 70'lerde bu anlayışın temellerini atmıştır. Zaten DSP'nin, Türkiye'nin kendi gerçeklerine özgü solculuğunun, yani "yerli solcu"luğunun esin kaynaklarından biri de her dindarı potansiyel mürteci görmemesi olmuştur. DSP, bu konuda ulusal duyarlılıklar kadar dinsel duyarlılıklara da önem veren Atatürk'ün yolunu izlemektedir. O nedenledir ki, Ulusal Demokratik Sol, Atatürk'ün yoludur. DSP, inançlara saygılı laiklik ilkesinin gereği olarak insanlarımızın hangi din, mezhep ve meşrepten olurlarsa olsunlar hepsine*

¹²⁰ **Demokratik Sol Parti Programı**, Sistem Ofset, Ankara, 1991, s. 14.

¹²¹ **Demokratik Sol Parti Programı**, 1991, s. 149.

¹²² **Demokratik Sol Parti Programı**, Ajans-Türk Basın ve Basım, Ankara, 2003, s. 10.

içtenlikle saygılıdır. Ancak, inançların siyasete karıştırılmasına, alet edilmesine de bir o kadar karşıdır. Alevi-Bektaşî kültürü, laiklikle ve Cumhuriyet'le bağdaşması bakımından çok önemlidir. Tarihinin her döneminde Alevi-Sünnî kardeşliğine büyük önem veren Alevi-Bektaşî yurttaşlarımız laikliğin, demokrasinin ve Atatürkçülüğün güvencesi olmuşlardır. DSP, bu bağlamda halkının hem kültürel, hem dinsel, hem de ulusal, kısacası toplumsal tüm değerleriyle kaynaşmış bir solculuğu geliştirmiştir. DSP, temel hak ve özgürlükleri daha da genişletmeyi, katılımcı demokrasinin kökleşmesini sağlamayı ve bu konuda evrensel normlara uygun yeni kurallar getirmeyi öncelikleri arasında görmektedir.”¹²³ “Özgür toplumda; Dirlik düzenlik, özgürlükle sağlanır. Her düşünce ve inanç özgürce açıklanır. Herkes dinsel inançlarının gereklerini özgürce yerine getirir.”¹²⁴ “DEMOKRATİK SOL, Türkiye için, laikliği, çağdaşlaşmanın, düşünce ve inanç özgürlüğünün ve demokrasinin kesin gereklerinden biri olduğu kadar, ulusal birliğin ve bağımsızlığın bir temel koşulu olarak da görür. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle işbirliğini ve dayanılmasını geliştirirken laikliğin gölgelenmesini ve laik devlet kavramıyla hiçbir koşul altında çelişkiye düşülmemesini gözetir. Bu anlayış içinde, dinsel inançlara en geniş özgürlüğü tanır ve ayrımsız saygı gösterir.”¹²⁵

DSP, 1991 ve 2003 yılı programlarında da, laikliği, çağdaşlaşmanın, düşünce ve inanç özgürlüğünün ve demokrasinin kesin gereklerinden biri olduğu kadar, ulusal birliğin ve bağımsızlığın temel koşulu olarak da değerlendirmektedir. Dindarlığın, laik olmaya engel oluşturmadığı vurgulanan söz konusu programlarda, laiklik ilkesinin gereği olarak vatandaşların hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar hepsine içtenlikle saygı duyulduğu belirtilmektedir. 2003 yılı parti programında, Alevi-Sünnî kardeşliğine büyük önem veren Alevi-Bektaşî vatandaşlarımızın laikliğin, demokrasinin ve Atatürkçülüğün güvencesi olduğu belirtilmektedir.

¹²³ Demokratik Sol Parti Programı, 2003, s. 20-21.

¹²⁴ Demokratik Sol Parti Programı, 2003, s. 40.

¹²⁵ Demokratik Sol Parti Programı, 2003, s. 158-159.

5.8. MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), 1980 askeri müdahalesi sonrası askeri yönetimce çıkarılan 2533 Sayılı Kanun'la kapatılmış, 07.07.1983 tarihinde Ankara'da Mehmet Pamak genel başkanlığında "Cumhuriyetçi Muhafazakâr Parti" ismiyle tekrar kurulmuştur. "Cumhuriyetçi" kelimesinin kullanılması durumunda, cumhuriyetçilik ilkesinin tek bir partinin tekelinde olduğu izlenimi uyandıracacağı konusunda Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın uyarısı üzerine, "Muhafazakâr Parti" ismini almıştır. Parti, 30.11.1985 tarihli 1. Olağan Büyük Kurultayı'nda adını "Milliyetçi Çalışma Partisi" olarak değiştirmiş, 24.01.1993 tarihli 4. Olağanüstü Büyük Kongresinde partinin adı tekrar "Milliyetçi Hareket Partisi" olmuştur.¹²⁶ Siyasal eğilimi "milliyetçi"¹²⁷ olan parti, 1987, 1995 ve 2002 yılı seçimlerinde % 10'luk seçim barajının altında kalmıştır. 1999 seçimlerinde % 18 oy oranı ve 129 milletvekili, 2007 seçimlerinde % 14.3 oy oranı ve 71 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir.¹²⁸

Partinin MÇP ismi ile çıkarılan 1988 tarihli programı ile MHP ismi ile çıkarılan 1993 tarihli programı gerek başlık, gerekse içerik olarak aynıdır. Programda sadece parti isminin geçtiği bölümlerde MÇP, yerine MHP ismi kullanılmıştır.¹²⁹

MHP, 27 Kasım 1988 ve 24 Ocak 1993 tarihinde kabul ettiği programlarında, laiklik ilkesi ile ilgili doğrudan bir görüş açıklamamaktadır. Parti, din-devlet ilişkileri ile ilgili görüşlerini ise "Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması ve Geliştirilmesi" başlığı altında ve belirtmektedir. *"İnsanlık şeref ve haysiyetini koruma ve yüceltmeyi temel gaye olarak kabul eden Milliyetçi Hareket Partisi bu gayeye ulaşmada temel insan haklarından olan "Din ve Vicdan Hürriyeti'nin" gerçek manâ ve kapsamı ile hukuki teminata kavuşturulmasını, milli ve beraberliğimizin zaruri bir şartı olarak görmektedir. Din ve vicdan hürriyetinin esası, istisnasız her insanın herhangi bir dine inanmak ve inanmamak hür iradesi ile seçmiş olduğu bir dini hiçbir harici baskı, tehdit, kınama ve ayıplama, kayıt ve şarta uğramaksızın serbestçe yaşamak, hayatını inanç hükümlerine*

¹²⁶ Kaynar, s. 196-202.

¹²⁷ Kaynar, s. 196.

¹²⁸ **Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007)**, s. 96-97.

¹²⁹ **Milliyetçi Çalışma Partisi Programı**, Ankara, 1988; **Milliyetçi Hareket Partisi Programı**, Ankara, 1993.

göre düzenleyebilmek hakkıdır. Bu hak kişinin bağılandığı dini, kendi lisanı, nasları, örf ve içtihatları ile yerleşmiş usul ve adabı ile serbestçe öğrenmek, başkalarına öğretmek ve telkin etmek haklarından da ayrı düşünülemez; İnsanın veya inanmanın her insan "Din" olarak kabul gören bir inanç sisteminin otoritesini yalnızca o dini vazeden kudretten aldığı, bir takım inanç, ibadet ve ahlaki amellerden oluşan bir şahsiyet bütünlüğü bulunduğunu kabul etmek ve buna saygı duymak mecburiyetindedir. Bu mecburiyet toplum ve devlet hayatının kesin zarureti olduğu kadar, insana saygının da mutlak ölçüsüdür. Bir insan olarak kendi kişiliğine, inanç ve kanaatlerine saygısı bulunan her fert, bu temel hakkına herhangi bir müdahaleyi kişiliğine tecavüz olarak saymakta ne kadar haklı ise, başkalarının da en az kendisi kadar bu hakka sahip bulunduğunu kabul etmek durumundadır. Bu itibarla toplum ve devlet hayatında "Din ve Vicdan Hürriyeti"nin diğer insanların dini inanç ve vicdani kanaatleri aleyhine kullanılmasına, insanların inançları ve ibadetlerinden dolayı kınanmasına, tenkit edilmesine, alaya alınmasına, hor görülmesine, her ne surette ve gerekçe ile olursa olsun bu hakkın baskı ve tehdit altına alınmasına, hukuk dışı yollarla kayıtlandırılmasına razı olunmaz ve kabul edilemez. Milliyetçi Hareket Partisi, insan şahsiyetinden ayrılması mümkün olmayan "Din ve Vicdan Hürriyeti"nin gerçek teminatına, öncelik insanımızın hür vicdanında, sonra da demokratik hukuk devleti anlayışında kavuşabileceğini peşinen ilan eder. Demokratik hukuk devleti, adalet ve eşitlik ilkeleri çerçevesinde bu temel hakkı bütün vatandaşlar için kutsal saymakla yetinmez, aynı zamanda hizmetinde bulunduğu milletin huzur ve refahını sağlamak görevini yüklediği için kendi halkının dini ve manevi ihtiyaç ve taleplerini titizlikle yerine getirmeyi asli vazifesi olarak görür. Bin yıldır milletimizin ve milli kültürümüzün esas çerçevesini teşkil eden yüce İslam dininin asli hakikatleri ile öğrenilmesi ve öğretilmesini devletimizin temel görevi sayan Milliyetçi Hareket Partisi laikliği dindar insanlara müdahale vasıtası sayan her türlü zihniyetlerle mücadele etmenin de öncelikle devlete düştüğünü savunur."¹³⁰

Parti, 5 Kasım 2000 tarihinde kabul ettiği programında ise, laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine "Temel Değer ve İlkelerimiz" başlığı altında yer vermektedir. "Geniş anlamda laiklik, kaynağını pozitif hukuktan alan, ruhban sınıfının nüfuz ve

---

¹³⁰ Milliyetçi Hareket Partisi Programı, 1993, s. 13-14.

imtiyazlarından arınmış, dinî inanç ayrımı gözetmeksizin herkes için geçerliliği olan genel bir kamu düzeninin yürürlükte olması anlamına gelmektedir. Bir devlet düzeni, din ve vicdan özgürlüğünü de içerdiği ölçüde laik ve demokratiktir. Vatandaşların inançlarını yok saymadan bir arada kardeşçe yaşamasını temin ettiği ölçüde bir değer ve anlam ifade eden lâiklik, çağdaşlaşmayla birlikte millî birlik ve bütünlük ile din ve vicdan özgürlüğünün güvencesidir. Toplum ve devlet hayatında, din ve vicdan özgürlüğünün engellenmesi, insanların inançları ve ibadetlerinden dolayı kınanması, tenkit edilmesi, hor görülmesi, hangi gerekçe ile olursa olsun din ve vicdan özgürlüğünün baskı altına alınması ve hukuk dışı yollarla sınırlandırılması kabul edilemeyecek uygulama ve gelişmeler olarak değerlendirilecektir.”¹³¹

Partinin, 2009 tarihli programında yer verdiği laiklik konusu ile ilgili ifadelerin, 2000 yılı parti programından alındığı görülmektedir. Burada, din ve vicdan özgürlüğü konusunun, partinin 2009 yılı programında, 2000 yılı parti programına göre daha ayrıntılı işlendiği görülmektedir. Buna göre, *“Geniş anlamda laiklik, kaynağını pozitif hukuktan alan, ruhban sınıfının nüfuz ve imtiyazlarından arınmış, dinî inanç ayrımı gözetmeksizin herkes için geçerliliği olan genel bir kamu düzeninin yürürlükte olması anlamına gelmektedir. Bir devlet düzeni, din ve vicdan özgürlüğünü de içerdiği ölçüde laik ve demokratiktir. Vatandaşların inançlarını yok saymadan bir arada kardeşçe yaşamasını temin ettiği ölçüde bir değer ve anlam ifade eden lâiklik, çağdaşlaşmayla birlikte millî birlik ve bütünlük ile din ve vicdan özgürlüğünün güvencesidir.”¹³²*

MHP'nin, 1988 ve 1993 tarihli programlarında din ve vicdan özgürlüğüne daha fazla yer verdiği görülmektedir. 2000 ve 2009 tarihli programlarında ise daha öz bir şekilde bir devlet düzeninin, din ve vicdan özgürlüğünü içerdiği ölçüde laik ve demokratik olduğu belirtilmektedir. 2000 v e 2009 tarihli parti programlarında, laikliğin çağdaşlaşmayla birlikte milli birlik ve bütünlük ile din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olduğu açıklanmaktadır.

¹³¹ Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara, 2000, s. 12-13.

¹³² Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara, 2009, s. 23.

Özetlemek gerekirse, partinin programlarında din ve vicdan özgürlüğü konusuna geniş biçimde yer verilmektedir. Buna göre parti, din ve vicdan hürriyetinin gerçek manası ile hukuki güvenceye kavuşturulmasını, milli birlik ve beraberliğin zaruri bir şartı olarak görmektedir. Programda, din ve vicdan özgürlüğü, herhangi bir dine inanmak veya inanmama hakkı olarak değerlendirilmektedir. Parti, laiklik ilkesini, milli birlik ve bütünlük ile din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca laikliği dindar insanlara müdahale aracı olarak gören her türlü zihniyetle mücadele etmenin, öncelikle devlete düştüğünü savunmaktadır.

5.9. CUMHURİYET HALK PARTİSİ

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi sonucu kapatılan Cumhuriyet Halk Partisi, 09.09.1992 tarihinde yapılan 25. Kurultayında tekrar açılmıştır. Parti, 1994 ve 2004¹³³ yıllarında basılan “Yeni Hedefler Yeni Türkiye” Programında, din-devlet ilişkileri ve laiklik ilkesi ile ilgili görüşlerine detaylı bir şekilde yer vermektedir. Parti programının “İdeolojik Özümüz ve Temel Tercihlerimiz” başlığı altındaki giriş bölümünde inanç ve ibadet özgürlüğü ve laiklik ilkesi birlikte değerlendirilmektedir. *“Bütün inançlar, devlet önünde eşittir. CHP, devleti dinsel inançlara karıştırmaz; dinsel inançların da devlet işlerine karışmasına kesinlikle izin vermez. İnanç ve ibadet özgürlüğünü, kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı sayar. Dinin baskı unsuru olmasına da, din duygusunun ve dinsel inançların baskı altına alınmasına da karşıdır. Laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı tutulmasıdır. Laiklik, Cumhuriyetin ve demokrasinin, ulusal bütünlüğün ve iç barışın temel taşıdır. Laiklik, toplumdaki farklı inançların barış içinde birlikte yaşama yöntemidir. Laiklik, inananların, farklı düşüncelerin kendi tercihlerinin “ortak güvencesidir”. “Laikliğin temel özelliği, toplumun bütünlüğüne katkı yapmasıdır; barışı ve karşılıklı anlayışı, hoşgörüyü kurumsallaştırmasıdır. Laik devlet, din-inanç-düşünce özgürlüklerinde farklılaşanlar arasında bir “taraf” değildir; ortak güvencenin düzenleyicisidir. Çağdaşlığın, bilimselliğin ve demokrasinin temel taşı laikliktir. Laiklik korunmadan demokrasi yaşatılamaz. Eğitim laikleşmeden, yeniliğe ve değişime açık*

---

¹³³ Parti Programı'nın tarihine rastlanılmamıştır. Burada yer verilen tarih TBMM Kütüphanesi kayıtlarından alınmıştır.

çağdaş bir toplum ve devlet yapısı oluşturulamaz. CHP, dinin istismarını başta eğitim olmak üzere her alanda önlemekte kararlıdır. Laikliği uzun vadeli gereği, inanç dünyasının sivil topluma devredilmesidir. Laikliğe karşı uluslararası bir stratejinin Türkiye'ye yönelik saldırıları karşısında, laiklik, CHP'nin özel bir duyarlılıkla savunduğu ilkedir. İnanç dünyasını, eğitimi ve siyaseti bu saldırılardan korumak CHP'nin öncelikli görevidir. Laiklik, Türkiye'de laikliğin kurucusu CHP'nin öncelikli sorumluluğudur.”¹³⁴

Parti programında laikliğin korunması ile ilgili ayrı bir başlık açılmıştır. *“Toplum ve devlet yaşamında laiklik, Cumhuriyet'in ulusal bütünlüğünün ve toplumsal barışın temel taşıdır. Laiklik korunmadan demokrasi yaşatılmaz; çağdaş toplum oluşturulamaz. Bu nedenlerle, Türkiye'de laikliğin kurucusu olan Cumhuriyet Halk Partisi için laiklik, hiçbir şekilde ödün veremeyeceği temel ilkedir. CHP, çağdaş laiklik anlayışı ile, dini devlet işinden ayrı tutar; bütün inançların devlet önünde eşit olmasını savunur. CHP, inanç özgürlüğünü, kışının kutsal ve dokunulmaz hakkı sayar Bu anlayışla, devletin dinsel inançlara karışmasını değil, inanç özgürlüğünü korumasını öngörür. CHP, din unsurunun baskı aracı olmasını da, din duygusunun ve dinsel inançların baskı altına alınmasına da karşıdır. CHP, laikliği, bir toplumda farklı inanç özelliklerinin barış içinde birlikte yaşanabilmelerinin ortak güvencesi olarak görmektedir. Laikliğin nihai amacı, inanç dünyasının sivil topluma devredilmesidir. Bu sürece geçerken, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın farklı inançlara yansız yaklaşması; katılmak isteyen her inanca açık bir yapılanmaya yönelmesi; resmi devlet kurumunda yer almak istemeyen inançların da devletin desteğinden yoksun bırakılmaması gereklidir. Laik düşünceye sınıksız sarılmadan, eğitim düzenini laik bir zemine oturtmadan, eğitim laikleştirmeden, yeniliğe ve değişime açık, geleceği kavrayabilecek çağdaş bir toplum ve devlet yapısı oluşturulamaz. CHP, eğitimin laikleştirilmesi amacıyla;*

-Özel din eğitiminin etkin bir biçimde denetlenmesini, -imam-hatip eğitiminin din görevlisi ihtiyacı çerçevesinde düzenlenmesini,

-"Öğretim Birliği" yasasının, özel ve resmi tüm eğitim kurumlarında işlerliğe kavuşturulmasını,

---

¹³⁴ **Cumhuriyet Halk Partisi Programı**, Yeni Hedefler Yeni Türkiye, 1994, s. 19-20.

-Din derslerinin düzenlenmesinde farklı inanç ve duyarlılıkların varlığının da gözetilmesini ve sadece "isteğe bağlı" hale getirilmesini öngörmektedir. Bu genel anlayış çerçevesinde, Cumhuriyet Halk Partisi ülkemizde, laikliğin her dönemde ödünsüz savunucusu olacak, bu alanda toplumumuzun güvencesini oluşturacaktır."¹³⁵ Parti programında din eğitimi ile ilgili görüşlere ise "Din Eğitimi" başlığı altında verilmektedir. "Din eğitimi bireyin inanç dünyasını geliştiren, çağdaş gelişmeye açan, moral değerlerini zenginleştiren, insan ve doğa sevgisini arttıran nitelikte olmalı ve tam bir özgürlük içinde yapılabilmelidir Bu anlayışla, CHP, özel ve resmi din eğitimini Tevhidi Tedrisat (Eğitim Birliği) Kanunu'nun çerçevesinde oturtmayı laik, demokratik devlet anlayışının vazgeçilmez kuralı olarak saymaktadır. CHP iktidarında, İmam Hatip Okulları orta öğretimin "Çok Amaçlı Okullar" sistemine dahil edilecek; çağdaş, nitelikli din görevlisi yetiştirecek öğretim ortamı geliştirilecektir İlahiyat fakülteleri ise başta bu okullara öğretmen olmak üzere, toplumun aydın din adamı ihtiyacını karşılayacak şekilde, eğitim ve öğretim programları ile beraber, yeniden düzenleyecektir. CHP, özel din eğitiminin devletin, yakın denetimi altında, amacı ve özü çerçevesinde faaliyet göstermelerini gerekli görmektedir. CHP, eğitim sisteminde din eğitiminin sadece "isteğe bağlı" hale getirilmesini, din derslerinin düzenlenmesinde farklı inanç ve duyarlılıkların varlığının da gözetilmesini öngörmektedir."¹³⁶

CHP'nin, 2008 yılında¹³⁷ açıkladığı parti programında ise, laiklik ilkesi ile ilgili görüşleri ayrı bir başlıkta belirtilmektedir. "Laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı tutulmasıdır. İnanç ve vicdan özgürlüğünün omurgası, toplumdaki farklı inançların barış içinde birlikte yaşamalarının ön koşulu ve güvencesidir. Cumhuriyetin ve demokrasinin, ulusal bütünlüğün ve iç barışın temel değeridir. Devletin ve kurumlarının, toplumun, hukukun ve eğitimin laik olması, asla ödün veremeyeceğimiz temel kuraldır. Laiklik ilkesinin temel amacı aklın özgürleştirilmesidir. CHP için laiklik; Ulusal bütünlük ile iç barışın, çağdaşlık ile bilimselliğin temel taşıdır. Bu anlayışla, siyasetin dini istismar etmesin kesinlikle karşıdır. Ne dinin siyasallaştırılması, ne de siyaseti dinselleştirilmesini kabul etmez. Devlet din ve inançla karşısında eşit mesafededir. Devletin dini olmaz. Din

¹³⁵ Cumhuriyet Halk Partisi Programı, 1994, s. 40-41.

¹³⁶ Cumhuriyet Halk Partisi Programı, 1994, s. 86-87.

¹³⁷ Parti Programı'nın tarihine rastlanılmamıştır. Burada yer verilen tarih TBMM Kütüphanesi kayıtlarından alınmıştır.

kamusal alanın değil, özel alanın olgusudur. Cumhuriyetin, bilimselliğin, demokrasinin, iç barışın, insan haklarının ve ulusal bütünlüğün temel taşıdır. İnsan haklarının, kadın-erkek eşitliğinin, çağdaşlığın ve modernleşmenin güvencesidir Bütün bu özellikleriyle anayasamızın değiştirilemez ve vazgeçilemez hükmüdür.”¹³⁸ Parti programının “Demokrasi, İnsan Hakları Ve Özgürlükler” başlığı altında ise din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili görüşler açıklanmaktadır. “Kimse dinsel inanç ve düşüncesinden ötürü kınanamaz, baskı altına alınamaz; düşünce ve inançlarını değiştirmeye, açıklamaya zorlanamaz. Herkes ibadetini, dininin veya inancının gereğini özgürce yapma, öğrenme ve geliştirme hakkına sahiptir.”¹³⁹ “Din Kültürü ve Ahlak Eğitimi” bölümünde ise Milli Eğitim ile ilgili parti politikalarının yanı sıra, Kuran kurslarında verilmesi gereken eğitim ile ilgili görüş belirtilmektedir. “Özgürlük, ancak laik eğitim ortamında anlam ve değer kazanabilir, sürekliliğini koruyabilir. Eğitim düzeni laik bir zemine oturtularak, öğretim birliği çerçevesinde yürütülerek, bilime, yeniliğe ve değişime açık, gelecek vizyonu olan, çağdaş bir toplum ve demokratik devlet yapısı oluşturulur. Din kültürü eğitimi, bireyin inanç dünyasını geliştiren, çağdaş gelişmeye açık, manevi ve ahlaki değerleri zenginleştiren, insan ve doğa sevgisini artıran nitelikte olacak, dinin siyasi amaçlarla istismarına yol açmayacak şekilde gerçekleştirilecektir. Dini duygular istismar edilerek cemaat veya tarikatların eğitim kurumlarını kuşatması önlenecektir. İmam-Hatip eğitimi, din görevlisi sayısına duyulmakta olan ihtiyaç çerçevesinde düzenlenecektir. İlk ve ortaöğretim kurumlarında verilen din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin Anayasanın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi sağlanacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı Kuran Kursları dışındaki Kuran Kursları veya benzeri hizmet sunan kuruluşlara izin verilmemesi, tüm Kuran Kurslarının etkin olarak denetlenmesi sağlanacaktır.”¹⁴⁰

Partinin, bu dönemde kabul ettiği programlarda, gerek laiklik ilkesi, gerekse din-devlet ilişkileri ile ilgili görüşlere ayrıntılı bir şekilde yer verdiği görülmektedir. Buna göre, programlarda inanç ve ibadet özgürlüğü, kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı olarak belirtilmektedir. Parti, dinin baskı unsuru olmasına da, din duygusunun ve dinsel

¹³⁸ Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Çağdaş Türkiye İçin Değişim, ty, s. 15-16.

¹³⁹ Cumhuriyet Halk Partisi Programı, ty, s. 44.

¹⁴⁰ Cumhuriyet Halk Partisi Programı, ty, s. 297-298.

inançların baskı altına alınmasına da karşı olduğunu ifade etmektedir. Laiklik ise, programda, Cumhuriyet'in ve demokrasinin, ulusal bütünlüğün ve iç barışın temel taşı olarak değerlendirilmektedir. Laiklik aynı zamanda, toplumdaki farklı inançların barış içinde birlikte yaşama yöntemi, farklı düşünce ve inançların ortak güvencesi olarak ifade edilmektedir. Programlarda laiklik ilkesinin temel amacının, aklın özgürleştirilmesi, nihai hedefin ise, inanç dünyasının sivil topluma devredilmesi olarak belirtilmektedir. Eğitim laikleşmeden, yeniliğe ve değişime açık çağdaş bir toplum ve devlet yapısının oluşmayacağı belirtilen programda, bu amaçla yapılması gereken tedbirler sıralanmaktadır. Bu bağlamda, özel din eğitiminin etkin bir şekilde denetlenmesi öğretim birliği yasası ve din derslerinin düzenlenmesi konusunda içerik sunulmaktadır.

5.10. FAZİLET PARTİSİ

Fazilet Partisi (FP), 18.12.1997 tarihinde İsmail Alptekin genel başkanlığında Ankara'da kurulmuştur. Siyasi eğilimi "siyasal İslamcı"dır.¹⁴¹ Parti, 1999 seçimlerinde % 15.4 oy oranı ve 111 milletvekili ile TBMM'de temsil edilmiştir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın partinin laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı hareket ettiği iddiasıyla açtığı dava sonucu, Anayasa Mahkemesi tarafından 22.06.2001 tarihinde kapatılmıştır.¹⁴²

FP, 1998 tarihli programında partinin kuruluş amacını; "Amaç ve İlkeler" başlığı altında açıklamaktadır. *"Partimizin amacı, Atatürk ilke ve Devrimlerinin Anayasada ifadesini bulduğu, Demokratik, Laik ve Sosyal Hukuk Devleti Anlayışı içinde*

.....

- Düşünce ve ifade, din ve vicdan ile, hür teşebbüs özgürlüklerinin en geniş ve kamil manada kullanımına imkan sağlamak,

---

¹⁴¹ Kaynar, s. 317.

¹⁴² Kaynar, s. 317-318.

*-Dil, din, mezhep, meşrep ve ırk ayrımı gözetmeksizin ulusal birlik ve beraberliğin temin ederek barış içinde yaşamak .....tır.*¹⁴³

Partinin programında laiklik ilkesi ile ilgili görüşler, “Temel Hak ve Özgürlükler” başlığı altında açıklanmaktadır. Buna göre, *“İnsanların dil, din, mezhep, meşrep, ırk ayrılıklarına bakmaksızın onların mal, can, namus emniyetini sağlamayı, dini inanç ve teşebbüs özgürlüklerinin garanti altına alınmasını devletin en başta gelen görevi sayar. Laikliği din ve vicdan özgürlüğünün, inanç ve ibadet hürriyetinin bir teminatı olarak görür. Hiç kimsenin, başkalarının dini inanç ve ibadetlerini engellememesi gerekliliğine, yine hiç kimsenin başkalarına zor kullanarak ibadet ve şahsi yaşantısına müdahale etmesini kabul edilemez olarak görür. Bu gibi hareketleri, laikliğe, insan hak ve özgürlüklerine müdahale sayar.*¹⁴⁴

Parti programında laiklik ilkesi, din ve vicdan özgürlüğünün, inanç ve ibadet hürriyetinin teminatı olarak görülmektedir. Ayrıca programda, vatandaşların dil, din, mezhep ve ırk ayrılıklarına bakmaksızın onların mal, can emniyetini sağlama ve dini inanç ve teşebbüs özgürlüklerini garanti altına alma konusunda, devlete pozitif sorumluluk yüklenmektedir.

5.11. ADALET VE KALKINMA PARTİSİ

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ), 14.08.2001 tarihinde Ankara’da kurulmuştur. 16.08.2001 tarihinde toplanan Kurucular Kurulu toplantısında Recep Tayyip Erdoğan partinin genel başkanı seçilmiştir. Siyasi eğilimi “muhafazakar demokrat”tır.¹⁴⁵ Parti, 2002 seçimlerinde % 34.3 oy oranı ve 363 milletvekili, 2007 seçimlerinde 46.6 oy oranı ve 327 milletvekili ile TBMM’de temsil edilmiştir.¹⁴⁶

Parti, 2002 tarihli programında kendini *“binlerce yıldır aynı coğrafya üzerinde barış, dostluk ve kardeşlik içinde birlikte yaşayan, ortak bir kaderi paylaşan, sevinçleri,*

¹⁴³ **Fazilet Partisi Kalkınma Programı**, s. 3.

¹⁴⁴ **Fazilet Partisi Kalkınma Programı**, s. 5.

¹⁴⁵ Kaynar, s. 335.

¹⁴⁶ **Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007)**, s. 96-97.

kederleri, kıvançları ortak olan tüm halkımızın partisi” olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, tüm vatandaşları, cinsiyetleri, etnik kökenleri, inançları ve dünya görüşleri ne olursa olsun ayırım yapmaksızın kucakladığını belirtmektedir. Bu çoğulcu anlayışın temelinde, yurttaşlık bilincinin geliştirilmesi ve üzerinde yaşamakta olunan vatana mensup olma gururunun bütün yurttaşlar ile paylaşılmasının, partinin temel hedeflerinden olduğu belirtilmektedir. Parti, programında kendini, “Türkiye Cumhuriyeti'nin birlik ve bütünlüğünün, laik, demokratik, sosyal hukuk devletinin, sivilleşmenin, demokratikleşmenin, inanç özgürlüğünün ve fırsat eşitliğinin esas kabul edildiği bir zemin” şeklinde tarif etmektedir.¹⁴⁷

Parti programında,¹⁴⁸ laiklik ilkesine, “Temel Haklar ve Siyasi İlkeler” bölümünde ve “Temel hak ve Özgürlükler” başlığı altında yer verilmektedir. *“Partimiz, dini insanlığın en önemli kurumlarından biri, laikliği ise demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür. Laikliğin, din düşmanlığı şeklinde yorumlanmasına ve örselenmesine karşıdır. Esasen laiklik, her türlü din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmelerini, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamalarını ancak inançsız insanların da hayatlarını bu doğrultuda tanzim etmelerini sağlar. Bu bakımdan laiklik, özgürlük ve toplumsal barış ilkesidir. Partimiz, kutsal dini değerlerin ve etnisitenin istismar edilerek siyaset malzemesi yapılmasını reddeder. Dindar insanları rencide eden tavır ve uygulamaları ve onların, dini yaşayış ve tercihlerinden dolayı farklı muameleye tabi tutulmalarını anti-demokratik, insan hak ve özgürlüklerine aykırı bulur. Öte yandan dini, siyasi, ekonomik veya başka çıkarılara alet etmek veya dini kullanarak farklı düşünen ve yaşayan insanlar üzerinde baskı kurmak da kabul edilemez.”¹⁴⁹*

Programda, dinin, insanlığın en önemli kurumlarından biri olduğu ifade edilmektedir. Laiklik ilkesi ise, demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak belirtilmektedir. Laikliğin, din düşmanlığı şeklinde

¹⁴⁷ AK PARTİ Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002, s. 5-7.

¹⁴⁸ Yararlanılan programlar, 2002, 2003, 2006 yıllarına aittir. Ayrıca programlar tarihsiz iki baskı şeklinde olup içerik itibarıyla aynıdır

¹⁴⁹ AK PARTİ Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002, s. 14-15.

yorumlanmasına karşı olunduğu belirtilen programda, bilakis laiklik, bir özgürlük ve toplumsal barış ilkesi olarak değeriendirilmektedir.

5.12. DEĞERLENDİRME

1982 Anayasası dönemi tüm parti programlarında, din-devlet ilişkilerine, din ve vicdan özgürlüğü açısından yer verildiğı görülmektedir. Ayrıca programlarda, laiklik ilkesine, söz konusu hürriyetleri kısıtlayıcı bir anlam yüklenmemekte, aksine söz konusu ilke, milli birlik ve bütünlük ile din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olarak ele alınmaktadır.

ANAP, programlarında, maddi ve manevi gelişmenin birlikte sağlanması gerekliliğı üzerinde durulurken, MDP, inanç ayrılıklarının milli birlik konusunda sorun oluşturmayacağı belirtmektedir. MHP programında ise, din ve vicdan özgürlüğü, herhangi bir dine inanmak veya inanmama hakkı olarak değeriendirilmektedir. HP, SHP ve DSP programlarında, laiklik ilkesi ilk dönem CHP programlarında olduğı gibi, çağdaşlaşmanın önemli bir unsuru olarak ele alınmaktadır. Ayrıca HP ve SHP, inanç ve ibadet özgürlüğünü koruma noktasında devlete pozitif sorumluluk yüklemektedirler. Alevi-Sünni kardeşliğine değinilen DSP programında, Alevi-Bektaşî vatandaşlar, laikliğin, demokrasinin ve Atatürkçülüğün güvencesi olarak görülmektedir. CHP programlarda, laiklik ilkesi ile ilgili temel amacın, aklın özgürleştirilmesi, nihai hedefin ise, inanç dünyasının sivil topluma devredilmesi olarak belirtildiğı görülmektedir.

6. BÖLÜMÜN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Günümüzde dinin tüm ülkelerde önemli bir yeri vardır. Din ile ilgili lehte ve aleyhte fikri, siyasal, sosyolojik, inişli-çıkışlı tepkiler söz konusudur. Dinin etrafındaki bu tartışmalar, laiklik ilkesini ve ona atfedilen değer ve uygulama metotlarının tartışılmasına yol açmaktadır. Bu durum toplumsal istek ve değerleri sistematik bir şekilde ortaya koyarak kategorize eden siyasal partileri ve onların programlarını da aynı şekilde etkilemektedir.

Türkiye’de siyasal parti programları incelendiğinde, çok partili döneme kadar laiklik ilkesi ile ilgili, açıkça ve doğrudan bir açıklamanın söz konusu olmadığını belirtmek gerekir. Bu dönemin programlarında yer alan ifadeler daha çok milli egemenlik, bilim, siyaset ve sosyal hayatta dinin referans alınmaması ve dini hürmetkarlığa vurgu yapılması ile ilgilidir. Ancak çok partili hayata geçişten sonra, “Cumhuriyet kanunlarına uygun parti programları çerçevesinde Türkiye’nin dini ve sosyal yapısına uygun laiklik anlayışları tartışılmaya başlanmıştır.”¹⁵⁰

Çok partili yaşama geçişten itibaren, parti programları incelendiğinde, laiklik ilkesi ve din-devlet ilişkileri ile ilgi görüşlerin -bir iki istisna hariç- birbirinden çok farklı olmadığı görülmektedir. Hemen tüm parti programlarında, söz konusu ilke ile ilgili görüşler, din ve vicdan hürriyeti ile birlikte ele alınmakta ve bir orta yol bulunmaya çalışılmaktadır.

Tüm siyasal parti programların ortak noktası, laikliği dinsizlik olarak algılanmadıklarını özellikle belirtmeleridir. Programlarda, devletin her türlü dini etkiden uzak tutulması, dinin baskı unsuru olmaması ve dinsel inançların baskı altına alınmaması ortak görüş olarak ortaya çıkmaktadır. Laiklik, din-devlet ayrılığı olarak tarif edildiği ve söz konusu kavram hemen tüm parti programlarında bu anlamıyla teyit edildiği halde, programlarda, devlet tarafından verilecek din hizmetleri ve din eğitimi ile ilgili ayrıntılı açıklamalara yer verilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili projeler parti programlarında yerlerini alırken, söz konusu kurumun varlığı ciddi bir tartışma konusu olmamaktadır. Sadece muhafazakar eğilimli olan CGP, programında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın genel idare içinde yer almasına taraftar olduğunu vurgularken, laik bir ülkede böyle bir kurumun yerinin olmadığı görüşü ise 17.10.1966 tarihinde kurulan TBP tarafından savunulmaktadır.

Parti programlarında farklı din mensuplarına ve bu dinlere hürmeti ifade eden ilk parti “Parti itikadat-ı diniyeye hürmetkardır” maddesi ile TPCF olmuştur denilebilir. Bu partiyi muhafazakar eğilimli olan MP ve AP ile “sol” eğilimli TİP izlemektedir. Alevi-

---

¹⁵⁰ Arabacı Fazlı, “AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, **Avrupa Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 9.

Bektaşi kültürüne özellikle vurgu yapan ve bu kültürün, laikliğin asıl güvencesi olduğunu ifade eden tek parti ise 2003 tarihli programı ile DSP olmaktadır.

Laiklik ilkesi ve dine hürmetkarlık konusu arasında dengeli bir yol tutturmaya çalışan parti programlarında, din ve vicdan özgürlüğüne en fazla vurgu, 1967 tarihli GP programı ile 1988 tarihli MHP programında bulunmaktadır. Laiklik ilkesinin hassasiyetle en fazla vurgulandığı program ise 2003 programı ile DSP programıdır. Laiklik ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle kapatılan RP ve FP'nin parti programları incelendiğinde laiklik ilkesi ya da din-devlet ilişkileri ile ilgili uç bir yorum içermediği görülmektedir. Hatta söz konusu partilerde din ve vicdan özgürlüğüne yapılan vurgu, "sol" bir siyaset güden parti programlarının vurguları yanında zayıf olarak değerlendirilebilir.

Din-devlet ilişkileri konusunda parti programlarının birbirinden çok farklı olmaması, öncelikli olarak Türk siyasetinin yapısına dayandırılmaktadır. Türk siyasetinin "sınıfsal bölünmelerden çok kültürel bölünmelere" dayanması sonucu, parti sisteminde sınıf kutuplaşması zayıf kalmış ve siyasal partiler sosyal bakımdan homojen olamamışlardır.¹⁵¹ "Nitekim belli başlı Türk partileri, şimdiye kadar, bütün sosyal sınıflara ve gruplara hitap etmeğe çalışmışlar, hemen her sosyal tabaka içinde önemli sayıda üye ve taraftar bulmuşlardır."¹⁵² Sınıfsal olarak kutuplaşmamış olan Türk parti sistemi ideolojik olarak ta zayıf bir kutuplaşma göstermiştir. 1946-1960 yılları arasındaki CHP ve DP gibi iki büyük partiyi ayıran doktrin farklarının önemsizliği göze çarpmaktadır. Kemalizmin temel hedefi olan modernleşme ve ana ideolojik ilkesi niteliğindeki laiklik, bazı ufak farklarla söz konusu her iki parti tarafından da paylaşılmaktadır.¹⁵³

İkinci olarak, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de siyasal partiler, seçim yoluyla iktidarı ele geçirmek amacı güttüklerinden, genellikle tek bir grubun sosyal menfaatini temsil etmediklerini ve çeşitli menfaat gruplarına hitap etmeye çalıştıklarını belirtmek gerekir. Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, incelemiş bulunduğumuz partilerin seçim barajını aşarak TBMM'de temsil edilme hakkı kazanmış

¹⁵¹ Özbudun, **Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini**, s. 241.

¹⁵² Özbudun, **Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini**, s. 241.

¹⁵³ Özbudun, **Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini**, s. 242.

olan, oy oranı ile programı arasında bir denge tutturmaya çalışan partiler olmalıdır. Nitekim zamanında söylenen şu söz günümüzde de geçerliliğini korumaktadır: “parti program ve prensiplerinin açık olması, partilere çok şey vaat ettirir. Bunu için partiler programlarında müphemce olmayı ve açık kapılar bırakmayı, sarih olmaya daima tercih ederler.”¹⁵⁴

Ancak hemen her parti programında laiklik ilkesinin hassasiyetle vurgulanması da temel kabul noktasında düşündürücü olabilir. Zira bazı yazarlara göre, “Hukuk devleti, insan hakları ve demokrasinin güvenceli bir biçimde tesis edildiği yerlerde ayrıca laikliğin özel olarak vurgulanmasına gerek yoktur. Bu ülkelerde laikliğin hizmet edebileceği hiçbir amaç yoktur ki bu değerler üstüne kurulu bir sosyopolitik düzende zaten güvence altına alınmış olmasın.”¹⁵⁵

---

¹⁵⁴ Başgil, Ali Fuat, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1960, s. 111.

¹⁵⁵ Erdoğan, Mustafa, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s. 240.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE HÜKÜMET PROGRAMLARINDA ÖNRÖRÜLEN LAİKLİK

ANLAYIŞI

1. GENEL OLARAK

Türkiye Cumhuriyeti hükümet programları, kurulan hükümetlerin, genel bakış açısını ve gerçekleştirmeyi amaçladığı politikaları, sistemli bir metin haline getirerek, Meclis'in onayına sunduğu birer program metnidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde hükümet programları, siyasi tarihimizin içinde önemli bir yer tutmaktadır. Hükümet programlarında, diğer konularda olduğu gibi din-devlet ilişkileri de hazırlandıkları dönemin şartlarından etkilendiği görülmektedir.

Türkiye'de laiklik ilkesi ve din-devlet ilişkilerine ilk defa 24.01.1949 tarihli Günaltay Hükümeti programında yer verildiği görülmektedir. Bu tarihten itibaren, tüm hükümet programlarında, söz konusu ilke ile ilgili genel görüşlere, "Temel İlkeler/Görüşler" veya "Temel Hak ve Hürriyetler" vb başlıkları altında yer verilmektedir. Konu ile ilgili atılacak somut adımlar ise "Milli Eğitim" ve "Din Hizmetleri" başlıkları altında yer almaktadır. Özellikle, yetiştirilmek istenen neslin, birlik beraberlik ruhu taşıması ve Komünizm gibi bölücü olarak adlandırılan akımlara set çekmesi açısından, milli eğitim konusunda din eğitime yer verildiği görülmektedir.

Aşağıda hükümet programları ele alınırken anayasal dönemler (1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasası) dikkate alınarak bir bölümlenme yapılmıştır. Ayrıca 27 Mayıs ve 12 Eylül Askeri İhtilalleri döneminde kurulan hükümetler için ayrı bir başlık açılmıştır.

2. 1921 ANAYASASI DÖNEMİNDE HÜKÜMET PROGRAMLARI

2.1. GENEL OLARAK

Milli mücadele döneminde, İngilizlerin İstanbul'u işgal etmeleri ve milli mücadele taraftarı bir çok milletvekilini tutuklamaları üzerine, Osmanlı Mebusan Meclis'inin görevini yapmasına olanak kalmadı. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, illere gönderdiği bir tamimle Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin kurulacağını bildirerek yeni seçimler yapılmasını istedi. Bu şekilde, seçilen üyeler ve İstanbul'dan kaçan eski Mebusan Meclis'i üyeleri ile ilk Meclis kurulmuş oldu.¹

Kurulan TBMM'nin ilk işlemlerinden biri, kendi bünyesinde bir yürütme kuvveti oluşturmak oldu. Yürütme kuvvetini oluşturan bakanlar (icra vekilleri) Meclis tarafından ve kendi üyeleri arasından teker teker seçilmekteydi. Hükümet, Devlet Başkanlığı makamını ise siyasal nedenlerle oluşturmadı. Bu dönemde, yasama ve yürütme kuvvetlerinin, yasama organında birleştirildi. Böylece Meclis'in her zaman bakanları değiştirebildiği ve onlara yön verebildiği, ancak bakanların Meclis üzerinde herhangi hukuki bir yaptırımının olmadığı, "meclis hükümeti sistemi" olarak adlandırılan sistem uygulanmış oldu.²

TBMM hükümetinin dayandığı ilkeler, daha sonra 20.01.1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Anayasal dayanağa kavuşturuldu. Zaman içerisinde, 1921 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle, Cumhuriyet ilan edildi, Cumhurbaşkanı, Başbakan ve diğer Bakanların seçim şartları düzenlendi.³

2.2. MUVAKKAT İCRA ENCÜMENİ

25.04.1920 – 03.05.1920 tarihleri arasında görevde bulunan İcra Vekilleri Heyeti'nin reisi, Mustafa Kemal Paşa'dır.

---

¹ Özbudun, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2011, s. 27.

² Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 28-29.

³ Konu ile ilgili bkz. Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 28-30.

Meclis, üyelerinin birbirlerini yeterince tanımamaları ve Teşkilâtı İdare Programlarının henüz düzenlenmemiş olması dolayısıyla İcra Vekilleri Heyeti geçici kabul edilmiştir. ⁴ Hükümetin, Meclis'e sunduğu bir hükümet programına rastlanılmamaktadır.

2.3. İCRA VEKİLLERİ HEYETİ HÜKÜMET PROGRAMLARI

03.05.1920 – 24.01.1921 tarihleri arasında görevde bulunan Birinci İcra Vekilleri Heyeti'nin reisi, Mustafa Kemal Paşa'dır.⁵ Hükümet programını 09.05.1920 tarihinde Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey okumuştur. Olağanüstü şartlar sebebiyle uzun süren muamelata gerek olmadığı belirtilen program, *“Meclis-i Alileri namına işe başlamış olan Heyet-i İcraiye”, “vatanın selameti, Hilafet ve Saltanatın istiklal ve masuniyeti, ... gaye-i ulviyesine matuftur”* cümlesiyle başlar.⁶

Hükümet programında, bir milletin varlığını ve hayatını muhafaza edebilmesi için, en mühim faktör olarak milli eğitime dikkat çekilmektedir. Eğitim politikası ile ilgili öncelikler sıralanırken, çocuklara verilecek olan terbiyenin, her yönü ile dini ve milli bir hale konacağı belirtilmektedir. Bu konuda hükümetin dikkatle ve özel bir gayretle çalışacağı belirtilmektedir.⁷

24.01.1921-19.05.1921 Tarihleri arasında görevde bulunan Fevzi Çakmak Paşa'nın reisliğindeki İkinci İcra Vekilleri Heyeti,⁸ 19.05.1921 – 09.07.1922 tarihleri arasında görevde bulunan Fevzi Çakmak Paşa'nın reisliğindeki Üçüncü İcra Vekilleri Heyeti,⁹ ile 12.07.1922 – 04.08.1923 tarihleri arasında görevde bulunan Hüseyin Rauf Bey'in (Orbay) reisliğindeki Dördüncü İcra Vekilleri Heyeti,¹⁰ hükümetlerinin Meclis'e sunduğu bir hükümet programına rastlanmamıştır.

⁴ TBMMZC, D. 1, C. 1, s. 55–60.

⁵ Dağlı, Nuran; Belma, Aktürk, **Hükümetler ve Programları** (I.Cilt), TBMM Basımevi, Ankara, 1988, s. 2.

⁶ TBMMZC, D. 1, C. 1, s. 241.

⁷ TBMMZC, D. 1, C. 1, s. 241-242.

⁸ TBMMZC, D. 1, C. 7, s. 372.

⁹ TBMMZC, D. 1, C. 10, s. 318-320.

¹⁰ TBMMZC, D. 1, C. 21, s. 358-362.

14.08.1923 – 27.10.1923 tarihleri arasında görevde bulunan Ali Fethi Bey’in (Okyar) reisliğindeki Beşinci İcra Vekilleri Heyeti’nin programı, 05.09.1923 tarihinde, Ali Fethi Bey tarafından okunarak Meclis’in onayına sunulmuştur.¹¹

Programda, maliye ve asayiş ile ilgili konulara öncelik verilmektedir.¹² “Şer’iye ve Evkaf” başlığı altında yapılması planlanan işler, “*Vazifei asliye ve feriyelerini ifaya muktedir eimme ve halkın tehzib-i ahlakını temin ve ihtiyacat-ı ruhiyelerini tatmin edecek hutaba ve vâizlar yetiştirmek için icabeden tedabir ve teşkilat yapılacak ve medarisi mevcude ihtiyacat-ı asriyeye muvafık bir surette ıslah ve tanzim edilecek ve memaliki mustahsaladaki âbidat-ı islamiyenin imar ve ihyası esbabına tevessül olunacaktır*” şeklindedir.¹³

“Maarif” başlığı altındaki dokuzuncu maddede, kadınların eğitime de erkeklerin eğitimi kadar önem verileceği belirtilmektedir. Bu amaçla çeşitli merkezlerde her açıdan yetkin öğretmen liseleri ve kız liseleri açılmaya başlandığı, aşamalı olarak kız sanat okulları da açılacağı bildirilmektedir.¹⁴

“Adliye” başlığı altında ise, adliye teşkilatının ıslahının gereğinden bahsedilmektedir. Ayrıca medeni ihtiyaçları karşılamak üzere Kanun-u Medeniye ıslah Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye, Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye, Usul-ü Muhakemat-ı Şeriye’yi, Berri ve Bahri Ticaret kanunları ile Kanun-u Cezayı yenilemek ve ıslah etmek için komisyon faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Bu yenilenmenin seneler alabileceği dolayısıyla acil olan maddelerin Meclise daha erken getirileceği belirtilmektedir.¹⁵

2.4. I. İNÖNÜ HÜKÜMETİ

29.10.1923 – 06.03.1924 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette Başvekalete, Malatya Mebusu İsmet Paşa (İnönü) atanmıştır.¹⁶ Hükümetin, Meclis’e

---

¹¹ TBMMZC, D. 2, C. 1, s. 419-428.

¹² TBMMZC, D. 2, C. 1, s. 420.

¹³ TBMMZC, D. 2, C. 1, s. 422.

¹⁴ TBMMZC, D. 2, C. 1, s. 423.

¹⁵ TBMMZC, D. 2, C. 1, s. 423.

¹⁶ TBMMZC, D. 2, C. 3, s. 103.

sunduğu bir hükümet programına rastlanılmamıştır. Sadece, İsmet Paşa'nın Başvekil seçilmesi dolayısıyla Mecliste bir konuşma yaptığı görülmektedir.¹⁷

2.5. II. İNÖNÜ HÜKÜMETİ

06.03.1924 – 22.11.1924 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, Malatya Mebusu İsmet Paşa (İnönü) atanmıştır. Hükümetin, Meclis'e sunduğu bir hükümet programına rastlanılmamıştır.¹⁸

2.6. DEĞERLENDİRME

1921 Anayasası döneminde Birinci İcra Vekilleri Heyeti ve Beşinci İcra Vekilleri Heyeti hükümet programı getirmiştir. Söz konusu dönemde önceliğin vatanın kurtarılması olduğu görülmektedir. Cumhuriyet'in kurulmasından itibaren ise modern anlamda bir teşkilat kurma amaçlanmaktadır.

3. 1924 ANAYASASI DÖNEMİNDE HÜKÜMET PROGRAMLARI

3.1. GENEL OLARAK

1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kurulan yeni devletin ihtiyaçlarına cevap verememesi üzerine Yeni Anayasa, 20.04.1924 tarihinde kabul edildi. 1924 Anayasası, meclis hükümeti ile parlamenter rejim arası karma bir sistemi ortaya koymaktadır. Buna göre yasama ve yürütme TBMM'de toplanmıştır (m. 5), ancak yasama yetkisini Meclis kendi kullandığı (m. 6) halde yürütme yetkisini Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu eliyle kullanabilir (m. 7). Meclis, hükümeti her zaman denetleyebileceği ve düşürebileceği halde (m. 7) hükümetin Meclis'i fesih yetkisi bulunmamaktadır.¹⁹

---

¹⁷ TBMMZC, D. 2, C. 3, s. 103-104.

¹⁸ TBMMZC, D. 2, C. 7/1, s. 147.

¹⁹ Bkz. Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 31.

3.2. OKYAR HÜKÜMETİ

22.11.1924 – 03.03.1925 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, İstanbul Mebusu, Ali Fethi Bey (Okyar) atanmıştır.²⁰

Hükümet programı Başbakan Ali Fethi Bey tarafından, 22.11.1924 tarihinde Meclis'te okunmuştur. Ali Fethi Bey, programda, Müdafaai Milliye, Adliye, Dahiliye, Maliye, Maarif, Nafia, Ziraat, Ticaret, Sıhhiye ve Hariciye başlıkları altında kendi deyimleri ile “mücmel” olarak bir çok konuya değinmiştir.²¹ Söz konusu hükümet programında din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir hususa rastlanılmamaktadır.

3.3. III. İNÖNÜ HÜKÜMETİ

03.03.1925 – 01.11.1927 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, Malatya Mebusu İsmet Paşa (İnönü) atanmıştır.²²

Başvekil İsmet Paşa, hükümet programını, 04.03.1925 tarihinde Meclis'te okumuştur. Beş küçük paragraftan oluşan, özet mahiyetindeki bu hükümet programında, din–devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir konuya rastlanılmamaktadır.²³

3.4. IV. İNÖNÜ HÜKÜMETİ

01.11.1927 – 27.09.1930 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, Malatya Mebusu İsmet Paşa (İnönü) atanmıştır.²⁴

Başvekil İsmet Paşa, hükümet programını 05.11.1927 tarihinde Meclis'te okumuştur.²⁵ Hükümet programında “mufassal beyanat” ile meclisi “tasdi etmek

---

²⁰ TBMMZC, D. 2, C. 10, s. 375.

²¹ TBMMZC, D. 2, C. 10, s. 397-400.

²² TBMMZC, D. 2, C. 15, s. 127.

²³ TBMMZC, D. 2, C. 15, s. 127.

²⁴ TBMMZC, D. 3, C. 1, s. 12-13.

²⁵ TBMMZC, D. 3, C. 1, s. 22-24.

lüzumlu olmadığı zannında” olduğu ifade edilmekte, senelerden beri takip edilen umumi siyasette herhangi bir değişikliğin bulunmadığı belirtilmektedir.²⁶

Ancak İsmet Paşa, bazı noktalara temas ile hükümet politikasının “basit bir çerçevesini” açıklamak amacıyla, hükümetin, iç politikada her şeyden önce, vatandaşlar için hür rahat ve endişesiz, bir emniyet ve huzur taraftarı olduğu ve senelerden beri bu hususta elde edilen neticelerin vatandaşların memnuniyet ve menfaatlerini temin ettiği ümidinde olduğunu belirtmektedir. *Hükümet Programında ayrıca, “Şark vilayetlerimizin bazı mıntıklarında büyük irticai hareketlerin kati akametinden sonra bazı mevusane şekavetler devam etti. Bu şekavetleri cumhuriyetin nimet ve ıslahatında hususi menfaatlerinin haleldar görenlerin son gayretleri addetmekten ve geniş hudutları iltica ve avdet için istifade edilebilir zannetmekten mütevellit addedebiliriz. Bir taraftan hudutları beynelmilel kâvaidin icabatı dahilinde bertaraf için mahalli sükun olmayacak bir amil haline getirmek için sarfettiğimiz ciddi ve müstakimane gayretlerin semereler ümit ettirmesi diğer taraftan halkın cumhuriyetin nimetlerini idrak ederek bizzat tahrikâta mukavemet eylemesi ve aynı zamanda cumhuriyetin maddi kuvvetinin maddeten dahi tezelzül ettirilemeyeceğinin mükerrer tecrübelerle anlaşılması şakavetten ümit besliyenlerin bütün aksamı vatandaki huzur ve nizama ram olacaklarına şüphe bırakmamaktadır.....Gelecek devreyi mesuliyetimizde de memleketin huzur ve asayişini ve adliyenin hakim ve her müşkülü halleder vaziyetini muhafaza etmeyi birinci vazifemiz addedeceğiz”* denilmektedir.²⁷

Hükümet programında, iktisadi konulara daha ziyade ağırlık verildiği görülmektedir. İç politikada emniyet, huzur ve asayişe, dış politikada ise kurulan dostlukları devam ettirebilmek adına istikrar ve istikamete hassasiyet gösterileceği belirtilmiştir. Söz konusu programda din-devlet ilişkileri konusunda doğrudan herhangi bir ifadeye rastlanılmamaktadır.

---

²⁶ TBMMZC, D. 3, C. 1, s. 22.

²⁷ TBMMZC, D. 3, C. 1, s. 22-23.

3.5. V. İNÖNÜ HÜKÜMETİ

27.09.1930 – 04.05.1931 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, Malatya Mebusu İsmet Paşa (İnönü) atanmıştır.²⁸

Başvekil İsmet Paşa, hükümet programını 02.10.1930 tarihinde Meclis'te okumuştur.²⁹ Hükümet programında, "hükümetin takip edeceği siyâset umumi ve ana hatları ile senelerden beri takip olunan hatların aynı olacağı" belirtilmektedir.³⁰

Programda çeşitli başlıklar altında devletin yeniden yapılandırılması ile ilgili bir takım meseleler gündeme getirilmekte, ancak din- devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir konuya değinilmemektedir. Öte yandan, İsmet Paşa, her şeyden mühim olan meselenin Meclisi'nin idaresine ve iradesine, kendi haricinde herhangi bir tesirin etki edemeyeceğine kat'iyetle inanılması olduğunun altını çizmektedir. İcra Vekilleri Heyetinin, bu uğurda, elindeki bütün vasıtaları kullanacağı da belirtilmektedir.³¹

Önceki hükümet programlarına atıfta bulunulan hükümet programında, iç ve dış politikada çeşitli konulara yer verilmektedir. Bunun yanı sıra, hükümetin başlıca hedeflerinin kurulmuş olan nizamın korunması olduğu, "*Cumhuriyetçi ve halkçı bir milli hayatın masuniyet ve inkişafı*"nın kendileri için esas olduğu belirtilmektedir.³²

3.6. VI. İNÖNÜ HÜKÜMETİ

04.05.1931 –01.03.1935 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, Malatya Mebusu İsmet Paşa (İnönü) atanmıştır.³³

Başvekil İsmet Paşa, hükümet programını 09.05.1931 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁴ Hükümet programında, "*Cumhuriyet kanunlarının muhterem ve muta*

---

²⁸ TBMMZC, D. 3, C. 21, s. 30.

²⁹ TBMMZC, D. 3, C. 21, s. 34-36.

³⁰ TBMMZC, D. 3, C. 21, s. 34.

³¹ TBMMZC, D. 3, C. 21, s. 35-36.

³² TBMMZC, D. 3, C. 21, s. 34-35.

³³ TBMMZC, D. 4, C. 1, s. 9.

³⁴ TBMMZC, D. 4, C. 1, s. 22-23.

olması herhangi bir tereddüde ve sakat ümide mütehammil olmadığına anlaşılması ve anlatılması ile temin edilmek kabil” olduğu belirtilmektedir.³⁵ Programda, “Büyük Millet Meclisi'nin idaresi, Türkiye mukadderatı için kat'i bir hükmü ihtiva ettiğiniz sarsılmaz bir kanâat halinde bulunması, Cumhuriyetin serbest ve feyizli idaresinin her türlü inkişafı için temel şartıdır. Anarşik cereyanlardan uzak ve vatandaşların haklarını ve hürriyetlerini temin eden bir hayat tarzı bu suretle idame olunacağı kanâatindeyiz” denilmektedir.³⁶

Bu şekilde hükümet programında vatandaş hak ve hürriyetlerine yer verilmektedir. Öte yandan Cumhuriyet kanunlarının korunması ve geliştirilmesinin her şeyin üzerinde tutulacağı belirtilmektedir.³⁷

3.7. VII. İNÖNÜ HÜKÜMETİ

01.03.1935 – 01.11.1937 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, Malatya Mebusu İsmet İnönü atanmıştır.³⁸

Başvekil İsmet İnönü, hükümet programını 07.03.1935 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁹ Hükümet programında, hükümetin şimdiye kadar olduğu gibi sade bir program sahibi olduğu, hükümetin amacının *“inkılapların vücuda getirdiği yeni Türk cemiyetinin içerden ve dışarıdan sulh ve emniyet içinde çalışıp ilerlemesini ve açılması”* olduğu belirtilmektedir.⁴⁰

Çok kısa (yaklaşık iki sayfa) olan hükümet programında, kurulan yeni Cumhuriyetin, iç ve dış politikada barış ve emniyeti temin etmesinin, yurdun imarı ve yurttaşın refahı için birinci şart olduğu ifade edilmektedir. Ekonomi, nakliye ve ulaşım gibi iç siyaset konularının yanında dış siyaset ve sınır komşularıyla ilişkilere kısaca

---

³⁵ TBMMZC, D. 4, C. 1, s. 22.

³⁶ TBMMZC, D. 4, C. 1, s. 22.

³⁷ TBMMZC, D. 4, C. 1, s. 22-23.

³⁸ TBMMZC, D. 5, C. 1, s. 5.

³⁹ TBMMZC, D. 5, C. 1, s. 27-28.

⁴⁰ TBMMZC, D. 5, C. 1, s. 27.

değ inilmektedir. Din-devlet ilişkileri konusunda hükümet programında herhangi bir görüşe rastlanılmamaktadır.⁴¹

3.8. I. BAYAR HÜKÜMETİ

01.11.1937 – 11.11.1938 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, İzmir Mebusu Celal Bayar atanmıştır.⁴²

Başvekil Celal Bayar, hükümet programını 08.11.1937 tarihinde Meclis'te okumuştur.⁴³ Hükümet programında, egemenliğin ulusun olduğ unun altı çizilmekte ve bu maksatla her hükümet programının mecliste okunduğ u ifade edilmektedir.⁴⁴

Hükümet programında, *“Bizim gibi parti hükümetlerinin kendilerine mahsus bir programı yoktur. Takib edecekleri program, şahıslarınızda ve meclisin yüksek manevi şahsiyetinde kuvvetle, şerefle, temsil edilmekte olan ve büyük Türk milletinin arzu ve iradelerini toplayan Cumhuriyet Halk Partisi'nin realist ve dinamik programıdır”* sözleriyle CHP'nin parti programına atıfta bulunmaktadır. Ayrıca Meclis'e sunulan söz konusu programın, *“daima daha kuvvetli, daima daha refahlı, hür ve müstakil Türkiye”* şeklinde özetlenmesinin de mümkün olduğ u belirtilmektedir.⁴⁵

Hükümet programında, milli eğitim konusunun hassasiyetle ele alındığı görülmektedir. Parti programındaki direktiflere göre, *“milli kültür sisteminin inkişafına”* azami önem verileceğ i belirtilmiştir. Programda, *“İlköğretim her bakımdan üzerinde en çok duracağımız ve en çok ehemmiyet vereceğ imiz mevzudur.....İyi ve çok eğitimci öğretmen yetiştirmeğ e bilhassa kıymet vereceğ iz. Avrupa'nın tanınmış ilim ve sanat merkezlerine talebe göndermeğ e devam edeceğ iz. Lüzumlu görülecek ilim ve teknik*

---

⁴¹ TBMMZC, D. 5, C. 1, s. 27-28.

⁴² TBMMZC, D. 5, C. 20, s. 10.

⁴³ TBMMZC, D. 5, C. 20, s. 19-34.

⁴⁴ TBMMZC, D. 5, C. 20, s. 19.

⁴⁵ TBMMZC, D. 5, C. 20, s. 19.

şubeler için kıymetli mütehassıslar da getirteceğiz. Bu suretle muhtelif sahalardaki milli eleman ihtiyaçlarımızı temine çalışacağız” denilmektedir.⁴⁶

Önceki hükümet programlarına nispeten daha detaylı olduğu görülen programda, din-devlet ilişkileri ile ilgili doğrudan bir ifade yer almamaktadır. Programda dikkat çeken nokta, mili eğitim konusunun, milli bir kültür anlayışı oluşturmak maksadıyla, ele alınmış olmasıdır.⁴⁷

3.9. II. BAYAR HÜKÜMETİ

11.11.1938 – 25.01.1939 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, İzmir Mebusu Celal Bayar atanmıştır.⁴⁸

Başvekil Celal Bayar, hükümet programını 16.11.1938 tarihinde Meclis’te okumuştur.⁴⁹ Hükümet programında çok sözlerinin olmadığını ifade ile önceki dönemde Meclis’e sunulmuş olan hükümet programını devam ettirmek niyetinde oldukları belirtilmektedir.⁵⁰ Aynı zamanda, CHP, parti programına atıf yapılarak *“bize daima hakiki yolu gösteren ve içinde milletin nurlu iradesi okunan Cumhuriyet Halk Partisi’nin programı da bizim rehberimizdir”* denilmektedir.⁵¹

İç ve dış politika ile ilgili kısaca bilgiler verilen programda din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir ifadeye rastlanılmamaktadır.

---

⁴⁶ TBMMZC, D. 5, C. 20, s. 32.

⁴⁷ TBMMZC, D. 5, C. 20, s. 32.

⁴⁸ TBMMZC, D. 5, C. 27, s. 20-21.

⁴⁹ TBMMZC, D. 5, C. 27, s. 51-52.

⁵⁰ TBMMZC, D. 5, C. 27, s. 51-52.

⁵¹ TBMMZC, D. 5, C. 27, s. 52.

3.10. I. SAYDAM HÜKÜMETİ

25.01.1939 – 03.04.1939 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, Celal Bayar'ın istifası üzerine, İstanbul Mebusu Dr. Refik Saydam atanmıştır.⁵²

Başvekil Refik Saydam, hükümet programını 27.01.1939 tarihinde Meclis'te okumuştur.⁵³ Hükümet programının başında, kabinenin programının, şimdiye kadar olduğu gibi Cumhuriyet Halk Partisi'nin programını tahakkuk ettirmek gayesine dayandığı belirtilmektedir. Ayrıca İnkılâp kanunlarının toplumsal olarak sarsılmaz bir şekilde yerleşmesi için alınan tedbirlere hassasiyetle devam edileceği belirtilmektedir.⁵⁴

Programda eğitimin önemine vurgu yapılmakta ve memleketin maddi refahının ve iktisâdi kalkınmasının, ancak kültür seviyesinin yükselmesiyle mümkün olacağı ifade edilmektedir. Türk çocuğunun daha ilkokul yaşında iken, zeka ve kabiliyetine uygun bir yol izlenerek ülkenin ilim, sanat, pratik hayat ve teknik faaliyet sahalarında eleman ihtiyacını karşılanacağı belirtilmektedir. Türk çocuğunun ahlaki temiz, ruhça ve bedence sağlam, milletine, vatanına, Cumhuriyete ve inkılâba sadık yetiştirmenin eğitim politikalarının başlıca hedefi olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵

Başvekil Saydam, sözlerini tamamlarken, “biz C.H.Partisinin programına sadık ve onun tahakkukuna çalışan insanlarız” sözleriyle CHP'nin parti programına bağlı kalındığı açıklamıştır.⁵⁶

Din-devlet ilişkileri ile ilgili bir konuya değinilmeyen programda, yapılan inkılapların tartışmasız herkes tarafından kabul edilmesinin önemi vurgulanmaktadır.

---

⁵² TBMMZC, D. 5, C. 29, s. 144.

⁵³ TBMMZC, D. 5, C. 29, s. 215-216.

⁵⁴ TBMMZC, D. 5, C. 29, s. 215.

⁵⁵ TBMMZC, D. 5, C. 29, s. 215-216.

⁵⁶ TBMMZC, D. 5, C. 29, s. 216.

Bu amaçla, hazırlanan programın daha çok milli eğitim konusu etrafında şekillendiği görülmektedir.⁵⁷

3.11. II. SAYDAM HÜKÜMETİ

03.04.1939 – 09.07.1942 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, İstanbul Mebusu Dr. Refik Saydam atanmıştır.⁵⁸

Başvekil Refik Saydam, hükümet programını 10.04.1939 tarihinde Meclis'te okumuştur.⁵⁹ Hükümet programında, kabinenin şimdiye kadar olduğu gibi Cumhuriyet Halk Partisi'nin programını gerçekleştirmeye çalışacağı belirtilmiştir.⁶⁰

Burada iç ve dış siyasette emniyet, barış ve güven konularına hassasiyet gösterileceği belirtilirken, din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir konuya değinilmemektedir. 1-2 sayfalık özet mahiyetindeki programda milletin refah ve saadetine çalışma azmi ile vekillerden güvenoyu istenmiştir.⁶¹

3.12. I. SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ

09.07.1942 – 09.03.1943 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Refik Saydam'ın vefatı üzerine, Başvekalete, İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu atanmıştır.⁶²

Başvekil Şükrü Saraçoğlu, hükümet programını 05.08.1942 tarihinde Meclis'te okumuştur.⁶³ Hükümet programında, yeni hükümetin de kendinden önceki hükümetler gibi CHP programını hassasiyet ve dikkatle uygulamaya çalışacağı belirtilmektedir.⁶⁴

Hükümet programında, öncelikli olarak dış politika ile ilgili meselelere yer verilmekte ve ülkeyi harbin dışına tutma gayretinden bahsedilmektedir. Tedbir amaçlı

---

⁵⁷ TBMMZC, D. 5, C. 29, s. 215-216.

⁵⁸ TBMMZC, D. 6, C. 1, s. 4-5.

⁵⁹ TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 20-21.

⁶⁰ TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 20.

⁶¹ TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 20-21.

⁶² TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 4.

⁶³ TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 21-25.

⁶⁴ TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 21.

olarak ordunun kuvvetlendirildiği ve her duruma hazırlıklı hale getirildiği bildirilmektedir.⁶⁵ Ardından iç politika ile ilgili meselelere yer verilmektedir. İç politika ile ilgili konuların başında iktisadi konuların geldiği görülmektedir.⁶⁶

Din-devlet ilişkileri konusunda herhangi bir ifadenin yer almadığı hükümet programında birleştirici bir unsur olarak milliyetçiliğe vurguda bulunmaktadır. Buna göre, *“Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz. Ve her vakit bu istikamette çalışacağız.”* Ayrıca programda, eğitim konusunda atılan adımlara ve alınan mesafelere de değinilmektedir: *“Son yılların gayretiyle dünyadaki arkadaşlarının safına çıkmış olan üniversitelerimiz, yüksek mekteplerimiz ve bunları dolduran gençlerimiz her gün ağırlaşan bilgileri ve artan adetleri ile ideale doğru hamleler yapmağa hazırlanıyor. Onun için bu gençlerdeki heyecanları beraber yaşamak ve onlarla daha çok çalışmak kararındayız. Bugün için henüz pek çok olmakla beraber Köy Enstitüleri köylerimizi ve köylülerimizi daha şimdiden yükseltmeğe başlamıştır. Bu iki üç arasındaki yüzbinlerce Türk genci bir tek yoldan aynı hedefe yürümek için hazırlanıyor.”*⁶⁷

3.13. II. SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ

09.03.1943 – 07.08.1946 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başvekalete, İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu atanmıştır.⁶⁸

Başvekil Şükrü Saraçoğlu, hükümet programını 17.03.1943 tarihinde Meclis’te okumuştur.⁶⁹ Hükümet programında, Cumhuriyetin kurulduğu günden beri iktidar olan hükümetlerin birbirinin devamı olduğu gibi, ikinci Saraçoğlu Hükümeti’nin de birinci Saraçoğlu Hükümeti’nin devamı olduğu belirtilmektedir.⁷⁰

⁶⁵ TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 21.

⁶⁶ TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 22-24.

⁶⁷ TBMMZC, D. 6, C. 27, s. 24-25.

⁶⁸ TBMMZC, D. 7, C. 1, s. 10-11.

⁶⁹ TBMMZC, D. 7, C. 1, s. 22-26.

⁷⁰ TBMMZC, D. 7, C. 1, s. 22.

Hükümet programında, hedeflerinin “*mamur bir Türk vatani, mesut bir Türk milleti, kuvvetli bir Türk devleti*” olduğu, bu yolda canla başla çalışma kararında oldukları ifade edilmektedir. İkinci Saraçoğlu Hükümeti’nin de tıpkı kendisinden önceki hükümetler gibi Cumhuriyet Halk Partisi programını hayata geçirmeye çalışacağı belirtilmektedir.⁷¹

Din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir ifadenin yer almadığı programda, bütçedeki en büyük eklemenin eğitime yapıldığı belirtilmektedir. Konu ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: “*Buraya konan para geçen seneye nazaran 14,5 milyon lira fazladır..... Son senelerde halkımızda ve maarifetlerimizde gördüğümüz hamleleri takviye etmek ve biran evvel bilgili ve verimli vatandaş adedini arttırmak için bütün kuvvetimizle bu cereyana katılmakta vatan ve millet için büyük faydalar gördük ve bu cereyanın hızını azaltmamak için önümüzdeki senenin maarif bütçesine 14.5 milyon lirayı ilave ederken cidden haz duyduk.*”⁷²

3.14. PEKER HÜKÜMETİ

07.08.1946 – 10.09.1947 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Recep Peker atanmıştır.⁷³

Başbakan Recep Peker, hükümet programını 14.08.1946 tarihinde Meclis’te okumuştur.⁷⁴ Hükümet programının giriş kısmında, “*hükümetiniz demokrasiyi memlekette en üstün siyâsi akide olarak kökleştirmek azmindedir..... İç idarede bu yola girişimiz ve bu yol üzerinde kalmakta inanarak sebatımız İstikbâl Türkiye’sinin ancak bu idare sayesinde mesut olabileceğine iman etmiş olmamızdır. Sonu parlak fakat güzergahı sarp ve çetin olan bu yolda mesafe alırken karşımıza çıkacak sayısız güçlükleri yenmek için elimizdeki kanun vasıtalarını cesaretle kullanacağız*” sözleriyle demokrasi konusunda hükümetin gösterdiği hassasiyet vurgulanmaktadır.⁷⁵

---

⁷¹ TBMMZC, D. 7, C. 1, s. 22.

⁷² TBMMZC, D. 7, C. 1, s. 24-25.

⁷³ TBMMTD, D. 8, C. 1, s. 12.

⁷⁴ TBMMTD, D. 8, C. 1, s. 27-37.

⁷⁵ TBMMTD, D. 8, C. 1, s. 27.

Hükümet programında, bütün vatandaşların hakkı olan hürriyeti, hürriyet düşmanlarından korumak lazım geldiği belirtilmekte, *“her iyi şeyin suistimâlinde zararlar doğacağı pek belli bir gerçektir. Fakat bir cemiyet için düşünülebilecek nimetlerin en değerlisi olan hürriyetin suistimâlinde doğacak tehlikeler günümüzün şartları içinde hiçbir benzeriyle ölçülemeyecek kadar büyüktür. İdeolojik mefhumların tağşişe uğradığı bir zamanda yaşıyoruz”* cümleleriyle vatandaşlara Anayasada tanınmış olan hürriyet hakkının bazı kimseler tarafından istismar edilerek çürütölmek istendiğine dikkat çekilmektedir.⁷⁶ Bu konuda, alınacak önlemler, *“Kanunlara aykırı güröltölü istekler ne kadar zorlayıcı gösteriler halinde görünürse görönsün gözümüzü kırpmadan vazifemizi yapacağız. Ve ancak mevcut kanunlar devlet nizamını tutmağa yetmezse yeni kanun teklifi ile huzurunuzda geleceğiz. Bu noktadaki vazife duyuşunda hafifliğin milli hacimde kayıplara ve telâfi edilmez zararlara sebep olacağı kanaatindeyiz. Şurasını da bir dikkat noktası olarak arz etmek isteriz ki hadiselerin ehemmiyetini ölçmekte vehimlere kapılarak günün işini kolaylaştırır görünen fakat ilerisi için zararlı tepkilere yol açan lüzumsuz sert tedbirlere başvurmaktan dikkatle kaçınacağız”* şeklinde ifade edilmektedir.⁷⁷

Hükümet programında din-devlet ilişkileri ile ilgili doğrudan bir ifade yer almamaktadır. Ordu, dış politika, ticaret, ekonomi, tarım, ulaştırma gibi konuların yanı sıra milli eğitim ile ilgili çalışmalardan bahsedilmektedir. Milli eğitim ile ilgili, genel olarak şehir kasaba ve köylerde okul yapımı, okulu bitiren çocukların meslek sahibi olmaları ve eğitimin kalitesinin artırılması ile ilgili noktalara değinilmektedir.⁷⁸

3.15. I. SAKA HÜKÜMETİ

10.09.1947 – 10.06.1948 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevine, Trabzon Milletvekili Hasan Saka atanmıştır.⁷⁹

---

⁷⁶ TBMMTD, D. 8, C. 1, s. 27.

⁷⁷ TBMMTD, D. 8, C. 1, s. 28.

⁷⁸ TBMMTD, D. 8, C. 1, s. 27-37.

⁷⁹ TBMMTD, D. 8, C. 6, s. 665.

Başbakan Hasan Saka, hükümet programını 13.10.1947 tarihinde Mecliste okumuştur.⁸⁰ Hükümet programında, Anayasa hükümlerinin ve CHP programının gerektirdiği gibi, bütün vatandaşların her türlü haklardan istifade etmelerinin Cumhuriyet idaresinin başlıca amacı olduğu belirtilmektedir.⁸¹

Ayrıca, çok partili hayata geçişle birlikte, siyasi partilerin çoğunlukta veya azınlıkta, iktidarda ve muhalefette devlet idare teşkilatı karşısında eşit muamele görmelerini, kanunların kendilerine verdiği haklara dayanarak çalışma imkanları bulmalarını, “hayatın tabii bir icabı” olarak gördükleri belirtilmektedir. Bu açıklamanın yanı sıra, *“Hükümetiniz, aynı zamanda bütün partilerin her şeyden üstün olarak cumhuriyet müesseselerine hürmet etmelerini demokrasi hayatının kuvvetli mesnedi bilmektedir”* cümlesiyle Cumhuriyet yönetimine olan hassasiyet vurgulanmaktadır.⁸²

Demokrasiye ve Cumhuriyet kanunlarına gösterilen hassasiyetin yinelenildiği hükümet programında din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir ifade yer almamaktadır.

3.16. II. SAKA HÜKÜMETİ

10.06.1948 – 16.01.1949 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakan olarak Trabzon milletvekili Hasan Saka atanmıştır.⁸³

Başbakan Hasan Saka, hükümet programını, 18.06.1948 tarihinde Meclis’te okumuştur.⁸⁴ Hükümet programında, hükümetin, önlerindeki kısmi seçimlerin ve her seçimin, vatandaşların oylarını serbestçe kullanabilecek ve sonuçlarına güvenebilecekleri bir şekilde geçmesine önem verdiği belirtilmektedir. Bu konuda, *“Türkiye’de demokrasinin tertemiz geleneklerle siyâsi ve medeni vatandaş haklarını*

---

⁸⁰ TBMMTD, D. 8, C. 6, s. 672-675.

⁸¹ TBMMTD, D. 8, C. 6, s. 672-673.

⁸² TBMMTD, D. 8, C. 6, s. 673.

⁸³ TBMMTD, D. 8, C. 12, s. 153.

⁸⁴ TBMMTD, D. 8, C. 12, s. 223-225.

teminât altında bulunduran mevzuat üzerinde yükselmesine titiz bir itina göstermekte devam edeceğiz” denilmektedir.⁸⁵

Programda rejimi koruma amacıyla, *“Anayasamızın teminât altına aldığı rejimimize zarar verecek propaganda ve tahrikatla müessir şekilde mücadele etmek azmindeyiz”* ifadesi yer almaktadır.⁸⁶

Bütçenin, İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla, daha çok savunma harcamalarına ayrıldığı belirtilen programda daha çok demokrasiye vurgu yapılmaktadır.⁸⁷ Programda, *“Yurdumuzun medeniyet ve refah yolunda ilerlemesini halk iradesine dayanan bir idarenin devamında görüyoruz. Bunun için kanunlarda, sosyal ve politik hayatta olduğu gibi her derecede okullarımızda demokratik terbiyenin yerleşmesine ehemmiyet vereceğiz”* denilmektedir.⁸⁸

3.17. GÜNALTAY HÜKÜMETİ

16.01.1949 – 22.05.1950 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevine Sivas Milletvekili Şemsettin Günaltay atanmıştır.⁸⁹

Başbakan Şemsettin Günaltay, hükümet programını 24.01.1949 tarihinde Meclis’te okumuştur.⁹⁰ Hükümet programında, dünyanın geçirmekte olduğu buhranlı durumdan bahsedilmekte, yeni hükümetin, yeryüzünde barış ve emniyete ulaşmayı en büyük ideal saymakta olduğu belirtilmektedir.⁹¹

Hükümet programında, gelişmekte ve kökleşmekte olan demokratik rejimin, memleket için vadettiği aydınlık geleceği yaklaştıracak tedbirleri, daima yükselen bir azimle alacakları belirtilmektedir. Hükümetin, 1950 seçimlerinin hiçbir vatandaşın

---

⁸⁵ TBMMTD, D. 8, C. 12, s. 223.

⁸⁶ TBMMTD, D. 8, C. 12, s. 224.

⁸⁷ TBMMTD, D. 8, C. 12, s. 223.

⁸⁸ TBMMTD, D. 8, C. 12, s. 224.

⁸⁹ TBMMTD, D. 8, C. 15, s. 141-142.

⁹⁰ TBMMTD, D. 8, C. 15, s. 162-164.

⁹¹ TBMMTD, D. 8, C. 15, s. 162-163.

kalbinde şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde yapılması için, gerekli tedbirleri alacağı belirtilmektedir.⁹²

Hükümet programında, bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanıdıkları ifade edilmektedir. Din öğretiminin seçmeli olması anlayışını koruyarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermeleri için gereken imkânları hazırlayacakları belirtilmektedir. Ancak laiklik ilkesinden ayrılma imkanının olmadığı, özellikle din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmuş olan hurafelerin yeni baştan ortaya çıkmasına asla meydan verilmeyeceği vurgulanmaktadır. Ayrıca her türlü vicdan ve düşünce hürriyetinin korunmasının esas olduğu, fakat kanaat ve düşüncelerin, kanunların yasak ettiği tahrik ve propaganda mahiyetini aldığı zaman en ağır suç sayılacağı belirtilmektedir. Bu konu ile ilgili kanunların kısa zamanda Meclis'e sunulacağı belirtilmektedir.⁹³

Hükümet programında, din ve vicdan hürriyeti konusuna ilk defa açık ifadelerle yer verilmektedir. Aynı şekilde programda ilk defa laiklik prensibine ve bu prensibi koruma hususundaki gösterilecek olan hassasiyete de yer verildiği görülmektedir.⁹⁴

3.18. I. MENDERES HÜKÜMETİ

22.05.1950 – 09.03.1951 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Adnan Menderes atanmıştır.⁹⁵

Başbakan Adnan Menderes, hükümet programını 29.05.1950 tarihinde Meclis'te okumuştur.⁹⁶ Hükümet programında, öncelikli olarak tarihte ilk defa Meclis'in milli iradenin tam ve serbest tecellisi ile "*millet mukadderatına hakim mevkie*" geldiğinden bahsedilmektedir.⁹⁷

---

⁹² TBMMTD, D. 8, C. 15, s. 163.

⁹³ TBMMTD, D. 8, C. 15, s. 163.

⁹⁴ TBMMTD, D. 8, C. 15, s. 163.

⁹⁵ TBMMTD, D. 9, C. 1, s. 9.

⁹⁶ TBMMTD, D. 9, C. 1, s. 24-32.

⁹⁷ TBMMTD, D. 9, C. 1, s. 24.

Hükümet programında, öncelikli olarak geçmiş yıllarda yapılan hatalı uygulamalar ve onların sonuçları değerlendirilmekte, nasıl bir memleket devraldıklarının manzarası çizilmektedir. Daha sonra yapılması planlanan icraatlar belirtilmektedir.⁹⁸

Hükümet programında, maddi bakımdan ne kadar ilerlemiş olursa olsun, milli ahlaki sarsılmaz esaslara dayanmayan, ruhunda manevi kıymetlere yer vermeyen bir toplumun, akıbetinin kötü olacağına dikkat çekilmektedir. Başka bir ifade ile talim ve terbiye sisteminde bu hakikati göz önünde bulundurmeyen, gençliğini, milli karakterine ve anelerine göre manevi ve insani kıymetlerle donatmayan bir ülkede, ilmin ve teknik bilginin yayılmış olmasının, hür ve müstakil bir millet olarak yaşamının teminatı sayılmayacağı belirtilmektedir. Hükümet, parti programında belirtilen esaslar dairesinde, bu büyük milli davayı bir bütün halinde ehemmiyetle ele aldığını, bu amaçla demokratik bir ruh ile ve ilmin son neticelerine göre hazırlanacak bir plan çerçevesinde eğitim nimetini memleketin her tarafına yaymayı amaçladıklarını belirtmektedir.⁹⁹

Hükümet programında, kişi hak ve hürriyetleri ile ilgili, demokratik yönetimin, bugüne kadar elde edilen sonuçları korumanın ötesinde, Anayasada vatandaş hak ve hürriyetlerine ve millet iradesine dayanan istikrarlı bir devlet anlayışını teminat altında bulduracak esaslı değişikliklerin hazırlanacağını belirtmektedir. Bu hazırlığın sebebi olarak, *“bugünkü Anayasanın kuvvetler birliği esasına dayanması ve vatandaş hak ve hürriyetlerini kâfi teminât altında bulduracak müeyyidelerden mahrum olmak itibariyle millet hakimiyeti yerine tek parti hakimiyetinin kurulmasına mani olamamış bulunmasıdır. Bununla muvazi olarak kanunlarımızda itiyatlarımızda ve telâkkilerimizde tek parti devrinden arta kalan ne varsa tam olarak tasfiye edeceğiz”* ifadelerine yer verilmektedir.¹⁰⁰

Hükümet programında, millete mal olmuş inkılapların korunacağı belirtilmektedir. Bu konuda özellikle ülkeyi içeriden yıkmaya çalışan aşırı sol cereyanları kökünden temizlemek için gerekli kanuni tedbirlerin alınacağı belirtilmektedir. Bu

---

⁹⁸ TBMMTD, D. 9, C. 1, s. 25-31.

⁹⁹ TBMMTD, D. 9, C. 1, s. 29.

¹⁰⁰ TBMMTD, D. 9, C. 1, s. 30.

konuda, irticai tahrike mücadele etmemekle beraber din ve vicdan hürriyetlerinin korunacağı ifade edilmektedir. Hükümetin, hakiki laikliğin manasını böyle uyguladığı, hakiki laikliği, dinin devlet siyasetiyle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların yapılış ve uygulanmasında etkili olmaması şeklinde anladığı vurgulanmaktadır. Bunun sonucu olarak hükümet programında, *“gerek din dersleri meselesinde gerekse din adamlarını yetiştirecek yüksek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda icabeden tedbirleri süratle itihaz etmek kararındayız”* denilmektedir.¹⁰¹

Hükümet programında laiklik prensibi, dinin devletle hiçbir ilgisinin bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların yapılması ve uygulanmasında etkisinin olmaması şeklinde ifade edilmektedir. Programda aynı zamanda din ve vicdan özgürlüğüne yer verilmekte, kişi hak ve hürriyetleri, demokrasinin bir gereği olarak değerlendirilmektedir.¹⁰²

3.19. II. MENDERES HÜKÜMETİ

09.03.1951 – 17.05.1954 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Adnan Menderes atanmıştır.¹⁰³

Başbakan Adnan Menderes, hükümet programını 30.03.1951 tarihinde Meclis’te okumuştur. Hükümet programında,¹⁰⁴ Demokrat Parti’nin ilk hükümet programı ile yeni kurulan hükümet programı arasında esaslı bir değişiklik aranmaması gerektiği belirtilmektedir.¹⁰⁵

Hükümet programında, *“kanun ve hukuk devletini en pürüzsüz şekilde tahakkuk ettirmek”* gayesinin önceliğine değinilmiş, ancak *“kökü dışarıda olan teşkilatın fâaliyetini fikir hürriyeti çerçevesi içinde mütalâa etmek ve müsamaha ile karşılamak bizim için mümkün değildir. Bir çete halinde ve gizli teşkilât olarak muhayyel bir*

---

¹⁰¹ TBMMTD, D. 9, C. 1, s. 31.

¹⁰² TBMMTD, D. 9, C. 1, s. 31.

¹⁰³ TBMMTD, D. 9, C. 6, s. 28.

¹⁰⁴ TBMMTD, D. 9, C. 6, s. 60-66.

¹⁰⁵ TBMMTD, D. 9, C. 6, s. 60.

istilanın öncülüğü vazifesini görmeye yeltenenlere karşı kanuni tedbirlerimiz daima şiddetli olacaktır” denilmektedir.¹⁰⁶

Hükümet programında eğitim konusunda, milletleri yükselten ileri ve medeni fikirleri destekleyip muzaffer kılmanın, iç politikada daima göz önünde bulundurulacak bir esas olduğu belirtilmektedir. *“Gençliğini milli karakterine ve ananelerine göre manevi ve insani kıymetlere teçhiz edemiyen bir memlekette ilmin ve teknik bilginin yayılmış olması, hür ve müstakil bir millet olarak yaşamanın teminâtı sayılamaz”* denilerek gençliğin "Vatan" ideali etrafında toplanmasını hareket noktası olarak aldıkları söylenmektedir. Hükümet programında, özellikle ilkökul öğretmenlerinin yetiştirilmesi konusuna önem verdikleri, ayrıca *“tahsil ve terbiyede ilmi usullere sıkı sıkıya bağlı kalınacağı”* belirtilmektedir.¹⁰⁷

Hükümet programında, din ve dünya işlerini birbirinden ayrı tutmayı ve vicdan hürriyetini, demokrasinin ana prensiplerinden sayıldığı belirtilmektedir. Bu konuda parti programlarına da atıfta bulunulmakta ve Türk milletine karşı taahhüt edilen esaslardan ayrılmanın hiçbir şekilde sök konusu olmadığı ifade edilmektedir. Ne dindarların, ne de dinle alakası olmayanların birbirlerini baskı altına almalarına ve bu şekilde vatandaşların kutuplaşmalarına asla müsaade edilmeyeceği de belirtilmektedir.¹⁰⁸

3.20. III. MENDERES HÜKÜMETİ

17.05.1954 – 09.12.1955 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Adnan Menderes atanmıştır.¹⁰⁹

Başbakan Adnan Menderes, hükümet programını 24.05.1954 tarihinde Meclis’te okumuştur.¹¹⁰ Hükümet programında, iktidar değişikliği söz konusu olmadığından, hükümette olan değişikliğin *“nazari”* olmaktan ileri gitmeyeceği

---

¹⁰⁶ TBMMTD, D. 9, C. 6, s. 61.

¹⁰⁷ TBMMTD, D. 9, C. 6, s. 65.

¹⁰⁸ TBMMTD, D. 9, C. 6, s. 61.

¹⁰⁹ TBMMZC, D. 10, C. 1, s. 17-18.

¹¹⁰ TBMMZC, D. 10, C. 1, s. 21-34.

belirtilerek, milletvekillerinin huzuruna yeni bir hükümet programı ile gelinmediği ifade edilmektedir.¹¹¹

Hükümet programı ile ilgili olarak, programın bütün milletvekilleri tarafından bilinmekte olduğu ve ayrıca yine bu programın Meclis'in büyük çoğunluğunu oluşturan milletvekilleri tarafından seçim dönemi sırasında yurdun her yerinde açıklanarak savunulmuş olduğuna dikkat çekilmektedir.¹¹² Hükümet programında öncelikle geçen dört senelik iktidarları süresince yapmış oldukları icraatlar değerlendirilmekte ve bu icraatlar ışığında gelecek yıllara ait planlar açıklanmaktadır.¹¹³

Hükümet programında, eğitim konusunda, hür ve bağımsız bir millet olarak yaşamının teminatını yalnız ülkenin maddi kudretinde değil, aynı zamanda halkın ve gençliğin manevi değerlerle donatılmasında bulduklarının altı çizilmektedir. Programda, dönem itibariyle ekonomik şartların artık daha iyi olduğu belirtilerek, bu sebeple önceki senelerle kıyas edilmeyecek kadar eğitim konusuna önem verileceğinin altı çizilmektedir.¹¹⁴

Hükümet programında, din-devlet ilişkileri konusunda herhangi bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Ancak programda, mevcut hükümetin önceki hükümetin devamı olduğu belirtildiğinden, bir önceki dönem hükümet programında geçen ifadelerin, bu hükümet programı için de geçerli olduğu söylenebilir. Programda, demokratik rejimin kabul ve inkişafı konusunun hassasiyetle ele alındığı görülmektedir. "Bir terbiye, nezaket ve müsamaha rejimi" olarak tanımlanan demokratik rejimin en sağlam teminatının kalplerde ve vicdanlarda ona karşı duyulan hürmet ve hasret hislerinin olduğu ifade edilmektedir. Demokrasinin her şeyden önce bir zihniyet, bir yaşayış ve tefekkür tarzı olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre demokratik idarenin kuruluşunda, meselenin manevi cephesi yani zihniyet inkılâbını tahakkuk ettirmek konusunun her tedbirin başında geldiği belirtilmektedir.¹¹⁵

---

¹¹¹ TBMMZC, D. 10, C. 1, s. 21.

¹¹² TBMMZC, D. 10, C. 1, s. 21.

¹¹³ TBMMZC, D. 10, C. 1, s. 21-23.

¹¹⁴ TBMMZC, D. 10, C. 1, s. 32.

¹¹⁵ TBMMZC, D. 10, C. 1, s. 23.24.

3.21. IV. MENDERES HÜKÜMETİ

09.12.1955 – 25.11.1957 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Adnan Menderes atanmıştır.¹¹⁶

Başbakan Adnan Menderes, hükümet programını 14.12.1955 tarihinde Meclis'te okumuştur.¹¹⁷ Başbakan Menderes konuşmasında, 1950'den bu yana iktidarları dönemindeki üç programın da ilhamını, büyük çoğunluğunu "*sinesinde toplayan siyâsi partinin programındaki prensiplerden*" aldığını belirtmektedir. Yine bu üç programda bütün devlet ve hükümet programları da dahil olmak üzere, görüş ve icraatların detaylı bir şekilde açıklanmış olduğu ve bu şekilde açığa çıkmış olan politikaların altı yıla yaklaşan bir zaman içinde birbirinin devamı olan hükümetlerce uygulamaya konulduğuna dikkat çekilmektedir.¹¹⁸

Bu sebeple, ana görüş ve prensipleri öteden beri malum olan Demokrat Parti icraat ve faaliyetleri hakkında programda yeni baştan tafsil ve izahata lüzum görülmediği ve programın "*zamanın icabı olan bir takım zaruretleri içeren*" kısa bir takım yeni tedbirler içerdiği belirtilmektedir.¹¹⁹ Programda, din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir ifade ise yer almamaktadır.

3.22. V. MENDERES HÜKÜMETİ

25.11.1957 – 27.05.1960 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Adnan Menderes atanmıştır.¹²⁰

Başbakan Adnan Menderes, hükümet programını 04.12.1957 tarihinde Meclis'te okumuştur.¹²¹ Hükümet programında, bundan önceki hükümet programları gibi bu programın da temel yapısını "*Demokrat Partinin programında ifâdesini bulan*

---

¹¹⁶ TBMMZC, D. 10, C. 8, s. 235-236.

¹¹⁷ TBMMZC, D. 10, C. 8, s. 251-255.

¹¹⁸ TBMMZC, D. 10, C. 8, s. 251.

¹¹⁹ TBMMZC, D. 10, C. 8, s. 252.

¹²⁰ TBMMZC, D. 11, C. 1, s. 42-43.

¹²¹ TBMMZC, D. 11, C. 1, s. 57-64.

esasların” teşkil ettiği belirtilmektedir. Başbakan Menderes, “1950 yılında ilk vazifeye başladığımız zaman 9 uncu Büyük Millet Meclisine takdim ettiğimiz birinci programdan itibaren bugüne kadar Yüksek Meclisin dört defa tasvibine iktiran eden programlarımızda yer alan prensipler, yüksek itimadınıza mazhar olduğumuz müddetçe, hattı hareketimizin ve siyâsi nokta-i nazarımızın esasını teşkil edecektir” sözleriyle daha önceki programlara atıfta bulunmaktadır.¹²²

Hükümet programında daha önceki hükümet programlarında olduğu gibi öncelikli olarak geçmiş yılların icraatları değerlendirilmektedir. Daha sonra hükümet programında iç ve dış siyasi hedefler açıklanmaktadır.¹²³

Hükümet programında, din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Ancak programda, önceki yıllara ait hükümet programlarına atıfta bulunmaktadır. Söz konusu programlarda din-devlet ilişkileri konusunda yapılmış olan değerlendirmeler, bu hükümet programı için de geçerli sayılabilir.

3.23. DEĞERLENDİRME

1924 Anayasası dönemini, 1945 yılı çok partili siyasal hayata geçiş dönemi öncesi ve çok partili dönem sonrası olarak iki ayrı başlık altında incelemek yerinde olacaktır.

1924-1945 döneminde kurulan hükümetlerin programları incelendiğinde iki temel görüş ortaya çıkmaktadır. Birincisi; söz konusu hükümet programlarında, CHP parti programının temel alınmasıdır. İkinci olarak ise; hükümet programlarında, “ülke güvenliğinin sağlanması” kaygısının ön planda olmasıdır. Bir görüşe göre bu amaçla devlet nüfuzunun toplumsal hayatta yaygınlaştırılması esas alınmıştır.¹²⁴ Söz konusu dönemde konumuz ile ilgili olarak sadece “din ve vicdan özgürlüğü” değil, genel olarak insan hakları anlayışına yer verilmediği görülmektedir.

---

¹²² TBMMZC, D. 11, C. 1, s. 57.

¹²³ TBMMZC, D. 11, C. 1, s. 59-64.

¹²⁴ Şahin, Adil, **Türkiye’de İnsan Hakları**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 199-207.

1945 yılında çok partili siyasal yaşama geçiş ile birlikte, vatandaş haklarının kanunla korunması gerekliliği göze çarpmaktadır.¹²⁵ Bu dönemde ilk defa Günaltay hükümeti programında din ve vicdan özgürlüğüne ve laiklik ilkesine yer verilmiştir. Söz konusu hükümet programını izleyen, dönemin diğer hükümet programlarında da gerek laiklik ilkesine gerekse din ve vicdan özgürlüğüne yer verildiği görülmektedir.

4. 27.05.1960-15.10.1961 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN HÜKÜMETLERİN PROGRAMLARI

4.1. I. GÜRSEL HÜKÜMETİ

30.05.1960 – 05.01.1961 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevi Milli Birlik Komitesi tarafından, aynı zamanda Milli Birlik Komitesi Başkanı olan Org. Cemal Gürsel'e verilmiştir.¹²⁶

Devlet Bakanı Âmil Artus, hükümet programını, 11.07.1960 tarihinde okumuştur.¹²⁷ Programda öncelikli olarak silahlı kuvvetlerinin iş başına gelme gerekçeleri kısaca anlatılmaktadır. Böyle olağanüstü bir durumda meseleye hakim olma ve problemlere uygun çözümler getirme adına hükümet programının bir miktar geciktiği, ancak bu gecikmenin "*hadiselerin kaçınılmaz bir neticesi*" olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmektedir.¹²⁸

Hükümet programında, 27 Mayıs 1960 İnkılabının esas hedefinin, ülkede demokratik nizamı bütün gerekleri ve bütün müesseseleriyle, mümkün olan en kısa zamanda kurmak olduğu belirtilmektedir. Bu maksatla 27 Mayıs sabahından itibaren

---

¹²⁵ Şahin, s. 206.

¹²⁶ 30 Mayıs 1960 tarih ve 10515 sayılı Resmî Gazete.

¹²⁷ MBKTD, C. 1, B. 2, s. 2-8.

¹²⁸ MBKTD, C. 1, B. 2, s. 2-3.

yeni bir anayasanın hazırlanması için gerekli çalışmalara başlandığı ifade edilmektedir.¹²⁹

Hükümet programında hazırlanmakta olan yeni anayasa ile ilgili bazı ifadelere yer verilmektedir: *“İkinci Cumhuriyetin Anayasası, ilmin ve geçmiş uzun yılların acı tecrübelerinin ışığı altında, memleketin mümtaz ilim adamlarının geceli gündüzlü çalışmaları ve memleket aydınlarının bu çalışmalara anketler vasıtasıyla katılmaları suretiyle hazırlanmaktadır. Birleşmiş Milletler Anayasası, İnsan Hakları Beyannâmesi, hukuk prensipleri ve milli ruh ve ihtiyaçlardan doğmuş olan eski Anayasamız ile milli gelenekler ve yurdumuzun özellikleri, yeni Anayasamız için ilham alınan başlıca kaynakları teşkil etmektedir. Vatandaşların eşitliği, vicdan hürriyeti ve bütün diğer hürriyetlerin teminât altında bulundurulması ve taşıdığı ve kanâatlerden dolayı veya mensubu bulunduğu siyâsi teşekkül sebebiyle, hiç kimsenin herhangi bir şekilde tazyik ve tecavüze maruz bırakılmaması en mukaddes gayelerimizden biri olarak kalacaktır.”*¹³⁰

Hükümet Programında, adalet, milli savunma, dış politika, mali ve iktisadi, ulaştırma ve bayındırlık konuları ile ilgili politikalara yer verilmektedir. Programda, milli eğitim davasının baş davalarından olacağı belirtilmektedir.¹³¹ Demokrasinin kökleşmesinin ve özlenen iktisadi refahın tahakkukunun, yeni yetişen nesillerin milli eğitimden en geniş ölçüde faydalanmasına bağlı olduğu da belirtilmektedir. Programda bu amaçla milli eğitimi durgun halinden çıkarıp yapıcı ve başarıcı bir vafsa ulaştırma, hedeflenmektedir.¹³²

Hükümet programında, *“Vatandaşlarımızın Anayasamızla sahip oldukları din ve vicdan hürriyetlerini hiç bir engelle karşılaşmadan kullanmalarını; yani ibaretlerini tam bir hürriyet içinde yapabilmelerini sağlamak hedefimizdir”* denilmek suretiyle din ve

---

¹²⁹ MBKTD, C. 1, B. 2, s. 3.

¹³⁰ MBKTD, C. 1, B. 2, s. 3.

¹³¹ MBKTD, C. 1, B. 2, s. 3-8.

¹³² MBKTD, C. 1, B. 2, s. 8.

vicdan hürriyeti üzerinde durulmaktadır. Ancak dinin uluhiyetini gölgelendirecek istismardan korunmasının da önemle göz önünde tutulacağıın altı çizilmektedir.¹³³

4.2. II. GÜRSEL HÜKÜMETİ

05.01.1961 – 20.11.1961 tarihleri arasında görevde bulunan hükümette, Başbakanlık görevi Milli Birlik Komitesince aynı zamanda Devlet Başkanı olan Org. Cemal Gürsel'e verilmiştir.¹³⁴

Yaklaşık on ay görevde bulunmuş olan hükümetin sunduğu bir hükümet programına rastlanmamıştır.¹³⁵

4.3. DEĞERLENDİRME

30.05.1960 – 20.11.1961 yılları arasında I. ve II. Gürsel Hükümeti kurulmuştur. Kurulmuş olan bu iki hükümetten, II. Gürsel Hükümeti program getirmemiştir.

Söz konusu dönemde kurulan hükümetler 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinin oluşturduğu şartlar altında kurulmuştur. Din ve vicdan özgürlüğüne yer verilen I. Gürsel hükümeti programında dinin istismar edilmemesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

5. 1961 ANAYASASI DÖNEMİNDE HÜKÜMET PROGRAMLARI

5.1. GENEL OLARAK

1924 Anayasasında, millet egemenliğini temsil etme hakkı yalnızca, TBMM'ye tanınmasına karşılık, 1961 Anayasası, egemenliği kullanım açısından farklı bir formül benimsemektedir. Yeni Anayasa, egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milleti'nin olduğunu belirtmenin yanı sıra, bu egemenliğin "*Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili*

¹³³ MBKTD, C. 1, B. 2, s. 8.

¹³⁴ 11.01.1961 tarih ve 10704 sayılı Resmî Gazete.

¹³⁵ Dağlı, Nuran; Belma, Aktürk, **Hükümetler ve Programları** (II. Cilt), TBMM Basımevi, Ankara, 1988, s. 14.

organlar eliyle” (m.4) kullanılacağını belirtmektedir. Böylece TBMM, egemenliğin kullanılmasında tek yetkili organ olmaktan çıkarılıp, egemenliğin kullanılmasını Anayasada belirtilen diğer devlet organları ile paylaşır olmaktadır.¹³⁶

5.2. VIII. İNÖNÜ HÜKÜMETİ (I. KOALİSYON)

20.11.1961 – 25.06.1962 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Malatya Milletvekili İsmet İnönü atanmıştır.¹³⁷

Başbakan İsmet İnönü, hükümet programını 27.11.1961 tarihinde Meclis’te okumuştur.¹³⁸ Hükümet programında, kurulan karma hükümetin Türk siyasi hayatında örneği olmayan yeni bir teşekkül olduğu belirtilmektedir.¹³⁹

İç ve dış politikaların ele alındığı hükümet programında, milli eğitim meselesinin, sadece genç nesilleri yetiştirmenin bir aracı değil, aynı zamanda özellikle milli kalkınmayı hızlandıracak ve gerçekleştirecek verimli bir yatırım olarak ele alındığı belirtilmektedir.¹⁴⁰

Hükümet programında din-devlet ilişkilerine açıkça yer verilmektedir. Buna göre; Diyanet İşleri Başkanlığı’nın ihtiyaçlarına önem verilerek görevlerini yeterlikle başaracak imkanlara kavuşturulacaktır. Ayrıca vatandaşın vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyeti, Anayasa’nın hükümlerine göre dikkatle korunacaktır.¹⁴¹

5.3. IX. İNÖNÜ HÜKÜMETİ (II. KOALİSYON)

25.06.1962 – 25.12.1963 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Malatya Milletvekili İsmet İnönü atanmıştır.¹⁴²

---

¹³⁶ Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 39.

¹³⁷ MMTD, D. 1, C. 1, s. 113-114.

¹³⁸ MMTD, D. 1, C. 1, s. 118-125.

¹³⁹ MMTD, D. 1, C. 1, s. 118.

¹⁴⁰ MMTD, D. 1, C. 1, s. 122.

¹⁴¹ MMTD, D. 1, C. 1, s. 123.

¹⁴² MMTD, D. 1, C. 6, s. 132-133.

Başbakan İsmet İnönü, hükümet programını 02.07.1962 tarihinde Meclis'te okumuştur.¹⁴³ Hükümet programında, Meclis'te temsil edilen üç siyasi partinin bağımsızların sorumlulukları ile kurulmuş olan hükümetin, Türk siyasi tarihinde yer alan karma hükümet teşebbüslerinin bir yenisi olduğu belirtilmektedir. Koalisyona katılan grupların mutabakatı ile hükümet politikasının önceliğinin "Anayasa rejimini kökleştirme ve demokratik nizam içinde kalkınmayı gerçekleştirmek" olduğunun altı çizilmektedir.¹⁴⁴

Hükümet programında, "Türkiye'de rejim Atatürk devrimleri üzerine kurulmuş bir demokrasi idaresidir. Anayasamız'da tarifini bulan Atatürk milliyetçiliği ve laik Devlet idaresi esastır" cümleleriyle Atatürk milliyetçiliğine ve laikliğe vurgu yapılmaktadır. Programda, kurulan hükümetin, memleketin kaderini demokratik rejimin ayakta olmasıyla sıkı sıkıya ilgili görmekte olduğu ve Anayasanın mutlak hakimiyetini sağlamayı başta gelen vazifesi saydığı belirtilmektedir. Öte yandan, aşırı sağcılık ve solculuk akımlarına karşı konulacağı, demokratik rejimi tehlikeye düşürecek ve Anayasa hakimiyetini zedeleyecek hiç bir tahrike müsamaha edilmeyeceği belirtilmektedir.¹⁴⁵

Hükümet programında, yapılmış olan yeni Anayasada, Türk topluluğunun yeni dünya görüşünü ve gelişen iktisâdi, kültürel ve sosyal gayeleri barındırdığı ve Hükümetin başlıca gayesinin, Anayasanın istediği yeni müesseseleri tamamlamak ve işaret ettiği milli hedefleri gerçekleştirmek şeklinde açıklanmaktadır.¹⁴⁶

Hükümet programında din ve vicdan hürriyeti ile ilgili olarak, Anayasanın teminatı altında bulunan vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetinin korunmasının vazife sayıldığı belirtilmektedir. Öte yandan, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çalışmalarını, günün ve geleceğin ihtiyaçlarını karşılayacak yeterliliğe kavuşturmak, aydın din adamları

---

¹⁴³ MMTD, D. 1, C. 6, s. 150-161.

¹⁴⁴ MMTD, D. 1, C. 6, s. 150.

¹⁴⁵ MMTD, D. 1, C. 6, s. 151.

¹⁴⁶ MMTD, D. 1, C. 6, s. 151.

yetiştirmek ve bunları layık oldukları refah seviyesine ulaştırmak için gerekli tedbirlerin alınacağı da belirtilmektedir.¹⁴⁷

5.4. X. İNÖNÜ HÜKÜMETİ (III. KOALİSYON)

25.12.1963 – 20.02.1965 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Malatya Milletvekili İsmet İnönü atanmıştır.¹⁴⁸

Başbakan İsmet İnönü, hükümet programını 30.12.1963 tarihinde Meclis'te okumuştur.¹⁴⁹ Hükümet programında, öncelikle 1961 seçimlerinden sonra işbaşına gelen iki karma hükümet tarafından yapılmış olan icraatlardan bahsedilmektedir.¹⁵⁰

Hükümet programında, en köklü demokrasilerde bile, demokrasinin, vatandaşa, geniş hak ve hürriyetlerle beraber ağır sorumluluklarda yükleyen bir düzen olduğuna dikkat çekilmektedir. Türkiye'de ise, bu hak ve hürriyetlerin en geniş ölçüde sağlanmasının, rejim alanında, sosyal ve ekonomik alanda, dış ilişkiler alanında, tehlikeli geçitlerden geçmekte olunan bir döneme rastlamakta olduğu belirtilmektedir. Bu hak ve hürriyetlerle kurulan demokratik düzenin memlekete yararlı olmasının, onları kullanacak olanların gösterecekleri sağduyuya, sorumluluk duygusuna ve Türkiye'nin bugünkü özel durumunu dikkate alan bir davranış benimsemelerine bağlı olduğu belirtilmektedir. Böylece demokratik hak ve hürriyetlerin sınırını, vatandaşın sağduyusunun belirleyeceği vurgulanmaktadır.¹⁵¹

Ayrıca, hükümet programında, Atatürk devrimlerinden geri dönülemeyeceği ve Türk milletinin ancak bu devrimler ile ilerleyebileceği anlayışının 27 Mayıs devriminden itibaren daha çok kökleştiğinin altı çizilmektedir. Öte yandan, *“son iki yılın geniş siyâsal fâaliyet ve propaganda serbetliği içinde Türk halkı kendisine kabul ettirmek istenen bütün aşırı ve eskimiş doktrinleri iterek, Atatürk'ün deneyici, gerçekçi ve halkçı sosyal ve*

---

¹⁴⁷ MMTD, D. 1, C. 6, s. 158.

¹⁴⁸ MMTD, D. 1, C. 24, s. 27.

¹⁴⁹ MMTD, D. 1, C. 24, s. 35-46.

¹⁵⁰ MMTD, D. 1, C. 24, s. 35-36.

¹⁵¹ MMTD, D. 1, C. 24, s. 36.

ekonomik tutumuna sarsılmaz bağlılığını ve inanışını yeniden gösterdiği” belirtilerek Türk milletinin sağduyusundan övgü ile bahsedilmektedir.¹⁵²

Hükümet programında din-devlet ilişkileri konusunda doğrudan bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Ancak, milli eğitim konusunda, Anayasada ifadesini bulan Atatürk ilkelerine ve Batı uygarlıklarının temel ilkelerine dayalı bir sosyal düzeni ve milli kültürel değerleri yaratıp ve geliştirmek amacıyla, demokrasiyi ve diğer inkılapları benimseyip geliştirecek genç bir neslin gelişmesine önem verildiği ifade edilmektedir.¹⁵³

Görüldüğü gibi önceki hükümet programlarında olduğu gibi bu hükümet programında da Atatürk ilke ve inkılaplarının kabulü ve rejimin yerleşip kökleşmesi birincil öncelik olarak vurgulanmaktadır. Milli eğitim konusundaki hedefler de bu önceliklere göre ele alınmaktadır.¹⁵⁴

5.5. ÜRGÜPLÜ HÜKÜMETİ (IV. KOALİSYON)

20.02.1965 – 27.10.1965 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Kayseri Cumhuriyet Senatosu Üyesi Suat Hayri Ürgüplü atanmıştır.¹⁵⁵

Başbakan Suat Hayri Ürgüplü, hükümet programını 26.02.1965 tarihinde Meclis’te okumuştur.¹⁵⁶ Hükümet programında, yeni hükümetin amacının tarihi kanunla tespit edilmiş olan genel seçimlere kadar, tarafsız bir seçim yapılabilmesi için zemin hazırlamak ve elindeki imkanları verimli bir şekilde kullanarak ülkenin kalkınma hızını yükseltmek olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁷

Hükümet programında, hükümete katılan partilerin birleştikleri temel ilkeler, izleyecekleri politikanın istikameti ve yerine getirmeye kararlı buldukları işler anlatılmaktadır. Hükümet programında, Atatürk ilkelerine ve 27 Mayıs temeline

---

¹⁵² MMTD, D. 1, C. 24, s. 36.

¹⁵³ MMTD, D. 1, C. 24, s. 41.

¹⁵⁴ MMTD, D. 1, C. 24, s. 36-41.

¹⁵⁵ MMTD, D. 1, C. 36, s. 319-320.

¹⁵⁶ MMTD, D. 1, C. 36, s. 495-504.

¹⁵⁷ MMTD, D. 1, C. 36, s. 496.

dayanan ve milli iradenin mahsulü olan 1961 Anayasasını, ruhu ve metni ile hakim kılmanın öncelikli hedef olduğu belirtilmektedir. Başka bir ifade ile Atatürk devrimlerini, demokratik düzenin temeli saydıkları ve hükümetin, bu inancın sürekli uygulayıcısı ve savunucusu olacakları vurgulanmaktadır. Öte yandan, aşırı sol ve aşırı sağ akımlar; Anayasa düzenini yıkmaya, devletin bekası ve milletin huzur ve bütünlüğünü tehlikeye düşürmeye yönelik hareketler olarak değerlendirilmektedir. Hükümetin, Anayasanın teminatında olan, fikir, vicdan ve basın hürriyetlerinin sınırı içinde bu akımlarla etkili bir şekilde mücadeleye kararlı olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁸

Hükümet programında, Diyanet teşkilatı konusunda şu açıklamalar yapılmaktadır: *“Anayasamızın genel idare içinde öngördüğü Diyanet İşleri teşkilâtına yeni ve hakiki hüviyetini verecek olan kanun projeleri Millet Meclisi Genel Kuruluna gelmiştir. Bu kanun sonuçlandırılması, din görevlilerin maddi sıkıntılarına son verilmesi ve aydın din adamlarının yeterli vasıf ve sayıda yetiştirilmesi dikkatle takip edeceğimiz başlıca konulardan birisidir.”*¹⁵⁹

Yaklaşık sekiz aylık bir dönem için hazırlanmış olan hükümet programında, din-devlet ilişkilerine Diyanet İşleri Başkanlığı çerçevesinde yer verilmektedir. Vicdan ve fikir hürriyetinin sınırlarının ise Anayasal düzen ve milletin huzur ve bütünlüğü ile çizildiği görülmektedir.¹⁶⁰

5.5. I. DEMİREL HÜKÜMETİ

27.10.1965 – 03.11.1969 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Isparta Milletvekili Süleyman Demirel atanmıştır.¹⁶¹

Başbakan Süleyman Demirel, hükümet programını 03.11.1965 tarihinde Meclis’te okumuştur.¹⁶² Hükümet programında, önce genel bir açıklama yapılmaktadır. Buna göre, Adalet Partisi, Anayasanın teminat altına aldığı bütün temel hak ve

---

¹⁵⁸ MMTD, D. 1, C. 36, s. 496.

¹⁵⁹ MMTD, D. 1, C. 36, s. 499.

¹⁶⁰ MMTD, D. 1, C. 36, s. 496-499.

¹⁶¹ MMTD, D. 2, C. 1, s. 14-15.

¹⁶² MMTD, D. 2, C. 1, s. 74-97.

hürriyetleri korumayı, Türk milletine huzuru, refahı, saadeti, affı, müsamahayı ve kardeşliği vaat ederek iktidara gelmiştir. Programda ayrıca, Türkiye’de aydınlık ve ümit dolu yeni bir devrin başladığı ve bu devrin, milli müesseselerle birlikte, parti ve zümre farkı gözetmeden bütün vatandaşların ortak eseri olarak yaratılıp yaşayacağına altı çizilmektedir.¹⁶³

Hükümet programında, Atatürk ilkelerine ve 27 Mayıs inkılabına dayanan ve milli iradenin onaylamış olduğu Anayasayı, ruhu ve metni ile hakim kılmanın hükümetin şaşmaz hedefi olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca demokratik düzenin ve Türk devletinin temeli olan Atatürk devrimlerini her yönü ile korumayı en başta gelen bir ödev sayıldığı belirtilmektedir.¹⁶⁴

Hükümet programında öncelikli ilkeler arasında demokratik cumhuriyet, hürriyet düzeni ve medeni bir toplum olmak gibi genel ilkeler sayılmaktadır. Bu bağlamda şöyle denilmektedir:

“Büyük Atatürk’ün bizlere emanet ettiği demokratik Cumhuriyet (Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir) düsturu üstünde yükselmektedir. Hürriyetin nimetlerinden faydalanarak, haysiyetli, rahat ve korkusuz bir hayat sürebilmek; ancak bütün medeni toplumların mümeyyiz vasfı haline gelen demokratik rejim içinde mümkündür. Bu sebeple yurdumuzda hürriyet rejiminin arızasız işlemesi, bütün meselelerin düğüm noktasıdır.”¹⁶⁵

“Atatürk devrimlerinin özü olan; hür, batılı ve medeni bir toplum düzeni kurabilme hedefi, düşünce ve davranışlarımızın en kıymetli ilham kaynağıdır. Demokratik Anayasamızın getirdiği hürriyet müesseselerini yaşatmak ve geliştirmek, hareketlerimize rehber olacak en kutsal ödevler arasındadır. İktidar veya muhalefet olarak siyâsi partilerin birbirlerini tamamlayan görevleri olduğuna inanıyoruz.”..... “Bütün siyâsi teşekküllerin Anayasa sınırları ve demokratik gelenekler ve usuller içinde, asgari bazı

---

¹⁶³ MMTD, D. 2, C. 1, s. 75.

¹⁶⁴ MMTD, D. 2, C. 1, s. 75.

¹⁶⁵ MMTD, D. 2, C. 1, s. 75.

müşterekler etrafında ittifak etmelerini, hürriyet düzeni ve demokratik rejimin başarısı için temel bir şart olarak görmekteyiz. Bu sebeplerdir ki; artık rejim meselesini, sistem ve siyâsi düzen davasını tartışma sınırı dışında tutmak gerektiğine inanıyoruz. Hangi siyâsi görüşe sahip olursak olalım, birbirimize tahammül etmek, birbirimizin fikir ve davranışlarına karşı müsamahalı olmak gerektiğine inanıyoruz.”¹⁶⁶

Hükümet programında, milli eğitim politikasının temeli, vatandaşların bir bütün halinde kalkınabilmesine yardım etmek şeklinde ifade edilmektedir. Ayrıca, milli eğitim davasının, hürriyet rejimini ve demokratik düzeni besleyen bir kaynak olduğu kadar, memleket kalkınmasının en güçlü vasıtalarından biri olduğu belirtilmektedir. Bunun için her şeyden önce temel eğitim meselesini halletmek ve düşük olan okur-yazar oranını yükseltmek gerektiği vurgulanmaktadır. Bu amaçla yapılacak olan tedbirler sıralanmaktadır. Buna göre, imam hatip okulları, mesleki orta ve teknik okul mezunlarına yüksek öğretim imkanları açık tutulacak bu kurumlardaki öğrencilerin kabiliyetlerini geliştirmeleri sağlanacaktır.¹⁶⁷

Hükümet programında, din ve vicdan hürriyeti ile ilgili, vicdan ve din hürriyetini bütün vatandaşların tabii ve kutsal hakkı olarak görüldüğü, bu hakların da diğer tabii haklar gibi Anayasanın teminatı altında bulunduğunu belirtilmektedir. Buna göre, *“Hükümetimiz..... din hürriyeti ile sıkı sıkıya bağlı olarak ibadet serbestliğinin de vatandaşın en tabii hakları arasında yer aldığı kanaatindedir”* (s. 77) şeklinde görüş belirtmiştir. Laiklik ilkesi ile ilgili olarak ise, *“Anayasamızın laiklik prensibini; vatandaşın dini ihtiyaçlarını baskı altında tutan, din ve ibadet hürriyetini, din eğitimi kısıtlayan bir çerçeve içerisinde mütâlâa etmek mümkün değildir. Bütün medeni memleketlerde olduğu gibi, iktisâdi ve kültürel alanda süratle mesafe alan memleketimizde de, manevi inanç ihtiyacını karşılayacak şekilde din eğitimine önem vereceğiz. Modern hayatın icaplarına uygun, kültür seviyesi yüksek vatandaş kütlelerini tatmin edecek, iyi eğitim görmüş din adamlarının yetişmesine gayret edeceğiz. Gördükleri hizmetin önemi ve*

---

¹⁶⁶ MMTD, D. 2, C. 1, s. 75-76.

¹⁶⁷ MMTD, D. 2, C. 1, s. 77.

yetiştirilmeleri için katlanılmış fedakârlıklarla mütenâsip olarak, hayat şartlarını ıslah edecek tedbirleri alacağız” denilmektedir.¹⁶⁸

Hükümet programında Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde durulmaktadır. Buna göre, Diyanet İşleri Başkanlığına yeni ve hakiki bir hüviyet verileceği, din görevlilerinin her türlü sıkıntılarına son verileceği ve aydın din adamlarının yeterli vasıf ve sayıda yetiştirilmesi üzerinde önemle durulacağı belirtilmektedir.¹⁶⁹

Anayasayı hakim kılmanın başlıca hedefleri olduğu belirtilen hükümet programında, bu çerçevede içerisinde din ve vicdan özgürlüğüne yer verilmektedir. Milli eğitim konusu, demokratik düzeni güçlendirme ve memleket kalkınmasına katkıda bulunma noktasında ele alındığı görülmektedir.¹⁷⁰

5.6. II. DEMİREL HÜKÜMETİ

03.11.1969 – 06.03.1970 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Isparta Milletvekili Süleyman Demirel atanmıştır.¹⁷¹

Başbakan Süleyman Demirel, hükümet programını 07.11.1969 tarihinde Meclis’te okumuştur.¹⁷² Hükümet programında, öncelikle, 1965-1969 devresinin çetin siyasi şartlar altında geçtiği, ancak Türk demokrasisinin bu devrede çok değerli deneyimler kazanmış olduğu belirtilmektedir.¹⁷³

Hükümet programında, temel hak ve hürriyetler, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti ilkeleri üzerinde önemle durulmaktadır. Bu durum, “..... *Anayasanın kurduğu idare şekli; milli demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir. Bu vasıflardan birini diğerinden üstün görmeden ve hiç birini zedelemeyen devlet nizamının ahenkli ve dengeli olarak işletilmesi, icranın baş görevidir. Kamu yararı, genel ahlak kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi devlet ve milletin beka ve selameti ile ilgili sebeplerle*

---

¹⁶⁸ MMTD, D. 2, C. 1, s. 77-78.

¹⁶⁹ MMTD, D. 2, C. 1, s. 78.

¹⁷⁰ MMTD, D. 2, C. 1, s. 75-78.

¹⁷¹ MMTD, D. 3, C. 1, s. 36-37.

¹⁷² MMTD, D. 3, C. 1, s. 42-70.

¹⁷³ MMTD, D. 3, C. 1, s. 43.

ve kanun yoluyla bile olsa, hak ve hürriyetlerin özüne dokunulmayacağı ve iktisadi sosyal ve kültürel kalkınmanın ancak demokratik yollarla gerçekleştirilebileceğinin Anayasamızda açıkça belirtilmiş olması; bu kesin inancımızın sağlam dayanağıdır. Hükümetimiz bu anlayış içinde; Anayasamızın getirdiği geniş hak ve hürriyetlerin şaşmaz savunucusu ve sabırlı uygulayıcısı olmakta devam edecektir” şeklinde belirtilmektedir.¹⁷⁴

Hükümet Programında, din ve vicdan özgürlüğü konusunda açık ifadeler yer verilmektedir. Buna göre, hükümetin, din ve vicdan hürriyetini bütün vatandaşların doğuştan var olan kutsal ve medeni hakları olarak gördüğü ve bu hakların Anayasa tarafından teminat altına alındığı belirtilmektedir. Anayasanın teminatı altında olan din ve vicdan hürriyetinin, hiç bir şekilde tehlike sebebi olarak gösterilemeyeceği, aynı zamanda laiklik ilkesinin, vatandaşın dini ihtiyaçlarının karşılanmasında bir baskı unsuru değil bir teminat olarak görülmesi gerektiğinin altı çizilmektedir.¹⁷⁵

Hükümet programında, din görevlileri ile ilgili, olarak *“ifa ettikleri vazifenin değer ve önemi nazara alınarak”* hayat şartlarının düzeltilmesi için gereken tedbirlerin alınmasına devam edileceği, vekil imam-hatiplerin durumlarının ıslah edilerek adil bir ücret almalarının sağlanacağı belirtilmektedir.¹⁷⁶

Dini özgürlükler konusu üzerinde hassasiyetle durulan hükümet programında laiklik ilkesi ve demokratik yönetim konusu da aynı hassasiyetle işlenmektedir. Demokratik yönetim ve laik devlet anlayışını ahenkli bir şekilde uygulamanın hükümete düşen bir görev olduğu belirtilmektedir. Din ve vicdan özgürlüğünün laik devlet anlayışı ile çelişmediği aksine laikliğin dini inançları karşılama noktasında bir teminat olarak görülmesi gerektiği ifade edilmektedir.¹⁷⁷

---

¹⁷⁴ MMTD, D. 3, C. 1, s. 43-44.

¹⁷⁵ MMTD, D. 3, C. 1, s. 45.

¹⁷⁶ MMTD, D. 3, C. 1, s. 45.

¹⁷⁷ MMTD, D. 3, C. 1, s. 43-45.

5.7. III. DEMİREL HÜKÜMETİ

06.03.1970 – 12.03.1971 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Isparta Milletvekili Süleyman Demirel atanmıştır.¹⁷⁸

Başbakan Süleyman Demirel, hükümet programını 09.03.1970 tarihinde Meclis'te okumuştur.¹⁷⁹ Hükümet programının giriş kısmında, hükümetin faaliyet ve icraatına yön veren temel ilkenin, Anayasanın insan haklarına dayanan milli demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti anlayışını gerçekleştirmek olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁰

Hükümet programında, milliyetine, dinine, din ve vicdan hürriyetine olan bağlılık gerçeğinin, Türk milletinin varlığında mevcut ve ayrılmaz bir unsur olduğu belirtilmektedir. Millet, Anayasada teminat altına alınmış olan bu hakları en geniş şekliyle kullanmakta olduğu ve bu sebeple, bir tehlike sebebi olarak gösterilemeyeceğinin altı çizilmektedir. Bu şekilde, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olmanın, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olduğu belirtilmektedir.¹⁸¹

Hükümet programında, programı manevi yönden besleyen kaynaklara vurguda bulunmaktadır. Bu durum şöyle belirtilmektedir: *“Kabul ve müdafaa ettiğimiz prensipler ve siyaset felsefesi Türk milletinin yüz yıllar boyu birikmiş hakiki ihtiyaç ve arzularından ilhamını almış köklü inançlara dayanmaktadır. Günün politik şartlarının kolayca yön değiştirebilen heves ve eğilimlerine değil, memleketimizin gerçeklerine ve tarihi gelişimine uygun olarak, vatandaşların sağduyusundan ve vicdanından Partimizin Programına ve Seçim Beyannamemize intikal etmiş bir fikir ve dava manzumesidir.”*¹⁸²

Hükümet programında, özellikle din-devlet ilişkileri konusunun, daha önceki Demirel hükümeti programlarına paralel şekilde işlendiği görülmektedir. Programda,

---

¹⁷⁸ MMTD, D. 3, C. 3, s. 338-339.

¹⁷⁹ MMTD, D. 3, C. 3, s. 376-387.

¹⁸⁰ MMTD, D. 3, C. 1, s. 376.

¹⁸¹ MMTD, D. 3, C. 1, s. 377.

¹⁸² MMTD, D. 3, C. 1, s. 386.

dini özgürlüklerin bu ülkenin mayasını oluşturduğu, laiklik ilkesinin ise bu konunun teminatı olduğu belirtilmektedir.¹⁸³

5.8. I. ERİM HÜKÜMETİ

12.03.1971 – 11.12.1971 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Kocaeli Bağımsız Milletvekili Nihat Erim atanmıştır.¹⁸⁴

Başbakan Nihat Erim, hükümet programını 02.04.1971 tarihinde Mecliste okumuştur.¹⁸⁵ Hükümet programının giriş kısmında, devlet ve toplumda gelişen çeşitli güçler arasında, kuralları belli ilişkilerin kurulamamış olduğu ve bunun sonucu olarak karşılıklı bir güvensizlik ortamının doğduğu belirtilmektedir. Bu ortamın ise son aylarda şahit olunan karışıklıklara ve 12 Mart muhtırasının 2 nci maddesi ile çözümlenmesi istenen siyasal bunalıma yol açtığı ifade edilmektedir. Programda ayrıca, *“Bu muhtıra ile tutulan yol Yurt sorunları karşısında çok hassas olan Türk Silahlı Kuvvetleri’nin demokratik rejime ve Anayasa düzenine bağlılığının en açık delili”* olduğu vurgulanmaktadır.¹⁸⁶

Hükümet programında, son aylarda şahit olunan karışıklıklara ve bunun oluşturduğu alışkanlıklara son vermenin Hükümetin çözmesi zorunlu olan önemli bir konu olduğu belirtilmektedir. Çözüm olarak ise, Anayasa’nın gösterdiği doğrultuda yapılması zorunlu reformların hiç beklenmeden gerçekleştirilmesi gösterilmektedir. Bu nedenlerle Türk kamuoyunun karşısına “Reform Hükümeti” olarak çıktıkları ve bu niteliğe uygun bir program sundukları ifade edilmektedir.¹⁸⁷

Hükümet programında, Reform Hükümeti’nin çalışmalarını Anayasa’nın sağladığı siyasal, toplumsal ve ekonomik haklar çerçevesinde ve belirli ana ilkelerin gerçekleştirilmesi yönünde yoğunlaştıracağına altı çizilmektedir. Bu sebeple, hükümetin yapmayı tasarladığı, her bakanlığı ayrı ayrı ilgilendiren işlerin hepsinin bu

---

¹⁸³ MMTD, D. 3, C. 1, s. 377.

¹⁸⁴ MMTD, D. 3, C. 12, s. 382-383.

¹⁸⁵ MMTD, D. 3, C. 12, s. 393-402.

¹⁸⁶ MMTD, D. 3, C. 12, s. 393.

¹⁸⁷ MMTD, D. 3, C. 12, s. 393.

programda gösterilemeyeceği, ana ilkeler ile yalnız reform niteliğinde, ya da çok önemli görülen ve şimdiye kadar uygulanmamış konuların belirtilmesiyle yetinildiği belirtilmektedir.¹⁸⁸

Hükümet programında belirtilen ana ilkelerden, din-devlet ilişkileri ile ilgili başlıklar şunlardır:¹⁸⁹

- Atatürk ilkelerinin ve devrimlerinin tüm olarak uygulanması,
- Laiklik ilkesinin tam olarak uygulanması,
- Öğretim birliğinin sağlanması.

Hükümet programında bir dizi reform da sıralanmaktadır. Bu reformlardan, milli eğitim ile ilgili olan kısmında, Atatürk'ün eğitimde birlik (Tevhid-i Tedrisat) ilkesine aykırı, bütün uygulamalara son verileceği belirtilmektedir. Ayrıca din işlerinin yönetiminin siyasal ve kişisel çıkar hesaplarının üstünde tutulacağı ve laiklik esaslarına göre ele alınacağı, din görevlilerinin meslek içi ve meslek dışı eğitiminin bu ilkeler ışığında düzenleneceği belirtilmektedir. Buna ek olarak imam-hatip okullarının orta öğretim sistemine uyacak biçimde ıslah olması da hükümetin yapacağı reformlar arasında yerini almaktadır.¹⁹⁰

Hükümet programında, *“Ortam bu şekli aldıktan sonra Cumhuriyet kanunlarını hiçe sayarcasına ve ‘eylem yapıyoruz, devrimciyiz, şeriatçıyız, mukaddesatçıyız’ gibi sözlerle devlet düzenine karşı zorlama davranışlarını sürdürenler, devleti bütün heybeti ile karşılarında bulacaklarından ve Cumhuriyet Kanunlarının pençesine verileceklerinden bir an bile şüphe ederlerse çok yanılmış olacaklardır..... Türkiye’yi bölmek isteyenlere fırsat verilemeyecektir. Yurdumuzu Atatürk ülkesünden saptırarak sağ ya da sol bir diktatoryanın ve anarşinin kucağına asla ve asla düşürmemek*

---

¹⁸⁸ MMTD, D. 3, C. 12, s. 393-394.

¹⁸⁹ MMTD, D. 3, C. 12, s. 394.

¹⁹⁰ MMTD, D. 3, C. 12, s. 395.

*Hükümetimizin en başta güdeceği amaçtır” sözleriyle milletvekillerinden güvenoyu istenmektedir.*¹⁹¹

Olağanüstü şartlarla kurulmuş olan hükümet, programında, genel olarak Atatürk ilke ve inkıplalarına ve özellikle laiklik ilkesine olan hassasiyet vurgulanmaktadır. Ülkede aşırı sağ ve sol akımlara meydan verilmeyeceği, özellikle eğitim yuvalarında bu tür oluşumlara meydan verilmeyeceği vurgulanmaktadır.¹⁹²

5.9. II. ERİM HÜKÜMETİ

11.12.1971 – 22.12.1972 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Üyesi Nihat Erim atanmıştır.¹⁹³

Başbakan Nihat Erim, hükümet programını 16.12.1971 tarihinde Meclis’te okumuştur.¹⁹⁴ Hükümet programında, ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü şartların devam ettiğine dikkat çekilmektedir. Bu nedenle, sunulmakta olan hükümet programının, bir önceki 7 Nisan 1971 tarihli hükümet programı ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.¹⁹⁵

Başbakan Erim, *“Ülkemizde aşırı sol cereyanların komünizmin aşırı sağ cereyanların hilafetçiliğın şeriat esaslarına dayanan teokratik devlet kurma arzularının ve her çeşit bölücü faaliyetlerin kesinlikle karşısındayız. Milletimizin ekonomik sosyal ve kültürel gelişmesinin Atatürk ilkelerine uygun reformcu bir görüşte sağlanmasını zorunlu görüyor ve görüş etrafında Cumhuriyetimizin bütün kuruluşlarının birleşmesi gereğine inanıyoruz”* cümleleriyle rejim tartışmaları ile ilgili hassasiyetlerini yinelemektedir.¹⁹⁶

Hükümet programında, özel yüksek okulların üniversite ve akademilere bağlanması ve imam-hatip okullarının orta öğretime dayandırılması ile ilgili kararların

¹⁹¹ MMTD, D. 3, C. 12, s. 401.

¹⁹² MMTD, D. 3, C. 12, s. 393-401.

¹⁹³ MMTD, D. 3, C. 19, s. 356-357.

¹⁹⁴ MMTD, D. 3, C. 19, s. 434-443.

¹⁹⁵ MMTD, D. 3, C. 19, s. 435.

¹⁹⁶ MMTD, D. 3, C. 19, s. 435.

korunacağı belirtilmektedir. Ayrıca her kademedeki öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin Atatürk ilkelerine uygun bir anlayış içinde yetişmeleri sağlanırken bu öğrencilerin sol ve sağ aşırı uçlar tarafından zihinlerinin bulandırılmamasına üstün bir dikkat gösterileceğinin altı çizilmektedir.¹⁹⁷

Hükümet programının sonuna ise, bundan önceki hükümet gibi bu hükümetin de 12 Mart 1971 tarihinde Silahlı Kuvvetler adına verilen muhtıranın ışığında kurulduğu açıklanmaktadır. 07.04.1971 tarihinde Millet Meclisi'nin 321 oyu ile güvenini kazanmış olan hükümetin,03.12.1971 tarihinde istifası dolayısıyla uygulamasını tamamlamamış olan hükümet programının bu hükümetin çalışmalarında esas kabul edildiğinin altı çizilmektedir. *“Sayın Cumhurbaşkanımızın 7 Aralık 1971 tarihinde Senato ve Meclis Başkanları, siyasi parti liderleri ve Başbakanlığa gönderdikleri mektup ve onun eki olan reform ve iş esasları da Hükümetimize ışık tutacaktır. Programımızın temeli yurdumuzun acele ihtiyacı olan reformları Atatürkçü bir anlayışla hazırlama gayretlerini ara vermeden sürdürmek, kısa zamanda bitirmek ve parlamentomuzun taktirine sunmak düşünce ve kararındadır”* cümleleriyle milletvekillerinden güvenoyu istenmektedir.¹⁹⁸

Olağanüstü şartların halen devam ettiği bir ortamda kurulan hükümette, hükümet programının bir önceki hükümet programı ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir görüş belirtilmeyen programda, Atatürk ilke ve inkılaplarının esas olduğu, ülkeyi bölmek isteyen aşırı sağ ve sol akımlara asla müsaade edilmeyeceği hassasiyetle vurgulanmaktadır.¹⁹⁹

5.10. MELEN HÜKÜMETİ

22.05.1972 – 15.04.1973 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Van Cumhuriyet Senatosu Üyesi Ferit Melen atanmıştır.²⁰⁰

---

¹⁹⁷ MMTD, D. 3, C. 19, s. 437.

¹⁹⁸ MMTD, D. 3, C. 19, s. 442.

¹⁹⁹ MMTD, D. 3, C. 19, s. 435.

²⁰⁰ MMTD, D. 3, C. 24, s. 823-824.

Başbakan Ferit Melen, hükümet programını 29.05.1972 tarihinde Meclis'te okumuştur.²⁰¹ Hükümet programında, hükümetin, memleketin 12 Mart Muhtırasından önce içine girmiş olduğu bunalımdan, henüz tam anlamıyla kurtulamadığı bir dönemde kurulmuş olduğunu ifade ile olağanüstü şartlara vurguda bulunmaktadır. Ayrıca olağanüstü şartlarda kurulmuş olan hükümetin programının, normal bir seçim dönemi için iktidara gelmiş olan hükümetlerin programlarından farklı olacağı belirtilmektedir. Bu özel durum göz önünde tutularak, programda devletin bütün faaliyet alanını kapsayan işler yerine, öncelikli olarak gerçekleştirilmesi gereken konuların ele alındığı ifade edilmektedir. Bu konular arasında, özellikle ülkeyi içinde bulunduğu bunalımlardan kurtaracak ve huzura kavuşturacak tedbirler olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber, devlet hayatının devamlılığının doğal bir sonucu olarak, programda yer alsın veya almasın hükümetin görev alanına giren, bütün işlerin yürütüleceği vurgulanmaktadır.²⁰²

Hükümet programında, Türkiye'nin, demokratik rejimi seçmekle rejim tartışmalarını çoktan geride bırakmış olduğu vurgulanmaktadır. Öte yandan programda, milli laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ni yüceltmenin ve insan haklarına dayanan hür demokratik rejimi her geçen gün biraz daha güçlendirmenin hükümetin şaşmaz amacı olduğu ifade edilmektedir.²⁰³

Ardından hükümetin yapmayı planladığı reformlar sıralanmaktadır. Hükümet programında eğitim reformu konusunda, bütün öğretim kademelerinde uygulanacak programların, Atatürk ilkelerine laik ve sosyal devlet esaslarına, hür, demokratik düzene yürekte inanmış milli bir ruh ve heyecan taşıyan vatandaşlar yetiştirilecek şekilde değiştirileceği üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, Atatürk ilkelerini bilimsel açıdan incelemek, bu alanda gerekli araştırma ve yayın yapmak üzere kurulması öngörülen "*Atatürk Akademisi Kanun Tasarısı*"nın süratle kanunlaşmasına çalışılacağı bildirilmektedir.²⁰⁴

---

²⁰¹ MMTD, D. 3, C. 24, s. 827-839.

²⁰² MMTD, D. 3, C. 24, s. 827.

²⁰³ MMTD, D. 3, C. 24, s. 827-828.

²⁰⁴ MMTD, D. 3, C. 24, s. 831-832.

Olağanüstü şartların devam ettiği belirtilen hükümet programında, gerçekleştirilmesi acil olan konulara yer verilmektedir. Din-devlet ilişkileri konusunda herhangi bir ifadenin yer almadığı programda, milli eğitim konusuna, Atatürk ilkelerini, laik ve demokratik devlet anlayışını benimseyip geliştirecek bir gençlik oluşturma açısından yer verilmektedir.²⁰⁵

5.11. TALÛ HÜKÜMETİ

15.04.1973 – 26.01.1974 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Üyesi Naim Talû atanmıştır.²⁰⁶

Başbakan Naim Talû, hükümet programını 20.04.1973 tarihinde Meclis'te okumuştur.²⁰⁷ Hükümet programında, hükümetin 14.10.1973 tarihli seçimlere kadar görevde kalacak olması sebebiyle, programda uzun vadeli hedef ve tedbirlere yer verilmediği ifade edilmektedir.²⁰⁸

Hükümet programında, hükümetin başlıca amaçları, milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devletini daha güçlü hale getirmek için her türlü aşırı sol ve sağ akımları, yıkıcı ve bölücü faaliyetleri yok etmek şeklinde ifade edilmektedir. Ayrıca, Anayasal hürriyetlerin kötüye kullanılmasıyla, devletin temel düzenine yurt bütünlüğüne laik ve demokratik Cumhuriyete kastedenlere karşı ciddi tedbirler alınacağı bildirilerek, laik ve demokratik Cumhuriyetin korunması konusundaki kararlılıkları vurgulanmaktadır.²⁰⁹

Hükümet programında, önceki hükümetler tarafından başlatılan reform çalışmalarını sonuçlandırmanın öncelikleri arasında olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda, reformların, Türk milletinin ileri bir ülke olma yolundaki dinamik hamlelerini güçlendirecek nitelikte olmasına, Anayasa çizgisi içinde Atatürkçü bir görüşle

---

²⁰⁵ MMTD, D. 3, C. 24, s. 827-832.

²⁰⁶ MMTD, D. 3, C. 36, s. 642-643.

²⁰⁷ MMTD, D. 3, C. 36, s. 694-699.

²⁰⁸ MMTD, D. 3, C. 36, s. 694.

²⁰⁹ MMTD, D. 3, C. 36, s. 694.

gerçekleştirilmesine ve doktrinci sapmalardan uzak kalmasına, bilhassa dikkat edileceği vurgulanmaktadır.²¹⁰

Hükümet programında, din-devlet ilişkileri ile ilgili doğrudan bir açıklama yer almamaktadır. Milli eğitim politikası ile ilgili tedbirler sıralanırken, Cumhuriyet'e, insan hak ve hürriyetlerine, Türk Milliyetçiliği'ne demokratik, lâik, sosyal hukuk devleti anlayışına sahip, Atatürk inkılâplarının koruyucusu bir gençlik yetiştirmek amacıyla oldukları belirtilmektedir.²¹¹

Yaklaşık altı aylık bir dönem için hazırlanmış olan hükümet programında, din-devlet ilişkileri konusunda herhangi bir ifadeye yer verilmemektedir. Programda daha ziyade yurt bütünlüğü laiklik ve demokrasi kavramlarına ağırlık verilmekte, temel hak ve özgürlüklerin bu çerçeve ile sınırlandırılacağı belirtilmektedir.²¹²

5.12. I. ECEVİT HÜKÜMETİ

26.01.1974 – 17.11.1974 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Zonguldak Milletvekili Mustafa Bülent Ecevit atanmıştır.²¹³

Başbakan Mustafa Bülent Ecevit, hükümet programını 01.02.1974 tarihinde Meclis'te okumuştur.²¹⁴ Hükümet programının giriş kısmında, seçim sonuçlarının hükümet kurulmasını güçleştirdiği ama bu güçlüklerin içinden “demokratik anlamda” güçlü bir hükümet çıkarmayı başardıkları ifade edilmektedir.²¹⁵

Hükümet programında, demokrasiyi benimsemiş bir toplumda geçerli olan birliğin, düşüncelerdeki ve çözümlerdeki ayrılıklara rağmen milletin mutluluğu, ülkenin esenliği ve demokrasinin bütün kurallarıyla işlerliği için sağlanan birlik olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, iyi işleyen bir demokrasinin temel koşulu olan geniş görüşlülüğü, eleştiriye tahammülü ve karşı düşüncelere saygıyı en başta hükümetin göstermesi

---

²¹⁰ MMTD, D. 3, C. 36, s. 694.

²¹¹ MMTD, D. 3, C. 36, s. 695.

²¹² MMTD, D. 3, C. 36, s. 695.

²¹³ MMTD, D. 4, C. 1, s. 316-317.

²¹⁴ MMTD, D. 4, C. 1, s. 349-364.

²¹⁵ MMTD, D. 4, C. 1, s. 349.

gerektiği belirtilmektedir. Hükümetin bu kararlar, kırınlıkları ve kavgaları tarihe gömecek geniş kapsamlı bir genel af çıkaracağı ve demokrasinin her bakımdan yüksek bir düzeye erişmesi için düşünce ve inanç özgürlüğü önündeki sınırlamaları kaldıracağı belirtilmektedir.²¹⁶

Hükümet programında, Koalisyon Protokolüne de işaret edilerek, milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ilkesine yürekten inanan; hukukun üstünlüğüne, demokratik hak ve hürriyetlere saygılı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin ve Milli Selamet Partisi'nin ortak gayesi olan kanunları herkese eşit olarak uygulayan, Atatürk ilkelerine bağlı bir devlet idaresiyle, anlayış, kardeşlik ve sosyal adalete dayanan bir toplum düzeninin, hükümetin temel amaçları olduğu ifade edilmektedir.²¹⁷

Hükümet programında, düşünce inanç ve ifade hürriyetleri şu şekilde ifade edilmektedir: *“Anayasanın gösterdiği yönde kullanılmasına engel olan ve demokratik anlayışla bağdaşmayan hükümler bu hürriyetlerin varoluş nedenlerine vücut veren ilkelerin ışığı altında gözden geçirilerek düşünce, inanç ve ifade hürriyetlerini sınırlayan bütün kısıntılar kanunlarımızdan çıkarılacak basın hürriyeti her yönü ile teminat altında tutulacaktır.”*²¹⁸

Hükümet programında, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrı bir şekilde yer verilmektedir. Buna göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *“her türlü siyasi mülahazaların”* üstünde tutulacağı belirtilmektedir. Bu amaçla, din görevlilerinin toplumdaki manevi yeri ve değeri dikkate alınarak, ekonomik ve sosyal kalkınmada kendilerinden yararlanılacağı, köylere hızlandırılmış bir programla imam kadroları temin edileceği, camiye ihtiyacı olan köylerin cami projeleri ve cami yapımı için gerekli malzemenin devlet tarafından sağlanacağı belirtilmektedir. Vakıfların, camilerin ve tarihi eserlerin bakım ve onarımı çalışmalarına hız kazandırılacağı ve bunların gayelerine uygun olarak kullanılacağı kararı da hükümet programında yerini almaktadır.²¹⁹

---

²¹⁶ MMTD, D. 4, C. 1, s. 350.

²¹⁷ MMTD, D. 4, C. 1, s. 351.

²¹⁸ MMTD, D. 4, C. 1, s. 352.

²¹⁹ MMTD, D. 4, C. 1, s. 359-360.

CHP ve MSP koalisyonu ile kurulmuş olan hükümetin, Meclis'e sunduğu programında, daha ziyade birlik beraberlik konusunun vurgulandığı görülmektedir. Hükümet programında, Atatürk ilkelerinin temel alındığı, demokratik ve laik bir yönetim anlayışı çerçevesinde düşünce ve inanç özgürlüğüne yer verileceği belirtilmektedir.²²⁰

5.13. IRMAK HÜKÜMETİ

17.11.1974 – 31.03.1975 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Üyesi Sadi Irmak atanmıştır.²²¹

Başbakan Sadi Irmak, hükümet programını 24.11.1974 tarihinde Meclis'te okumuştur.²²² Hükümet programında, öncelikle yönetime gelme zarureti doğuran şartlar değerlendirilmektedir. Buna göre, Meclis'te bulunan partilerin sağlıklı bir hükümet kuramaması üzerine göreve gelmiş olan hükümet, Parlamentoda temsil edilen siyasi partiler tarafından bir koalisyon sağlanabildiği takdirde, görevi derhal devretmeğe hazır olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kurulan yeni hükümetin, partiler dışı ve tarafsız olduğunu belirtilmekte, oluşturulan Bakanlar Kurulunun milli demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ilkelerine bağlı, Atatürkçü bir hükümet olduğunun altı çizilmektedir.²²³

Hükümet programında, hükümetin başlıca amaçları, ülke bütünlüğünün, milli birliğin ve kamu düzeninin korunması, yurttaşların can ve mal güvenliklerinin sağlanması ve anayasal özgürlüklerin rahatça kullanılacağı huzurlu bir ortamın oluşturulması şeklinde sıralanmaktadır.²²⁴

Kendisini, "bir intikal hükümeti" olarak niteleyen hükümetin, programında din ve vicdan özgürlüğü konusunda herhangi bir görüş yer almamaktadır. Yapılması gereken icraatlar sıralanırken Din İşleri Yüksek Kurulu ile Din Şurasının biran önce

---

²²⁰ MMTD, D. 4, C. 1, s. 350-351.

²²¹ MMTD, D. 4, C. 7, s. 111-113.

²²² MMTD, D. 4, C. 7, s. 131-144.

²²³ MMTD, D. 4, C. 7, s. 131-132.

²²⁴ MMTD, D. 4, C. 7, s. 133.

kurulmasına çalışılacağı ve din görevlilerinin meslek içi eğitimine önem verileceği belirtilmektedir.²²⁵

5.14. IV. DEMİREL HÜKÜMETİ

31.03.1975 – 21.06.1977 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Isparta Milletvekili Süleyman Demirel atanmıştır.²²⁶

Başbakan Süleyman Demirel, hükümet programını 06.04.1975 tarihinde Meclis'te okumuştur.²²⁷ Hükümet programının başlangıç kısmında, Türk milletini tarih boyunca ayakta tutan milli ve manevi değerlere bağlı ve saygılı olarak ve bunlardan kuvvet alarak, çağdaş medeniyetler seviyesine çıkarma davasının, temel davaları olduğu ifade edilmektedir.²²⁸

Hükümet programında, din ve vicdan hürriyetine açıkça yer verilmektedir. Buna göre, hür ve demokratik rejimin vazgeçilmez gereği olan düşünce ve inanç hürriyetine ve Anayasanın teminatı altındaki bütün temel hürriyetlere saygılı olunacağı belirtilmektedir. Fikir ve inanç hürriyeti ve diğer temel hürriyetlerle ilgili uygulamalarda Anayasaya uygunluğun sağlanacağı ve Anayasaya aykırı uygulamaların ortadan kaldırılması için gerekli tedbirlerin alınacağı ifade edilmektedir. Ancak bu hak ve hürriyetlerin korunması kadar, bu hak ve hürriyetlerden hiç birinin, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devleti'nin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ve Cumhuriyet'i ortadan kaldırmak maksadıyla kullanılmayacağı da vurgulanmaktadır.²²⁹

Hükümet programında, milli eğitimdeki amaçlarının, milletin bütün fertlerini, Türk milletinin milli ahlakını, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; Atatürk inkılaplarına ve Türk milliyetçiliğine bağlı; insan haklarına ve milli, demokratik, lâik, sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı görev ve

---

²²⁵ MMTD, D. 4, C. 7, s. 134.

²²⁶ MMTD, D. 4, C. 11, s. 256-257.

²²⁷ MMTD, D. 4, C. 11, s. 309-323.

²²⁸ MMTD, D. 4, C. 11, s. 310.

²²⁹ MMTD, D. 4, C. 11, s. 310.

sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş vatandaşlar olarak yetiştirmek olduğu belirtilmektedir. Bu amaçla yapılacak olan düzenlemelerle, İlk ve ortaöğretimde okutulmakta olan ahlak derslerinin, gayesine uygun ve milli ahlak esaslarına göre düzenleneceği ve bu dersleri, öncelikle, İlahiyat Fakültesi, İslami Bilimler Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve imam-hatip okulları mezunlarının okutacakları belirtilmektedir. Din derslerinin normal ders saatleri içinde ve gerekli vasıfları taşıyan öğretmenlerce verilmesinin sağlanacağı bildirilmektedir.²³⁰

Hükümet programında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, her türlü siyasi görüşün üstünde tutulacağı, manevi değeri göz önünde bulundurularak, yasalarda belirtilen görevleri yerine getirmesinin sağlanacağı, teşkilatın, daha geniş hizmet sunma imkanına kavuşturulacağı belirtilmektedir. Ayrıca, din görevlilerinin demokratik düşünce ve inanç özgürlüğü çerçevesinde sürekli eğitimden geçirileceği, ihtiyaç duyulan din adamlarının yetiştirilmeleri için, Diyanet İşleri ve Milli Eğitim Bakanlıkları arasında yakın koordinasyon ve işbirliği sağlanacağı belirtilmektedir. Diyanet İşleri yayınlarının daha yaygın ve ucuz olarak ulaştırılmasının sağlanması, İslami ve ilmi araştırmalar yapmak ve ilmi eserler telif etmek üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı bir ilim heyeti kurulması da program maddeleri arasında yerini almaktadır. Ayrıca Yüksek İslam Enstitüleri akademi haline getirileceği ve mevcut enstitülerdeki kontenjanların artırılacağı da belirtilmektedir.²³¹

Programın son kısmında, *"Fikir ve inanç hürriyetini koruyacak, anarşiye, kanun dışı eylemlere kesinlikle 'Dur' diyeceğiz. Milli ve manevi değerlerimizden kuvvet alarak Türkiye'yi çağdaş medeniyet yolunda ilerleteceğiz. Bu inançla Yüksek Heyetinize, Bakanlar Kurulu adına saygılar sunuyor; Cenabı Allah'ın milletimize, memleketimize yardımcı olmasını diliyorum"* denilerek milletvekillerinden güvenoyu istenmektedir.²³²

Hükümet programında, Cumhuriyete, ülkenin demokratik ve laik yapısına olan hassasiyetin vurgulandığı, ancak din ve vicdan özgürlüğüne dikkate değer bir şekilde ağırlık verildiği görülmektedir. Aynı şekilde din hizmetleri ve dini eğitim konusu da

²³⁰ MMTD, D. 4, C. 11, s. 311-312.

²³¹ MMTD, D. 4, C. 11, s. 313.

²³² MMTD, D. 4, C. 11, s. 323.

hassasiyetle ele alınmaktadır. Bu amaçla Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yüksek İslam Enstitüleri'nin yapılandırılması üzerinde durulmaktadır.²³³

5.15. II. ECEVİT HÜKÜMETİ

21.06.1977 – 21.07.1977 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Zonguldak Mustafa Milletvekili Bülent Ecevit atanmıştır.²³⁴

Başbakan Mustafa Bülent Ecevit, hükümet programını 28.06.1977 tarihinde Meclis'te okumuştur.²³⁵ Hükümet programında, kurulan Cumhuriyet Hükümetinin yalnız önlerindeki dönemin ağır sorunlarını çözmekle değil, geride bırakılan dönemin bunalımlarını gidermekle de yükümlü olduğu belirtilmekte, milli birlik ve uzlaşa konusu vurgulanmaktadır.²³⁶

Hükümet programında, hükümetin izleyeceği politikalar, geçmiş dönem eleştirisiyle birlikte, detaylı bir şekilde açıklanmaktadır.²³⁷

Hükümet programında, inanç özgürlüğü kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı ve demokrasinin, düşünce özgürlüğü kadar ayrılmaz parçası olarak görülmektedir. Özgürlükçü demokrasiyi en ileri anlamı ile benimsediğini belirten hükümetin, programında herkesin inançlarına ve ibadetine saygılı olduğu vurgulanmaktadır. Yurttaşların dini inançlarının gereğini engelsiz özgürlük içinde yerine getirmelerini sağlamayı insanlık ödevi bildiğini ve halka saygının gereği saydığını belirtmektedir. Laiklik ilkesi ise din ve vicdan özgürlüğü anlamına ele alınmakta, dine bağlılığın, gelişme ve ilerlilikle, dine saygının ise laiklikle çelişmediği vurgulanmaktadır. Ayrıca hükümet programında her dinden ve mezhepten yurttaşlar arasında, insanlığın, milli birliğin ve

---

²³³ MMTD, D. 4, C. 11, s. 310-313.

²³⁴ MMTD, D. 5, C. 1, s. 20-21.

²³⁵ MMTD, D. 5, C. 1, s. 28-45.

²³⁶ MMTD, D. 5, C. 1, s. 28.

²³⁷ MMTD, D. 5, C. 1, s. 28-45.

milliyetçiliğin gereği olan kardeşlik duygularını ve dayanışmayı sağlamlaştırmak ödev olarak kabul edilmektedir.²³⁸

Hükümet programında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, Anayasanın ve yasaların belirttiği görev ve sorumlulukları yerine getirirken, dini siyasetin üstünde tutacağı belirtilmektedir. Öte yandan, hükümet, Diyanet İşleri Başkanlığı'na, hem toplumsal ve ekonomik kalkınmaya yardımcı olması, hem de yurttaşların din, ahlak ve maneviyat duyguları ile kişiliklerinin geliştirilmesine katkıda bulunması için, gereken desteği sağlamayı hedeflemektedir.²³⁹

Hükümet programında, toplumun ve insanlığın ortak değeri olan İslam dininin, milli birliğin sağlanmasında, kalkınma çabalarının başarıya ulaşmasında, iç barışın oluşmasında ve kardeşlik duygularının geliştirilip pekiştirilmesinde kutsal bir kaynak olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda hükümet programında, milli birliğin sağlanmasında ve toplumsal huzurun geliştirilmesinde kendilerine düşen ödevi başarı ile yerine getiren din görevlilerine, her türlü hükümet desteğinin sağlanacağı sözü verilmektedir. Bu konuda din görevlilerinin yeterli düzeyde eğitim görmelerine özen gösterileceği, Yüksek İslam Enstitüsü'nün akademiye dönüştürülerek bu kuruluşun bilimsel niteliğinin güçlendirileceği belirtilmektedir.²⁴⁰

Hükümetin, köylerde ve dar gelirli yörelerde cami yapımına yardımcı olacağı da program maddeleri arasında yerini almaktadır. Hükümet programında vakıfların, camilerin ve tarihi eserlerin bakımına, korunmasına ve onarılmasına özen gösterilmesi, dini ve sosyal amaçlı vakıfların saptanarak, sürekliliğinin sağlanması hedeflenmektedir.²⁴¹

Laiplik ilkesi ile dini özgürlüklerin çelişmediği gerçeği üzerinde durulan hükümet programında, inanç ve ibadetlere saygı konusu hassasiyetle ele alınmaktadır. İslam

---

²³⁸ MMTD, D. 5, C. 1, s. 42-43.

²³⁹ MMTD, D. 5, C. 1, s. 43.

²⁴⁰ MMTD, D. 5, C. 1, s. 43.

²⁴¹ MMTD, D. 5, C. 1, s. 43.

dininin milli birliği sağlama noktasındaki önemine dikkat çekilen programda, her dinden ve mezhepten insanlar arasında kardeşliği tesis etmenin şart olduğu görölmektedir.²⁴²

5.16. V. DEMİREL HÜKÜMETİ

21.07.1977 – 05.01.1978 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Isparta Milletvekili Süleyman Demirel atanmıştır.²⁴³

Başbakan Süleyman Demirel, hükümet programını 27.07.1977 tarihinde Meclis'te okumuştur.²⁴⁴ Hükümet programının giriş kısmında, hükümetin hangi siyasi şartlardan sonra kurulduğu açıklanmakta, Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni, Anayasadaki temel nitelikleri ile savunmaya ve her şartta korumaya kararlı oldukları belirtilmektedir.²⁴⁵

Hükümet programında öncelikle, milli ve manevi değerlere sahip ve bunlara sadakatle bağlı olmanın, mukaddes bir görev olduğu vurgulanmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğu konusunda, milletin manevi ve maddi kalkınmasında, birlik ve bütünlüğün sağlanmasında, İslam dininin prensiplerinden yararlanma kararında oldukları belirtilmektedir. Ülkede bütün hürriyetlerin var olduğu belirtilerek, din ve vicdan hürriyetinin de tam anlamda kullanılması için gereken tedbirlerin alınacağı belirtilmektedir. Hükümet programında ayrıca, Anayasada yer alan laikliğin din düşmanlığı olmadığı, aksine din ve vicdan hürriyetinin teminatı olduğu ifade edilmektedir. Din ve vicdan hürriyetinin kullanılmasında çeşitli haksızlıklara sebep olan ters uygulamaları düzeltmek amacıyla Türk Ceza Kanununun 163 ncü maddesinin değiştirilmesi de planlanmaktadır.²⁴⁶

Hükümet programında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, Anayasa ve diğer kanunların verdiği görevleri ifa ederken bu makamın kutsal gayesine has, yüksek manevi hüviyetinin kesin şekilde korunacağı belirtilmektedir. Ayrıca din hizmetlerinin

---

²⁴² MMTD, D. 5, C. 1, s. 42-43.

²⁴³ MMTD, D. 5, C. 1, s. 110-111.

²⁴⁴ MMTD, D. 5, C. 1, s. 118-133.

²⁴⁵ MMTD, D. 5, C. 1, s. 119.

²⁴⁶ MMTD, D. 5, C. 1, s. 119-121.

artan ihtiyaca cevap verecek seviyede yürütülmesi için her türlü yardım ve desteğin yapılması hedeflenmektedir. Bu amaçla, camisi olmayan köylere ve beldelere cami yapımına yardım edilmesi, her seviyede yeteri kadar din görevlisi yetiştirilmesi, köy ve şehirlerdeki kadrosuz camilere kadro tahsis edilmesi planlanmaktadır.²⁴⁷

Hükümet programında, milli ahlakın korunmasına ve geliştirilmesine büyük önem verildiğinin altı çizilmektedir. Bu bağlamda, milli ve manevi değerlere saldıran, mukaddesatı hafife alan, insanın edep ve haya hislerini rencide eden ahlak dışı her türlü yayınlarla mücadele edileceği belirtilmektedir. Milli eğitim konusunda ise amaçlarının, Türk Milletinin milli, manevi, ahlaki, insani, sosyal ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren, Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş, milli şahsiyetini müdrik, ilim, teknik ve medeniyet yarışında insanlığa örnek olmayı hedef alan vatandaşlar olarak yetiştirmek olduğu belirtilmektedir.²⁴⁸ Bu amaçla yapılacak olan icraatlar ise şu şekilde sıralanmaktadır: *“İlk ve ortaöğretimde okutulmakta olan ahlak dersleri, gayesine uygun ve milli ahlak esaslarına göre düzenlenecek ve bu dersleri, öncelikle, İlahiyat Fakültesi, İslami İlimler Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve imam-Hatip okulları mezunları okutacaklardır. Din derslerinin normal ders saatleri içinde ve gerekli vasıfları taşıyan öğretmenlerce verilmesi sağlanacaktır. Müspet ilimlere ait ders kitaplarında, milletimizin bu ilimlere yaptığı hizmetleri tanıtan bölümlerin konulmasına önem verilecektir. Yeni nesillere dünya görüşü aşılama konusunda önemli rol oynayan, bilhassa ahlak, sosyoloji, felsefe ve psikoloji gibi derslerin kitapları evlatlarımızın milli inançlarını, manevi değerlerini tahrip edici, değil, bilakis milli ve manevi değerlere bağlılığı temin edici şekilde yeniden yazılacaktır. Milletimizin ümidi ve geleceğinin teminatı olan gençliğimizin, manevi yapısının inanç, sevgi ve milli kültürle zenginleşmesine ağırlık veren ve beden sağlığını koruyan, hayatın bütün güçlüklerini aşarak başarıya ulaşmasını sağlayacak, kabiliyetli gelişmiş bir yapıya kavuşmasına önem vereceğiz.”*²⁴⁹

---

²⁴⁷ MMTD, D. 5, C. 1, s. 121.

²⁴⁸ MMTD, D. 5, C. 1, s. 122.

²⁴⁹ MMTD, D. 5, C. 1, s. 122-123.

Hükümet programında İslam enstitülerinin akademi haline getirilmesi, ilmi araştırma güçlerinin artırılması, adet ve öğrenci sayılarının çoğaltılması amaçlanmaktadır. Ayrıca en yüksek seviyede alim yetiştirmek üzere bir “*Manevi İlimler Üniversitesi*”nin kurulması, imam-hatip lisesi ve diğer meslek lisesi mezunlarını, üniversite ve yüksekokullara giriş imtihanlarında, diğer lise mezunları ile aynı şarta tabi tutulması, imam-hatip lisesi mezunlarının, ilkokullarda din ve ahlak dersleri hocası olarak görev yapmalarının sağlanması, imam-hatip sayılarının ve kontenjanlarının artırılması da program maddeleri arasında yer almaktadır.²⁵⁰

Hükümet programında, artan şiddet ve anarşi olayları sebebiyle, iç güvenlik, asayiş ve devlet otoritesini koruma konuları üzerinde hassasiyetle durulmaktadır. Bunun yanı sıra, hürriyetçi demokrasi anlayışından da taviz verilmeyeceği belirtilmektedir. Din ve vicdan özgürlüğüne dikkate değer bir şekilde ağırlık verildiği görülen programda, aynı şekilde, din hizmetleri ve dini eğitim konusu da hassasiyetle ele alınmaktadır.²⁵¹

5.17. III. ECEVİT HÜKÜMETİ

05.01.1978 – 12.11.1979 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Zonguldak Milletvekili Mustafa Bülent Ecevit atanmıştır.²⁵²

Başbakan Mustafa Bülent Ecevit, hükümet programını 12.01.1978 tarihinde Meclis’te okumuştur.²⁵³ Hükümet programının giriş kısmında, hükümetin, düşünce ve inanç özgürlüğünü demokrasinin kesin gereği saydığı, ancak özgürlüklerle şiddet eylemlerini veya devletin birliğine, ülkenin bütünlüğüne yönelen saldırıları ve davranışları birbirine karıştırmamak gerektiği ifade edilmektedir.²⁵⁴

Hükümet programında, milli eğitim konusunda yapılan açıklamalarda, milli ve manevi değerlere bağlı kuşaklar yetiştirmekten bahsedilmektedir. Buna göre, Atatürk

---

²⁵⁰ MMTD, D. 5, C. 1, s. 123.

²⁵¹ MMTD, D. 5, C. 1, s. 119-123.

²⁵² MMTD, D. 5, C. 2, s. 200-201.

²⁵³ MMTD, D. 5, C. 2, s. 259-256.

²⁵⁴ MMTD, D. 5, C. 2, s. 259-260.

ilkelerini ve demokratik anlayışı benimseyen, milli ve manevi değerlere bağlı, düşünce ayrılıklarına rağmen barış ve özgürlük içinde yaşayabilen kuşaklar yetiştirmenin, insan haklarına dayalı hür demokratik rejimi güçlendirmenin, Türk Ulusunu çağın uygarlık düzeyinin üstüne çıkarmanın milli eğitimdeki temel amaçları olduğu ifade edilmektedir. Programda, milli eğitim ile ilgili uygulamalar arasında ise, imam-hatip liselerinin müfredat, eğitim eksiklikleri giderilmesi, bu liselerini bitirenlere yükseköğrenim olanakları sağlanması, Yüksek İslam Enstitülerinin, Akademiye dönüştürülerek bilimsel niteliklerinin güçlendirilmesi yer almaktadır.²⁵⁵

Hükümet programında, Anayasaya uygun, sağlam bir laiklik anlayışının savunulacağı üzerinde durulmaktadır. Buna anlayışa göre, inanç özgürlüğü kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkıdır. Demokrasinin, düşünce özgürlüğü kadar ayrılmaz parçasıdır. Hükümet, herkesin inançlarına ve ibadetine saygılı olmayı ve yurttaşların dini inançlarının gereğini engelsiz özgürlük içinde yerine getirmelerini sağlamayı insanlık ödevi bildiğini, insana ve halka saygının gereği saydığını belirtmektedir. Hükümet, laikliği din ve vicdan özgürlüğü ve devlet işleriyle dinin ayrılması şeklinde yorumlamakta ve dine bağlılığın gelişmeyle ve ilerlilikle, dine saygının laiklikle çelişmediğini ifade etmektedir.²⁵⁶

Hükümet programında ayrıca, Türk milletinin din anlayışı her alanda ilerlemeye katkı sağlayacak, toplumun bütünlüğünü ve manevi gücünü koruyarak destek olabilecek bir etken olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda hükümetin, her dinden ve mezhepten vatandaş arasında, insanlığın, milli birliğin ve milliyetçiliğin gereği olan kardeşlik duygularını ve dayanışmayı sağlamlaştırmayı ödev bileceği belirtilmektedir.²⁵⁷

Hükümet programında din hizmetleri konusunda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasanın ve yasaların belirttiği görev ve sorumlulukları yerine getirirken, dini siyasetin dışında tutacağı, hiçbir alanda dinin ve inancın baskı altına alınmasına ya da siyasete alet edilerek sömürülmesine de izin verilmeyeceği vurgulanmaktadır. Din görevlilerinin yeterli düzeyde eğitim görmelerine özen gösterilmesi, dini yayınların

---

²⁵⁵ MMTD, D. 5, C. 2, s. 271-272.

²⁵⁶ MMTD, D. 5, C. 2, s. 273.

²⁵⁷ MMTD, D. 5, C. 2, s. 273.

toplumu aydınlatma görevini en iyi biçimde yerine getirecek düzeye ulaştırılması da program maddeleri arasındadır.²⁵⁸

Hükümet programında, “Atatürk ilkeleri” ve “Anayasal çerçeve” temel kabul edilmektedir. Bu sınırlar içerisinde hürriyetçi demokrasi anlayışından taviz verilmeyeceği, düşünce ve inanç özgürlüğünün vazgeçilemez olduğu hassasiyetle vurgulanmaktadır. Laikliği, din ve vicdan özgürlüğü ve devlet işleriyle dinin ayrılması şeklinde yorumlayan hükümet, din hizmetleri ve dini eğitim konusunu da hassasiyetle ele almaktadır.²⁵⁹

5.18. VI. DEMİREL HÜKÜMETİ

12.11.1979 – 12.09.1980 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Isparta Milletvekili Süleyman Demirel atanmıştır.²⁶⁰

Başbakan Süleyman Demirel, hükümet programını 19.11.1979 tarihinde Meclis’te okumuştur.²⁶¹ Hükümet programının giriş kısmında, öncelikli olarak hükümet kurma noktasındaki tikanıklık meselesine ve bu meselenin aşılması sürecine değinilmektedir.²⁶²

Hükümet programında, demokratik rejimin vazgeçilmez gereği olan düşünce, inanç ve ibadet hürriyetine ve Anayasanın teminatı altında olan bütün temel hak ve hürriyetlere saygılı olunacağı belirtilmektedir. Ancak, kanun dışı eylemlerle devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü zedeleyen, dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasada yer alan Türkiye Cumhuriyetini ortadan kaldırmayı hedef alan faaliyetlerle etkili bir şekilde mücadele etmenin kesin bir zaruret olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu ifadelerden hükümetin düşünce, inanç ve ibadet

---

²⁵⁸ MMTD, D. 5, C. 2, s. 273.

²⁵⁹ MMTD, D. 5, C. 2, s. 273.

²⁶⁰ MMTD, D. 5, C. 13, s. 79-80.

²⁶¹ MMTD, D. 5, C. 13, s. 85-96.

²⁶² MMTD, D. 5, C. 13, s. 85.

hürriyetine, saygı duyduğu ancak bölücü faaliyetlere asla fırsat verilmeyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır.²⁶³

Hükümet programında, din-devlet ilişkilerine, ülkedeki anarşi ortamını yatıştırma ve ülkenin bütünlüğü yeniden sağlama noktasında yer verilmektedir. Bu nedenle, laiklik ilkesi ile ilgili tartışmalar gölgede kalmaktadır. Hükümet programının din hizmetleri ile ilgili bölümünde, *“Anayasanın 154 üncü maddesi ile Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, görevini ülkemizin karşı karşıya bulunduğu sosyal bunalımlar ve anarşik ortam içerisinde, geçmişten daha hızlı ve müessir bir tarzda yürütecektir. Değer hükümlerimizin sarsıldığı bir ortamda insanımızın ve toplumumuzun yeniden derlenip toparlanması, bütün güçlükleri yenerek bir moral güce kavuşturulmasında din görevlileri önemli hizmetler ifa edeceklerdir..... Din öğretiminin kaynağını teşkil eden Kur’an-ı Kerim öğrenimi üzerinde titizlikle durulacaktır. Kur’an kurslarının bina, araç, gereç ve kadro yönünden noksanlıkları giderilecektir. Din görevlilerinin kadro tikanlıkları öncelikle giderilecek, kadrosuz camiler bir an önce kadroya kavuşturulacaktır. Camii bulunmayan köylere cami yapımı Vakıflar Genel Müdürlüğü imkanlarından faydalanılarak hızlandırılacaktır”* denilmektedir.²⁶⁴

Ayrıca hükümet programında, din ve ahlak dersleri müfredatının yeniden düzenleneceği ve yurt dışındaki çocuklarımızın din ve ahlak dersleri görmesi sağlanacağı hükümlerine yer verilmektedir.²⁶⁵

Başbakan Demirel, okuduğu hükümet programını, *“Hükümetimiz, ... Barış, huzur ve adalet içinde Türkiye birliğinin, milli ve manevi değerlerimizin sadık bekçisidir. Türk vatandaşının ibadet ve inanç haklarını dokunulmaz sayar; teşebbüs, mülkiyet ve miras haklarını kutsal tanır. .... Cenab-ı Allah Milletimizin yardımcısıdır”* sözleriyle bitirerek milletvekillerinden güvenoyu istemektedir.²⁶⁶

Ülkeyi etkisi altına alan anarşi olayları ve siyasi krizlerin gölgesinde hazırlanan hükümet programında laiklik ilkesi ile ilgili doğrudan bir açıklama yer almamaktadır.

²⁶³ MMTD, D. 5, C. 13, s. 87.

²⁶⁴ MMTD, D. 5, C. 13, s. 94-95.

²⁶⁵ MMTD, D. 5, C. 13, s. 95.

²⁶⁶ MMTD, D. 5, C. 13, s. 96.

Milli birlik ve bütünlüğün hassasiyetle vurgulandığı programda, dinin bütünleştirici etkisi ele alınmaktadır. Bu noktada dinin manevi etkisinden yararlanılacağı belirtilmektedir.²⁶⁷

5.19. DEĞERLENDİRME

1961 Anayasası dönemini, 12 Mart 1971 muhtırası öncesi ve 12 Mart 1971 muhtırası sonrası olarak iki dönem halinde incelemek daha doğru olacaktır.

12 Mart muhtırası öncesinde, ülkemiz ilk defa bir koalisyon hükümeti (CHP/AP) ile tanışmıştır. Söz konusu dönem hükümet programlarının ortak özelliği, din-devlet ilişkilerine açıkça yer vermeleridir. Buna göre, programlarda, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetinin, Anayasa'nın hükümlerine göre dikkatle korunacağı belirtilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili hükümlere yer verilen programlarda söz konusu kurumun ihtiyaçlarının giderileceği hükmü yer almaktadır. Ayrıca hükümet programlarında milli eğitim konusu üzerinde önemle durulduğu görülmektedir. Milli eğitim meselesinin, sadece genç nesilleri yetiştirmenin bir aracı değil, aynı zamanda özellikle milli kalkınmayı hızlandıracak ve gerçekleştirecek verimli bir yatırım olarak ele alındığı belirtilmektedir.

12 Mart 1971 askeri muhtırası sonrası kurulan hükümet programlarında ise, söz konusu muhtıranın etkileri görülmektedir. Bu amaçla ülkede "aşırı sağ ve sol mücadele edileceği" hükmü, hükümet programlarında yer almaktadır. Hükümet programlarında, özellikle yurt bütünlüğü, laiklik ve demokrasi kavramlarının, Atatürk ilke ve inkıplalarının hassasiyetle vurgulandığı görülmektedir. Özellikle I. Ecevit Hükümeti programından itibaren ise söz konusu muhtıranın etkilerinin azaldığı görülmektedir. Bu tarihten sonra kurulan hükümetlerin programlarında düşünce ve inanç özgürlüğünün vazgeçilemez olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Aynı şekilde laiklik; din ve vicdan özgürlüğü ve devlet işleriyle dinin ayrılması şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca hükümet programlarında din hizmetleri ve dini eğitim konusunu da hassasiyetle ele alındığı görülmektedir.

---

²⁶⁷ MMTD, D. 5, C. 13, s. 87-96.

6. 12 EYLÜL 1980 - 13.12.1983 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN

HÜKÜMETİN PROGRAMI

6.1. ULUSU HÜKÜMETİ

22.09.1980 – 13.12.1983 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Bülend Ulusu atanmıştır.²⁶⁸

Başbakan Bülend Ulusu, hükümet programını 27.09.1980 tarihinde Meclis'te okumuştur.²⁶⁹ Hükümet programının giriş kısmında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, Türkiye Cumhuriyeti'ni koruma ve kollama görevini yerine getirerek, 12 Eylül 1980 tarihinde devlet yönetimini üstlendiği, bu tarihten itibaren yasama ve yürütme görev ve yetkisinin, Milli Güvenlik Konseyi tarafından Türk Milleti adına kullanıldığı belirtilmektedir.²⁷⁰

Hükümet programında, 12 Eylül öncesi dönemde memleketin içinde bulunduğu kaotik durum ve devlet otoritesinin çöküş nedenleri maddeler halinde tek tek sıralanarak Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yönetime el koymasını zaruri kılan nedenler açıklanmaktadır. Bu maddelerden konumuz ile ilgili olanlar şunlardır:²⁷¹

- Milli bütünlüğümüzü sağlayan bütün unsurlar yozlaşmaya uğramış, mezhep, dil ve siyasi görüş farklılıkları ideolojik açıdan ve kasıtlı olarak istismar edilerek vatandaşlar düşman kamplara itilmişlerdir.

- Atatürk ilkeleri bir tarafa bırakılmış, yeni nesiller Atatürk milliyetçiliğinden, milli şuur ve ülkülerden habersiz kalarak, yabancı ideolojilerin etkisine terkedilmiştir.

- Cumhuriyetimizin temel ilkelerinden olan laiklik prensibi ihlal edilerek şeriat düzenini getirmeye yönelik tertiplere yeltenilmiştir.

²⁶⁸ 22.09.1980 tarih ve 17113 sayılı Resmî Gazete.

²⁶⁹ MGKTD, C. 1, s. 82-93.

²⁷⁰ MGKTD, C. 1, s. 82.

²⁷¹ MGKTD, C. 1, s. 83.

Başbakan Ulusu, hükümetin ana görevinin, *“Devletin temelindeki düzenlemeleri Atatürk ilkeleri ışığında yapmak ve Cumhuriyeti bir daha zor durumlara düşürmeyecek tedbirleri almak”* olduğunu belirtmektedir. Bu amaçla, hükümet programında, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel mevzuatının süratle gözden geçirileceği; siyasi istikrarı sağlayıcı, sosyal dengeleri teessüs ettirici, vergi adaletini sağlayıcı ve ekonomik istikrar programının uygulanmasını kolaylaştırıcı yasal düzenlemeler ile ülkenin şartlarına uygun yeni bir Anayasa yapılacağı belirtilmektedir.²⁷²

Hükümet programının maddeleri açıklanırken, asayiş ve huzurun sağlanmasının ve ekonomik durumun düzeltilmesinin yapılacak olan işlerin başında geldiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, *“Vatandaşlarımızı kaderde, kıvançta ve tasada ortak bir bütün halinde milli şuur ve ülküler etrafında birleştirmenin iç barış ve huzurun sağlanmasında vazgeçilmez faktör olduğu düşüncesi ile Atatürk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak, milli mücadele ruhunu yeniden canlandırmak, millet egemenliğine, Atatürk ilke ve devrimlerine olan bağlılığın tam şuurunu yerleştirmek ve geliştirmekle ülkemize yönelik tehditlerin ulusça göğüsleneneğine inanıyoruz”* denilmektedir.²⁷³

Hükümet programında, milli eğitim konusuna ayrıca yer verilmektedir. Buna göre; ülkedeki birlik ve bütünlüğün temelini oluşturan milli eğitimin düzenlenme konusu, ülkenin en önde gelen ihtiyacı ve hükümetin ana hedefi olarak görülmektedir. Bu amaçla Atatürk milliyetçiliğinin yurdun en ücra köşelerine kadar yaygınlaştıracak tedbirlerin en kısa zamanda alınacağı belirtilmektedir. Devletin geleceğini hazırlayan eğitim kurumlarında, Atatürk ilke ve devrimlerine bağlı; Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getiren yurttaşlar yetiştirmek, hükümetin başlıca hedeflerinden biri olarak sıralanmaktadır.²⁷⁴

Hükümet programında din hizmetleri konusunda, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın ve bütün din görevlilerinin her çeşit siyasi çekişmelerin ve etkilerin dışında kalmasının

---

²⁷² MGKTD, C. 1, s. 83-84.

²⁷³ MGKTD, C. 1, s. 84-85.

²⁷⁴ MGKTD, C. 1, s. 90.

sağlanacağı belirtilmektedir. Bu çerçevede, "Atatürkçü ve aydın din adamlarının yetiştirilmesi için her türlü gayret sarf edilecektir. Din görevlilerinin meslek içi eğitimleri hızlandırılacaktır" cümleleriyle alınacak tedbirler sıralanmaktadır. Ayrıca yurt dışındaki Türk çocuklarının milli ve dini eğitim görmesinin sağlanacağı, yurt içinde ve dışında, vatandaşlarımız arasındaki inanç ve mezhep ayrılıklarının sömürülmesi önleneceği, yurttaşlarımızın milli ülkülere bağlılıklarını koruyucu tedbirler alınacağı belirtilmektedir.²⁷⁵

Hükümet programında, siyasi istikrarı ve sosyal dengeleri yeniden sağlama konularına ağırlık verildiği görülmektedir. Din-devlet ilişkileri konusunun da bu noktadan ele alındığı programda, bütün vatandaşlarımızın dini inanç ve ibadet özgürlüğünün güvence altında olduğu belirtilmektedir. Ancak laiklik ilkesinin korunmasına özen gösterileceği ve buna aykırı davranışlara asla müsaade edilmeyeceğinin de altı çizilmektedir.²⁷⁶

6.2. DEĞERLENDİRME

Hükümet programında ağırlıklı olarak 1980 askeri darbesinin izleri görülmektedir. Söz konusu programda öncelikle 12 Eylül öncesi dönemde memleketin içinde bulunduğu kaotik durum sebebiyle, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yönetime el koyduğu belirtilmektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, 12 Eylül 1980 tarihinde devlet yönetimini üstlendiği ve bu tarihten itibaren yasama ve yürütme görevinin, Milli Güvenlik Konseyi tarafından Türk Milleti adına kullanıldığı belirtilmektedir.²⁷⁷

Hükümet programının maddeleri açıklanırken, asayiş ve huzurun sağlanmasının ve ekonomik durumun düzeltilmesinin yapılacak işlerin başında geldiği vurgulanmaktadır. Hükümet programında, hükümetin ana görevinin, "*Devletin temelindeki düzenlemeleri Atatürk ilkeleri ışığında yapmak ve Cumhuriyeti bir daha zor durumlara düşürmeyecek tedbirleri almak*" olduğu belirtilmektedir. Bu amaçla, Türkiye

---

²⁷⁵ MGKTD, C. 1, s. 91.

²⁷⁶ MGKTD, C. 1, s. 83-91.

²⁷⁷ MGKTD, C. 1, s. 82.

Cumhuriyeti'nin temel mevzuatının gözden geçirileceği; ülkenin şartlarına uygun yeni bir Anayasa yapılacağı belirtilmektedir.²⁷⁸

Hükümet Programında, siyasi istikrarın yeniden sağlanması ve sosyal dengelerin oturması amaçlanmaktadır. Mili eğitim ve diyanet teşkilatı ile ilgili adımların bu amaca yönelik olarak atıldığı görülmektedir. İnanç ve ibadet özgürlüğünün güvence altında olduğu belirtilen programda, aynı şekilde laiklik ilkesinin korunmasına özen gösterileceği de belirtilmektedir.²⁷⁹

7. 1982 ANAYASASI DÖNEMİNDE HÜKÜMET PROGRAMLARI

7.1. GENEL OLARAK

1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na göre daha uzun ve ayrıntılıdır. Otorite-hürriyet dengesinde otoritenin ağırlığını artıran 1982 Anayasası, devlet yapısı içinde de yürütme organını güçlendirmektedir. Bu anlayışla Cumhurbaşkanı'na tanınan yetkiler genişletilmiştir.²⁸⁰

7.2. I. ÖZAL HÜKÜMETİ

13.12.1983 – 21.12.1987 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Turgut Özal atanmıştır.²⁸¹

Başbakan Turgut Özal, hükümet programını 19.12.1983 tarihinde Meclis'te okumuştur. Hükümet programının²⁸² giriş kısmında, Aralık 1983 Türkiye'sinin genel durumu ve temel problemleri ana hatları ile açıklanmaktadır. Ülke meselelerinin başında milli birlik, asayiş ve huzur temini geldiği, ikinci sırada ise iktisadi ve sosyal

---

²⁷⁸ MGKTD, C. 1, s. 83-84.

²⁷⁹ MGKTD, C. 1, s. 83-91.

²⁸⁰ Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 59-63.

²⁸¹ TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 39.

²⁸² TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 62-85.

meselelerin olduğu ifade edilmektedir.²⁸³ Ardından hükümetin millet ve devlet varlığında önemli gördüğü ilkeler ve “temel görüşler” özetlenmektedir.²⁸⁴

Hükümet programında, hükümetin milliyetçi ve muhafazakar, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas alan bir hükümet olduğu belirtilmektedir. Söz konusu değerler şu şekilde kısaca özetlenmektedir: “*Milliyetçilik anlayışımız, Anayasamızda ifadesini bulan, Türk Milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi koruyan bir muhtevaya sahiptir..... Atatürk'ün milliyetçilik konusundaki görüşlerine bağlı Türk Milliyetçiliği anlayışımız, icraatımızın temel düşüncesini teşkil edecektir. Muhafazakarlık anlayışımız, milli, manevi ve ahlaki değerlerimize, kültürümüze, tarihimize, örf adet ve geleneklerimize bağlılığımızın bir ifadesidir..... Asla tutucu, mutaassıp ve yeniliklere kapalı değiliz. Aksine, ilerlemeye açık, medeni, müreffeh, büyük ve kudretli bir Türkiye, en büyük emelimizdir. Türkiye'yi, yepyeni, kavgasız, ileri ve modern bir ülke haline getirmeye azmetmiş olarak işe başlıyoruz.*”²⁸⁵

Hükümet programında, hükümetin temel görüşler ile ilgili olarak ise şu şekilde ifade edilmektedir: “*...hürriyetçi demokratik nizama gönülden bağlıyız. Millet hakimiyetinin demokrasinin tek esası olduğuna inanıyoruz. Demokratik nizam insan hak ve hürriyetlerine saygının en yüksek olduğu, insan hak ve hürriyetlerinin en iyi şekilde korunduğu rejimdir. Temel vasıfları adalet ve hukukun üstünlüğü olan demokratik nizam, insan şeref ve haysiyetinin, söz, düşünce, kanaat, din ve vicdan hürriyetinin en güvenilir teminatıdır. Demokratik nizamı, insan hak ve hürriyetlerini zedelemeye, tahrip etmeye, ortadan kaldırmaya matuf her türlü hareketin karşısındayız.*”²⁸⁶ Programda, toplumun maddi ve manevi olarak yükselmesinde ve yücelmesinde temel unsurun insan olduğu vurgulanmaktadır. Herkesin, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğu, İnsan Hakları Evrensel Beyannameinde ifadesini bulan bu hak ve hürriyetlerin sağlanması ve teminat altına alınması için hukukun üstünlüğü esasına dayanan bir devlet düzeninin şart olduğu

²⁸³ TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 63.

²⁸⁴ TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 65.

²⁸⁵ TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 65.

²⁸⁶ TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 67.

belirtilmektedir. Herkesin Anayasanın teminatı altında vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetine sahip olduğu ifade edilmektedir. Maddi ve manevi gelişmeyi birlikte sağlamanın zaruri olduğu, bu bağlamda yüksek ahlak sahibi, dengeli bir nesil yetiştirilebilmek için, devletin ilk ve orta öğretim kurumlarında dini eğitim ve öğretim yapılması için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmektedir.²⁸⁷

Hükümet programında laiklik ilkesi ile ilgili olarak ise, laikliği, gerek manevi değerlerin korunmasında, vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetinin uygulanmasında ve gerekse dini kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı unsur olarak anlamadıkları belirtilmektedir.²⁸⁸

Milli birlik, asayiş ve huzurun temel alındığı hükümet programında, demokratik hukuk devleti olmanın önemine değinilmektedir. Temel hak ve hürriyetler konusu üzerinde hassasiyetle durulan programda, din ve vicdan hürriyeti de bu bağlamda ele alınmaktadır. Ayrıca, Laiklik ilkesine, dini özgürlükleri kısıtlayıcı bir anlam yüklemedikleri ifade edilmektedir.²⁸⁹

7.3. II. ÖZAL HÜKÜMETİ

21.12.1987 – 09.11.1989 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Turgut Özal atanmıştır.²⁹⁰

Başbakan Turgut Özal, hükümet programını 25.12.1987 tarihinde Meclis'te okumuştur.²⁹¹ Hükümet programının giriş kısmında, öncelikli olarak seçim sistemi ve sonuçlarını değerlendirilmektedir.²⁹²

Hükümet programında, önlerindeki beş yıllık dönemde neler yapılacağı belirtilmeden önce, hükümetin bazı temel konulardaki görüşleri ifade edilmektedir. Bu görüşlerden konumuz ile ilgili olanlar kısaca şunlardır:²⁹³

---

²⁸⁷ TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 67.

²⁸⁸ TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 67.

²⁸⁹ TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 63-67.

²⁹⁰ TBMMTD, D. 18, C. 1, s. 27-28.

²⁹¹ TBMMTD, D. 18, C. 1, s. 39-72.

²⁹² TBMMTD, D. 18, C. 1, s. 40.

- ✓ Herkes kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.
- ✓ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde ifadesini bulan bu hak ve hürriyetlerin sağlanması ve teminat altına alınması için hukuka bağlı ve hukukun üstünlüğünü esas alan devlet nizamını temel şart görürüz.
- ✓ Demokrasi insan hak ve hürriyetlerine saygının en yüksek olduğu, insan hak ve hürriyetlerinin en iyi şekilde korunduğu sistemdir.
- ✓ Temel vasıfları adalet ve hukukun üstünlüğü olan demokratik sistem, insan şeref ve haysiyetinin, söz, düşünce, kanaat, din ve vicdan hürriyetinin en güvenilir teminatıdır.
- ✓ Demokratik sistemi, insan hak ve hürriyetlerini zedelemeye, tahrip etmeye, ortadan kaldırmaya yönelik her türlü hareketin karşısındayız.
- ✓ Herkes Anayasamızın teminatı, altında vicdan dini inanç ve ibadet hürriyetine sahiptir. Laiklik, Türkiye Cumhuriyetinin en önemli unsurlarından biridir.
- ✓ Maddi ve manevi gelişmeyi birlikte sağlamanın zaruretine inanırız.
- ✓ Yüksek ahlak sahibi dengeli bir nesil yetiştirilebilmesini teminen, devletin ilk ve orta öğretim kurumlarında din kültürü ve ahlak öğretimi yapılması için gerekli tedbirleri almasını zorunlu görürüz.
- ✓ Laikliği, manevi değerlerin korunmasında, vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetinin uygulanmasında ve dini kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı bir unsur olarak anlamıyoruz.
- ✓ Hükümetimiz milliyetçi ve muhafazakar, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas almaktadır.
- ✓ Milliyetçilik anlayışımız, Büyük Atatürk' ün görüşleri doğrultusunda, devletin bağımsızlığını, milletimizin bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi koruyan bir muhtevaya sahiptir.
- ✓ Muhafazakarlık anlayışımız, milli, manevi ve ahlaki değerlerimize, kültürümüze, tarihimize, örf, adet ve geleneklerimize bağlılığımızın ifadesidir. İyi olanın, güzel olanın, kıymetli olanın muhafazasıdır. İlerlemeye açık, modern, müreffeh, büyük ve kudretli bir Türkiye en büyük emelimizdir.

---

²⁹³ TBMMTD, D. 18, C. 1, s. 46-47.

Hükümet programında, söz konusu temel görüşleri ifade etmenin ardından, beş yılda gerçekleştirilmesi düşünülen hedefler açıklanmaktadır.²⁹⁴

Programda, hukukun üstünlüğü, demokrasi ve insan hak ve hürriyetlerine saygı konularına ağırlık verilmektedir. Laikliğin, dini inanç ve ibadet hürriyetini kısıtlayıcı bir unsur olmadığı belirtilen programda, din hizmetleri ile ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.²⁹⁵

7.4. AKBULUT HÜKÜMETİ

09.11.1989 – 23.06.1991 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Erzincan Milletvekili Yıldırım Akbulut atanmıştır.²⁹⁶

Başbakan Yıldırım Akbulut, hükümet programını 10.11.1989 tarihinde Meclis'te okumuştur.²⁹⁷ Hükümet programında, 1983 yılı sonundan itibaren iktidarda olan Anavatan Partisi'nin hükümet programlarının, birbirinin devamı ve tamamlayıcısı niteliğinde olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, partinin seçim beyannamesi ve hükümet programı arasında da tam bir tutarlılık ve ayniyet olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu açıdan Meclis'e sunulan hükümet programının, geçmiş hükümet programları ile paralellik gösterdiği belirtilmektedir. Konu ile ilgili, *"Takdir buyuracağınız gibi siyasi hayatın en önemli biri devamlılık ve istikrar ilkesidir. Biz hükümet olarak, daha önceki Anavatan iktidarı dönemlerinin bütün icraatlarının ve vaatlerinin takipçisi olacağız"* denilmektedir.²⁹⁸

Hükümet programında, Anavatan Partisi'nin iktidarda olduğu son altı yılda yapılan icraatlar anlatılmaktadır.²⁹⁹ Yeni hükümetin programına geçmeden önce bazı

---

²⁹⁴ TBMMTD, D. 18, C. 1, s. 47-72.

²⁹⁵ TBMMTD, D. 18, C. 1, s. 46-47.

²⁹⁶ TBMMTD, D. 18, C. 33, s. 307.

²⁹⁷ TBMMTD, D. 18, C. 33, s.339-366.

²⁹⁸ TBMMTD, D. 18, C. 33, s.339.

²⁹⁹ TBMMTD, D. 18, C. 33, s.340-343.

temel konulardaki görüşler ifade edilmektedir. Söz konusu görüşler, II. Özal Hükümeti programının görüşleri ile benzerlik arz etmektedir.³⁰⁰

Hükümet programında aile yapısı ile ilgili ayrı bir başlık yer almaktadır. Söz konusu başlıkta, toplum hayatının uyumlu ve sağlam bir şekilde devam ettirilmesinde, gençlerin yetiştirilmesinde, ahlakın, milli ve manevi değerlerin korunmasında; aile yapısının önemi vurgulanmaktadır. Kişi ve toplum seviyesinde sosyal güvenliğin ilk ve önemli teminatının aile olduğu belirtilmektedir.³⁰¹

Hükümet programında milli eğitim konusunda ise şöyle denilmektedir: *“Önümüzdeki dönem eğitim ve öğretim en fazla önem verdiğimiz konuların başında gelecektir. Geleceğimizin teminatı olan çocuklarımızın ve gençlerimizin modern ve ileri Türkiye idealine, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, milli, manevi ve ahlaki değerlerimizi benimsemiş, bilgili, ilmi düşünceye sahip, herkese karşı sevgi, saygı ve müsamaha besleyen birer insan olarak yetişmelerini milli eğitimin esası sayarız.”*³⁰²

Hükümet programında, din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir açık ifadeye yer verilmemektedir. Ancak takipçisi olduklarını ifade ettikleri, partilerinin iktidarda olduğu daha önceki hükümet programlarında yer alan görüşler, bu hükümet programı için de geçerli sayılabilir.³⁰³

7.5. I. YILMAZ HÜKÜMETİ

23.06.1991 – 20.11.1991 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Rize Milletvekili Ahmet Mesut Yılmaz atanmıştır.³⁰⁴

Başbakan Ahmet Mesut Yılmaz, hükümet programını 30.06.1991 tarihinde Meclis’te okumuştur.³⁰⁵ Hükümet programında, Anavatan Partisi’nin iktidar olduğu yaklaşık 8 yıl boyunca, partinin uyguladığı üç hükümet programının da *“birbirinin*

³⁰⁰ TBMMTD, D. 18, C. 33, s. 344-345.

³⁰¹ TBMMTD, D. 18, C. 33, s. 356.

³⁰² TBMMTD, D. 18, C. 33, s. 356.

³⁰³ TBMMTD, D. 18, C. 33, s. 339.

³⁰⁴ TBMMTD, D. 18, C. 61, s. 563.

³⁰⁵ TBMMTD, D. 18, C. 61, s. 565-585.

devamı ve tamamlayıcısı” olduğu belirtilmektedir. “Ancak, son yıllarda, dünya ekonomik ve siyasi yapısında meydana gelen değişiklikler ve gelişmeler dikkate alınarak, programlarda gerekli uyarlamaların yapıldığı” da ifade edilmektedir.³⁰⁶

Hükümet programının başlangıç kısmında hükümetin amacı, geleceğin teminatı olan çocukların ve gençlerin modern ve ileri Türkiye idealine, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, milli, manevi ve ahlaki değerleri benimsemiş, ilmi düşünceye sahip, herkese karşı sevgi, saygı ve müsamaha besleyen medeni birer insan olarak yetişmelerini sağlamak olarak belirtilmektedir.³⁰⁷

Hükümet programında milli eğitim konusunda şöyle denilmektedir: *“...eğitimde, laiklik ilkesini, toplumumuzun çeşitliliğinin en büyük kaynaştırıcı, uzlaştırıcı ve birleştirici harcı, temeli ve teminatı olarak görüyor ve benimsiyoruz..... Milli birlik ve bütünlüğümüzün harcı olan, yüce duygularla olgunlaşmamızın, yüksek ahlaklı toplum meydana getirmemizin kaynağı olan yüce dinimizin ehil öğretmenlerle öğretilmesi ana amacımızdır. Bu amaçla dini öğretime daha da önem verilecektir.”³⁰⁸*

Milli eğitim konusuna ağırlık verdiği görülen hükümet programında, eğitimdeki amaçlarının modern Türkiye idealini benimsemiş birer medeni insan yetiştirmek olduğu ifade edilmektedir. Eğitimde laiklik ilkesi üzerinde durulan programda, din-devlet ilişkileri ile ilgili doğrudan herhangi bir ifade yer almamaktadır.³⁰⁹

7.6. VII. DEMİREL HÜKÜMETİ

20.11.1991 – 25.06.1993 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Isparta Milletvekili Süleyman Demirel atanmıştır.³¹⁰

---

³⁰⁶ TBMMTD, D. 18, C. 61, s. 565.

³⁰⁷ TBMMTD, D. 18, C. 61, s. 566.

³⁰⁸ TBMMTD, D. 18, C. 61, s. 575.

³⁰⁹ TBMMTD, D. 18, C. 61, s. 575.

³¹⁰ TBMMTD, D. 19, C. 1, s. 99.

Başbakan Süleyman Demirel, hükümet programını 25.11.1991 tarihinde Meclis'te okumuştur.³¹¹ Hükümet programında, öncelikli olarak hükümetin önündeki "sorunlar tablosu" açıklanmaktadır.³¹²

Başbakan Demirel, konuşmasında hükümetin, "12 Eylül hukuku kalıntıları" olarak nitelendirilebilecek, yasal düzenlemeleri, uygulamaları ve kısıtlamaları yürürlükten kaldırarak, "*her alanda tam demokratik bir siyasi ortamı yaratmak gerekliliğine kesinlikle inanmakta*" olduğunu, "*siyasal yaşamın temel hak ve özgürlükler çerçevesinde*" yeniden kurumlaşması gerektiğini belirtmektedir. Başbakan Demirel, konuşmasının devamında, "*laik ve Atatürk ilkelerine bağlı Türkiye' de inanç, düşünce, anlatım özgürlükleri toplumun temelidir, kısıtlanamaz*" sözleriyle hem laikliğe hem de inanç ve düşünce özgürlüğüne vurguda bulunmaktadır.³¹³

Hükümet programında, laik, evrensel, cumhuriyetçi, milli kültürü geliştirici, yaratıcı ve özgür düşünceye dayalı bir eğitim politikasını esas aldıkları belirtilmektedir. Amaçlarının kişilik sahibi, nitelikli insan yetiştirmek olduğu ifade edilmektedir. Bu amaçla bütün öğrencilerin laik dünya görüşüne dayalı kültür derslerini mutlaka ortak olarak göreceği konusuna dikkat çekilmektedir.³¹⁴

Hükümet programında din ve vicdan hürriyetinin, her insanın vazgeçilmez, tabii hakkı olduğu vurgulanmaktadır. Bu açıdan vicdanlar üzerindeki her çeşit baskının kaldırılması ve din görevlilerinin siyasi mülahazalardan arındırılması konusunda tedbirler alınacağı belirtilmektedir. Ayrıca din görevlilerinin eğitim düzeylerinin yükseltilmesi ve dünyanın gelişen şartlarına uyum sağlayacak vasıflı elemanlar yetiştirilmesi konusuna hükümet programında yer verilmektedir.³¹⁵

Hükümet programında, Atatürk ilkelerine bağlılık ve laiklik ilkesi, inanç, düşünce ve ifade hürriyetinin temeli olarak algılanmaktadır. Din ve vicdan hürriyetinin temel

---

³¹¹ TBMMTD, D. 19, C. 1, s. 109-138.

³¹² TBMMTD, D. 19, C. 1, s. 110.

³¹³ TBMMTD, D. 19, C. 1, s. 112.

³¹⁴ TBMMTD, D. 19, C. 1, s. 129.

³¹⁵ TBMMTD, D. 19, C. 1, s. 131.

haklar arasında sayıldığı programda, bu özgürlükler üzerindeki baskıları kaldırmak için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmektedir.³¹⁶

7.7. I. ÇİLLER HÜKÜMETİ

25.06.1993 – 05.10.1995 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Tansu Çiller atanmıştır.³¹⁷

Başbakan Tansu Çiller, hükümet programını 30.06.1993 tarihinde Meclis'te okumuştur.³¹⁸ Hükümet programının başlangıç kısmında, din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili temel prensipler üzerinde durulmaktadır. Buna göre, özgürlükçü, çoğulcu ve her anlamda tam demokratik rejimden vazgeçilemeyeceği, inanç, düşünce, anlatım özgürlüklerinin çağdaş bir toplumun temeli olduğu ve kısıtlanamayacağı ifade edilmektedir. Laiklik anlayışlarındaki temel prensibin, devletin, inanç hakkı ve inanç farklılıklarından bağımsız olarak işlemesi, ancak inanç özgürlüğüne saygılı ve onun gereklerine de uygun hareket etmesi esasına dayandığı ifade edilmektedir. Laik ve Atatürk ilkelerine bağlı bir yönetimin, aynı zamanda din ve inanç özgürlüğünü toplumsal yaşamın vazgeçilmez bir ilkesi sayması gerekliliği üzerinde durulmaktadır.³¹⁹

Hükümet programında, dış politika konusundaki hükümet politikaları açıklanırken din-devlet ilişkileri hususuna da yer verilmektedir. Bu bağlamda programda şu ifadelere yer verilmektedir: *“Türkiye'nin, Atlantik-Avrupa ve Avrasya kuşakları içinde özel bir konumu vardır. Batı camiası ile bütünleşen bir ülkeyiz. İslâm âleminin demokratik, laik ve çağdaş bir üyesiyiz. Başta Türk dilleri konuşan toplumlar olmak üzere, yeni bağımsız devletlerin örnek aldıkları bir modeliz. Varlığımız ve başarılarımızla, İslamiyetle demokrasinin bağdaştığının, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın demokratik bir ortamda da gerçekleştirilebileceğinin somut bir kanıtıyız. Dünyanın aradığı uzlaşmaları bünyemizde simgeliyoruz. Dış politikamızda da, etkinliğini*

³¹⁶ TBMMTD, D. 19, C. 1, s. 112-131.

³¹⁷ TBMMTD, D. 19, C. 37, s. 284.

³¹⁸ TBMMTD, D. 19, C. 37, s. 367-394.

³¹⁹ TBMMTD, D. 19, C. 37, s. 368.

bu bünyeden alan bir uzlaştırma, barıştırma ve işbirliğinde buluşturma işlevi görmeye devam edeceğiz.”³²⁰

Hükümet programında, laik, evrensel, cumhuriyetçi, milli kültürü geliştirici, yaratıcı, özgür düşünceye dayalı bir eğitim politikasının esas alındığı belirtilmektedir. Kişilik sahibi, nitelikli insan yetiştirmenin amaçlandığı belirtilmekte, eğitimde kaliteye, çağdaşlığa ve fırsat eşitliğine önem verileceği vurgulanmaktadır.³²¹

Hükümet programında, din hizmetleri konusunda ise, din görevlilerinin dünyada ve ülkemizde gözlenen hızlı değişime uyum sağlayacak nitelikte yetiştirilmesine çaba gösterileceği belirtilmektedir.³²²

Hükümet programında, laik ve Atatürk ilkelerine bağlı bir yönetimin, din ve inanç özgürlüğünün temeli olduğu ifade edilmektedir. Laiklik anlayışlarının, devletin her türlü inançtan bağımsız olarak işlemesi olduğu ifade edilmektedir. Türkiye'nin, İslam aleminin laik bir üyesi olarak değerlendirildiği programda, ülkenin bu özelliği, dış politika konusunda bir fırsat olarak görülmektedir.³²³

7.8. II. ÇİLLER HÜKÜMETİ

05.10.1995 – 30.10.1995 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Tansu Çiller atanmıştır.³²⁴

Başbakan Tansu Çiller, hükümet programını 10.10.1995 tarihinde Meclis'te okumuştur.³²⁵ Hükümet programının başlangıç kısmında, 49. ve 50. Hükümetlerin birer “Hizmet Hükümeti” olduğu belirtilmekte, bu dönemde yapılan hizmetler

---

³²⁰ TBMMTD, D. 19, C. 37, s. 372.

³²¹ TBMMTD, D. 19, C. 37, s. 390.

³²² TBMMTD, D. 19, C. 37, s. 391.

³²³ TBMMTD, D. 19, C. 37, s. 368-372.

³²⁴ TBMMTD, D. 19, C. 94, s. 390.

³²⁵ TBMMTD, D. 19, C. 94, s. 393-410.

sıralanmaktadır. Ardından 51. Hükümetin bir “hoşgörü ve uzlaşî hükümeti” olacağı, aynı zamanda bir “çözüm hükümeti” olacağı belirtilmektedir.³²⁶

Hükümet programında, insan hak ve hürriyetlerine yer verilmektedir. Buna göre, düşünce, teşebbüs, din ve vicdan özgürlüğünün vazgeçilmez olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde sağlam bir siyasal yönetimin, bu üç temel özgürlüğe dayanmak zorunda olduğu ifade edilmektedir. Hükümetin, bu üç özgürlüğü de temel olarak gördüğü ve kişilerin bu hürriyetlerin kapsamındaki farklı tercihlerinin hoşgörüyle karşılanması gerektiğine inandığı belirtilmektedir.³²⁷

Programda, demokratikleşme yolundaki tarihi adımların, bu hükümet tarafından atılacağı ifade edilmektedir. Din ve vicdan özgürlüğünün hassasiyetle vurgulandığı görülmektedir. Ayrıca aynı siyasi partinin iktidar olduğu bir önceki hükümet programında belirtilen görüşlerin, bu hükümet için de geçerli olduğu ileri sürülebilir.

7.9. III. ÇİLLER HÜKÜMETİ

30.10.1995 – 06.03.1996 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Tansu Çiller atanmıştır.³²⁸

Başbakan Tansu Çiller, hükümet programını 31.10.1995 tarihinde Meclis’te okumuştur.³²⁹ Hükümet programının başlangıç kısmında, “iki farklı siyasi kimliği temsil eden” DYP ve CHP’nin, “Türkiye’yi, parlamenter demokrasinin kuralları çerçevesinde siyasal bunalımdan düzlüğe çıkarmak için” bir araya geldikleri belirtilmektedir.³³⁰

Hükümet programında, bir “Seçim Hükümeti” olan, 52. Hükümetin, Anayasa’nın değişmez hükümlerinde yer alan, Cumhuriyet’in tüm nitelik ve temel unsurlarıyla Atatürk ilkelerine dayanan, demokratik, laik ve sosyal hukuk devletine büyük bir

³²⁶ TBMMTD, D. 19, C. 94, s. 394.

³²⁷ TBMMTD, D. 19, C. 95, s. 401.

³²⁸ TBMMTD, D. 19, C. 95, s. 427-428.

³²⁹ TBMMTD, D. 19, C. 95, s. 429-438.

³³⁰ TBMMTD, D. 19, C. 95, s. 430.

inançla sarılarak göreve başladığı vurgulanmaktadır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına, halkın egemenliğine, milli ve manevi değerlerine, devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğüne ve üniter devlet yapısına yürekten bağlı olduğu belirtilmektedir.³³¹

Hükümet programında, 49. ve 50. Cumhuriyet Hükümetlerinin kuruluşlarında olduğu gibi bu hükümetin de kuruluşunun en temel gerekçesinin ve duyarlılık alanının demokratikleşme olduğu ifade edilmektedir. Bir seçim hükümeti oldukları ifade edilen hükümet programında, din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir açıklamaya yer verilmemektedir.³³²

7.10. II. YILMAZ HÜKÜMETİ

06.03.1996 – 28.06.1996 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Rize Milletvekili Ahmet Mesut Yılmaz atanmıştır.³³³

Başbakan Ahmet Mesut Yılmaz, hükümet programını 07.03.1996 tarihinde Meclis'te okumuştur.³³⁴ Hükümet programında, yapılan seçimlerin sonuçlarının hiçbir siyasi parti grubuna tek başına hükümet kurma imkanı vermediği, bu durumun, daha önce uygulanan hükümet modellerinden farklı, yeni bir hükümet modeli geliştirme ihtiyacı doğurduğu belirtilmektedir.³³⁵

Hükümet programının giriş kısmında, milli, manevi ve tarihi değerlere sahip olma ve onlara sadakatle bağlılık, hükümetin temel hedeflerinden biri olarak ilan edilmektedir. Ayrıca mezhebi ve meşrebi ne olursa olsun, her vatandaşın, din ve vicdan hürriyetini doya doya yaşamasının en tabii hakkı olduğu, bu hakkın gelişmiş ülkeler seviyesinde uygulanacağı belirtilmektedir. Bunun sonucu olarak bütün vatandaşların ibadet ve inançlarında tam anlamıyla hür olacağı ifade edilmektedir. Hükümet olarak,

³³¹ TBMMTD, D. 19, C. 95, s. 430-431.

³³² TBMMTD, D. 19, C. 95, s. 430-431.

³³³ TBMMTD, D. 20, C. 2, s. 4.

³³⁴ TBMMTD, D. 20, C. 2, s. 7-25.

³³⁵ TBMMTD, D. 20, C. 2, s. 8.

laikliği, din ve vicdan hürriyetinin teminatı ve devletin temel ve değiştirilemez niteliklerinden birisi olarak kabul ettikleri beyan edilmektedir.³³⁶

Hükümet programında milli eğitim konusu açıklanırken laiklik ilkesine de yer verilmektedir. Buna göre, eğitimde, Atatürk İlke ve İnkılaplarına bağlı, milli, manevi ve ahlaki değerlerimizi benimsemiş; laik ve çoğulcu demokrasiyi davranış haline getirmiş; kişisel sorumluluk duygusu ve toplumsal duyarlılığı gelişmiş; bilgi çağının gereklerini yerine getirebilecek bilgi ve becerilerle donanmış insanlar yetiştirmenin hükümetin temel amacı olduğu belirtilmektedir.³³⁷

Hükümet programında, din hizmetleri konusunda ise, milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi, huzur, barış ve kardeşliği amaç edindikleri belirtilmektedir. Bu amaçla din hizmetlerine daha fazla önem verileceği, dinin toplum hayatı için büyük önemi dikkate alınarak bu hizmeti sunan görevlilerin her türlü siyasi düşünce ve tartışmaların dışında tutulmasına gayret gösterileceği ifade edilmektedir.³³⁸

Laikliğin, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak ifade edildiği hükümet programında, din ve vicdan hürriyetine, tam anlamıyla hürriyet verileceği belirtilmektedir. Dinin, toplum hayatında birleştirici unsur olma özelliğine dikkat çekilerek, din hizmetlerine daha fazla önem verileceği belirtilmektedir. Ancak bu konuda laiklik ilkesine de aynı hassasiyet gösterilerek, din hizmeti sunan görevlilerin her türlü siyasi düşünce ve tartışmaların dışında tutulacağı bildirilmektedir.³³⁹

7.11. ERBAKAN HÜKÜMETİ

28.06.1996 – 30.06.1997 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Konya Milletvekili Necmettin Erbakan atanmıştır.³⁴⁰

---

³³⁶ TBMMTD, D. 20, C. 2, s. 8-9.

³³⁷ TBMMTD, D. 20, C. 2, s. 17.

³³⁸ TBMMTD, D. 20, C. 2, s. 22.

³³⁹ TBMMTD, D. 20, C. 2, s. 8-22.

³⁴⁰ TBMMTD, D. 20, C. 7, s. 442.

Başbakan Necmettin Erbakan, hükümet programını 03.07.1996 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁴¹ Hükümet programında, Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik, laik-sosyal bir hukuk devleti olmasının ve Atatürk ilkelerinin, kurulan Koalisyon Hükümetinin ortak uzlaşma zeminini oluşturduğu belirtilmektedir. Bu uzlaşma zemini üzerinde, milli ve manevi değerlere bağlılığın, din-vicdan ve düşünce hürriyetinin, demokrasinin vazgeçilmez unsurları olarak, hükümetin temel bir kabulü olduğu açıklanmaktadır.³⁴²

Hükümet programında, eğitimde laiklik ilkesi üzerinde durulmaktadır. Buna göre, milli, manevi ve ahlaki değerleri benimsemiş, bilgili, ilmi düşünceye sahip, herkese karşı saygılı ve hoşgörülü, laik, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, bilgi çağının gereklerini yerine getirebilecek bilgi ve becerilerle donanmış insanlar yetiştirmenin hükümetin temel amacı olduğu belirtilmektedir.³⁴³

Hükümet programında, din hizmetlerinin bütün siyasi görüş ve düşüncelerin üstünde tutulacağı, milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, din hizmetlerine önem verileceği, din hizmeti sunan görevlilerin her türlü siyasi düşünce ve tesirlerin dışında tutulması konusunda hassasiyet gösterileceği ifade edilmektedir. Ayrıca "*İfade ve fikir hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti ve teşebbüs hürriyetinin*" daha fazla kökleşmesi için gerekli tedbirler alınacağı ifadesine de hükümet programında yer verilmektedir.³⁴⁴

Hükümet, Meclis'e sunduğu programda, kurulan koalisyonun, Atatürk ilkeleri, demokratik, laik-sosyal bir hukuk devleti olma temel kabulleri üzerine bir araya geldiğini belirtmektedir. Din ve vicdan hürriyetinin kökleşmesi için çaba gösterileceği ifade edilen programda, din hizmeti verenlerin her türlü siyasi düşünce ve faaliyetten uzak tutulacağı hassasiyetle vurgulanmaktadır.³⁴⁵

---

³⁴¹ TBMMTD, D. 20, C. 7, s. 524-539.

³⁴² TBMMTD, D. 20, C. 7, s. 525.

³⁴³ TBMMTD, D. 20, C. 7, s. 534.

³⁴⁴ TBMMTD, D. 20, C. 7, s. 537-538.

³⁴⁵ TBMMTD, D. 20, C. 7, s. 442-537.

7.12. III. YILMAZ HÜKÜMETİ

30.06.1997 – 11.01.1999 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Rize Milletvekili Ahmet Mesut Yılmaz atanmıştır.³⁴⁶

Başbakan Ahmet Mesut Yılmaz, hükümet programını 07.07.1997 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁴⁷ Hükümet programında, Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisi'nin koalisyonundan oluşan hükümetin gerçekleştireceği uygulamaların başında devletin güvenilirliğinin yeniden tesis edilmesinin geldiği belirtilmektedir.³⁴⁸

Hükümet programında, Cumhuriyet'in demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti niteliklerinin özenle korunarak, düşünce ve ifade, vicdan ve dini inanç özgürlüklerini geliştirmek, toplumsal hayatın vazgeçilmez ilkeleri olarak değerlendirilmektedir.³⁴⁹

Hükümet programında, eğitim ile ilgili, Anayasa'nın, din ve ahlak eğitimi ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasını öngördüğüne dikkat çekilmektedir. Bu sebeple ilköğretim ve orta öğretim kurumlarında zorunlu din kültürü ve ahlak öğretimine devam edileceği belirtilmektedir. Bunun dışında isteğe bağlı Kuran kurslarından ve hafızlık eğitiminden Diyanet İşleri Başkanlığı yetkili kılınmaktadır.³⁵⁰

Demokratik ve laik hukuk devleti olma konusunun hassasiyetle vurgulandığı hükümet programında aynı şekilde din ve vicdan özgürlüğüne de yer verilmektedir. Zorunlu din kültürü ve ahlak öğretimine devam edileceği belirtilen programda, isteğe bağlı din eğitimi için Diyanet İşleri Başkanlığı yetkili kılınmaktadır.³⁵¹

---

³⁴⁶ TBMMTD, D. 20, C. 30, s. 81.

³⁴⁷ TBMMTD, D. 20, C. 30, s. 227-245.

³⁴⁸ TBMMTD, D. 20, C. 30, s. 227.

³⁴⁹ TBMMTD, D. 20, C. 30, s. 228.

³⁵⁰ TBMMTD, D. 20, C. 30, s. 234.

³⁵¹ TBMMTD, D. 20, C. 30, s. 228-234.

7.13. IV. ECEVİT HÜKÜMETİ

11.01.1999 – 28.05.1999 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Mustafa Bülent Ecevit atanmıştır.³⁵²

Başbakan Mustafa Bülent Ecevit, hükümet programını 12.01.1999 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁵³ Hükümet programının başlangıç kısmında, hükümetin, yaklaşan seçimlerle sınırlı bir ömrü olması sebebiyle, programın kısa tutulduğu belirtilmektedir. Başbakanın konuşmasında, hükümetin, *“Türkiye Cumhuriyetinin laik ve sosyal hukuk devleti niteliklerine”* ödünsüz bağlı kalınacağını; *“anlatım ve inanç özgürlüklerine”* saygılı davranılacağını; *“insan haklarıyla bağdaşmayan uygulamalara meydan verilmemesi için gereken özenin”* gösterileceğinin altı çizilmektedir.³⁵⁴

Her konuda olduğu gibi din-devlet ilişkileri konusunda da kısa açıklamalar içeren hükümet programında, laiklik ilkesi ve inanç özgürlüğü gibi konular kısaca ifade edilmektedir. Yaklaşık dört sayfa olan hükümet programında iç-dış politika ve ekonomi ile ilgili konulara kısaca değinilmekte ve mecliste bulunan üyelerden güvenoyu istenmektedir.³⁵⁵

7.14. V. ECEVİT HÜKÜMETİ

28.05.1999 – 18.11.2002 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Mustafa Bülent Ecevit atanmıştır.³⁵⁶

Başbakan Mustafa Bülent Ecevit, hükümet programını 04.06.1999 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁵⁷ Hükümet programının başlangıç kısmında, Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi'nin, 57. Cumhuriyet hükümetini oluşturarak, ülke sorunlarına çözüm üretme görev ve sorumluluğunu birlikte

---

³⁵² TBMMTD, D. 20, C. 69, s. 66.

³⁵³ TBMMTD, D. 20, C. 69, s. 74-78.

³⁵⁴ TBMMTD, D. 20, C. 69, s. 74-75.

³⁵⁵ TBMMTD, D. 20, C. 69, s. 74-78.

³⁵⁶ TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 118.

³⁵⁷ TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 172-186.

üstlendikleri, bir *“uzlaşma ve atılım hükümeti”* olarak çalışmaya karar verdikleri belirtilmektedir.³⁵⁸

Hükümet programında, hükümetin, Atatürk'ün önderliğinde kurulan laik, demokratik, hukuka bağlı Türkiye Cumhuriyeti Devletini, dışarıdan ve içeriden gelebilecek her türlü tehlikeye karşı korumaya, Atatürk ilke ve inkılaplarını her alanda pekiştirmeye, din ve vicdan hürriyetinin de teminatı olan laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının devlet işlerine karıştırılmasını engellemeye, kesin kararlı olduğu vurgulanmaktadır. Hükümetin, bu çerçevede, Sünnî-Alevî kardeşliğinin pekiştirilmesine de gereken önemi vereceği belirtilmektedir.³⁵⁹

Ayrıca hükümet programında bayanların özel yaşamlarında kıyafet tercihlerine karışılmayacağı; *“ancak, kamu kurumlarında, türbanın, cumhuriyetin temel ilkelerini hedef alan bir siyasal simgeye dönüştürülmesine karşı yürürlükteki kurallar uyarınca alınmış önlemler”*in titizlikle sürdürüleceği belirtilmektedir.³⁶⁰

Hükümetin milli eğitim politikaları açıklanırken, ilköğretim beşinci sınıfını tamamlayan öğrencilerin, kanuni temsilcilerinin talep etmesi durumunda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yaz tatilinde açılan ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın denetim ve gözetimine tabi olan Kuran kurslarına devam edebilmelerine imkan tanıyan bir düzenleme yapılacağı belirtilmektedir.³⁶¹

Hükümet programında, din ve vicdan özgürlüğü, laiklik ilkesinin bir gereği olarak değerlendirildiği görülmektedir. Ancak bu hakkın siyasal amaçlar ve çıkar hesapları ile istismar edilmesine müsaade edilmeyeceği belirtilmektedir. Sünnî-Alevî kardeşliğinin pekiştirilmesi ilk defa bir hükümet programında yer alırken, hükümetin bu amaçla gereken tedbirleri alacağı ifade edilmektedir.³⁶²

---

³⁵⁸ TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 173.

³⁵⁹ TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 173.

³⁶⁰ TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 173.

³⁶¹ TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 184.

³⁶² TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 173.

7.15. GÜL HÜKÜMETİ

18.11.2002 – 14.03.2003 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Kayseri Milletvekili Abdullah Gül atanmıştır.³⁶³

Başbakan Abdullah Gül, hükümet programını 23.11.2002 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁶⁴ Hükümet programında, ortaya konulan konuların birçoğunun, uzun zamandır tartışılan, üzerinde mutabakat olan, ancak yeterli siyasi basiret ve kararlılık gösterilemediği için bugüne kadar hayata geçirilememiş konulardan oluştuğu ifade edilmektedir.³⁶⁵

Hükümet programında insanların, “doğuştan, devredilemez ve vazgeçilemez temel hak ve hürriyetlere” sahip olduğu ve insanlığın ortak değeri olan bu hak ve özgürlüklerin, devlet idaresi altında onurlu bir hayat sürebilmenin olmazsa olmazları olmazsa olmazları olduğunun altı çizilmektedir. Bu bağlamda demokratik yönetim anlayışlarının, başta düşünce, inanç, eğitim, örgütlenme ve teşebbüs özgürlüğü olmak üzere, bütün sivil ve siyasi özgürlükleri güvenceye almak ve insanların bireysel gelişimini sürdürebildiği özgür bir ortam sağlamak olarak ifade edilmektedir. Bu amaçla, temel ve hak ve özgürlükler alanında insanlığın ortak birikimi olan uluslararası demokratik standartların tüm politikalarda esas alınacağı belirtilmektedir. Hükümetin temel hak ve özgürlükler konusunda yapacakları ise şu şekilde ifade edilmektedir: “...Hükümetimiz;..... Mülkiyet hakkını, düşünce, ifade, inanç, teşebbüs ve örgütlenme özgürlüğünü sınırlayan hükümleri, evrensel hukuk ve özgürlük anlayışı içinde dikkate alınarak yeniden düzenleyecektir.”³⁶⁶

Hükümet programında milli eğitim konusu ele alınırken laiklik konusu üzerinde de durulmaktadır. Buna göre, “Anayasamızda tanımlanan laiklik ilkesi ve din ve vicdan hürriyetine etkinlik ve işlerlik kazandırılarak, dinin, dini duyguların veya dince kutsal sayılan şeylerin siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlamak amacıyla istismar

³⁶³ TBMMTD, D. 22, C. 1, s. 29.

³⁶⁴ Başbakan Abdullah Gül'ün okuduğu hükümet programının tam metni, tutanak dergisinin Ek 2 kısmında bulunmaktadır. TBMMTD, D. 22, C. 1, s. 41-59; TBMMTD, D. 22, C. 1, Ek. 2, s. 1-64.

³⁶⁵ TBMMTD, D. 22, C. 1, Ek 2, s. 6.

³⁶⁶ TBMMTD, D. 22, C. 1, Ek 2, s. 8-9.

edilmesi veya kötüye kullanılmasını önleyebilecek bir din eğitimi ve öğretimi, Anayasamızda tanımlanan çerçevede etkinlik ve verimliliğe kavuşturulacaktır.” Böylelikle, hem vatandaşların din eğitimi ve öğrenimi alanındaki beklentilerinin karşılanmış olması, hem de bu alanda yaşanan suistimallere son verilmesi amaçlanmaktadır.³⁶⁷

Hükümet programında, temel hak ve özgürlükler konusu üzerinde hassasiyetle durulduğu görülmektedir. Bu konuda, uluslararası anlaşmalara uygun olarak gerekli yasal düzenlemelerin yapılacağı, aynı zamanda fiilen uygulanması ve siyasal kültürümüzün yerleşik bir boyutu olarak güçlenmesi yönünde de çaba sarf edileceği belirtilmektedir. Hükümet programında, laiklik ilkesine ve din ve vicdan hürriyetine etkinlik ve işlerlik kazandırılacağı ifade edilmektedir. Böylelikle hem laiklik ilkesinin korunması hem de din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması amaçlanmaktadır.³⁶⁸

7.16. I. ERDOĞAN HÜKÜMETİ

14.03.2003 – 29.08.2007 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, Siirt Milletvekili Recep Tayyip Erdoğan atanmıştır.³⁶⁹

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, hükümet programını 18.03.2003 tarihinde Meclis’te okumuştur.³⁷⁰ Hükümet programında, sadece 59’uncu Hükümetin hükümet etme tekniğinin değil, 3 Kasım seçimleri ile Türk siyasal hayatında çok önemli bir değişimi gerçekleştirmiş olan partinin “*hükümet etme mantığı*”nın da ortaya konulduğunun altı çizilmektedir.³⁷¹

Başbakan Erdoğan, siyasi kimliğini “*muhafazakar demokrat*” olarak tanımladığı AK PARTİ’nin, bu kimlik doğrultusunda, siyasete, topluma ve hükümet kavramına nasıl

³⁶⁷ TBMMTD, D. 22, C. 1, Ek 2, s. 46.

³⁶⁸ TBMMTD, D. 22, C. 1, Ek 2, s. 8-9.

³⁶⁹ TBMMTD, D. 22, C. 7, s. 468.

³⁷⁰ TBMMTD, D. 22, C. 8, s. 118-137.

³⁷¹ TBMMTD, D. 22, C. 8, s. 119.

yaklaştıklarını açıklamakta, hükümetin siyasi perspektifleri hakkında bilgi vermektedir.³⁷²

Din-devlet ilişkileri ile ilgili somut bir politikanın yer almadığı hükümet programında, Anayasada tanımlanan laiklik ilkesine, din ve vicdan hürriyetine etkinlik ve işlerlik kazandırılacağı belirtilmektedir. Bu amaçla dinin, dini duyguların veya dince kutsal sayılan değerlerin, siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlamak amacıyla istismar edilmesi veya kötüye kullanılmasını önleyebilecek bir din eğitimi ve öğretiminin, Anayasada tanımlanan çerçevede uygulamaya konulacağı ifade edilmektedir.³⁷³

7.17. II. ERDOĞAN HÜKÜMETİ

29.08.2007 – 06.07.2011 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Recep Tayyip Erdoğan atanmıştır.³⁷⁴

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, hükümet programını 31.08.2007 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁷⁵ Hükümet programında, öncelikli olarak AK PARTİ'nin iktidarda olduğu önceki dönemlerde gerçekleştirilmiş olan icraatlar değerlendirilmekte ve bu icraatlarla beraber gerçekleştirmeyi amaçladıkları hedefler açıklanmaktadır.³⁷⁶

Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olduğu vurgulanan hükümet programında, laiklik ilkesi veya din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir açıklamaya yer verilmemektedir. Temel hak ve özgürlükler konusunda, uluslararası anlaşmalara uygun olarak gerekli yasal düzenlemelerin yapılacağı, özellikle Kopenhag siyasi kriterlerine tam uyumun sağlanacağı belirtilmektedir.³⁷⁷

Hükümet programında, din hizmetleri ile ilgili olarak, ahlaki ve manevi değerlerin yaşatılması, milli dayanışma ve bütünleşmenin sağlanması noktasında din

³⁷² TBMMTD, D. 22, C. 8, s. 119-120.

³⁷³ TBMMTD, D. 22, C. 8, s. 131.

³⁷⁴ TBMMTD, D. 23, C. 1, s. 93.

³⁷⁵ TBMMTD, D. 23, C. 1, s. 105-126.

³⁷⁶ TBMMTD, D. 23, C. 1, s. 106-125.

³⁷⁷ TBMMTD, D. 23, C. 1, s. 106-107.

hizmetlerini önemli bir alan olarak gördükleri ifade edilmektedir. Bu bağlamda iktidarları döneminde, din hizmetlerinin etkin bir şekilde yürütülmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı'na her türlü desteğin verildiği belirtilmektedir. Öte yandan, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, her türlü siyasi görüş ve düşünce karşısında özerkliğini koruyarak dinin birleştirici ve bütünleştirici özelliğini, din kurumunun saygınlığını öne çıkarmış ve toplumun bütün kesimlerinin ortak kabul ve teveccühünü kazanmış olduğu da ifade edilmektedir.³⁷⁸

Hükümet programında, laiklik ilkesi veya din-devlet ilişkileri ile ilgili herhangi bir açıklamaya yer verildiği görülmektedir. Din hizmetlerine milli dayanışma ve bütünleşmeyi sağlama noktasında yer verilen hükümet programında, bu konuda iktidarda oldukları bir önceki dönemde de Diyanet İşleri Başkanlığı'na her türlü desteğin verildiği belirtilmektedir.³⁷⁹

7.18. III. ERDOĞAN HÜKÜMETİ

06.07.2011 tarihinde göreve başlamış olan hükümette, Başbakanlık görevine, İstanbul Milletvekili Recep Tayyip Erdoğan atanmıştır.³⁸⁰

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, hükümet programını 08.07.2011 tarihinde Meclis'te okumuştur.³⁸¹ Hükümet programında, kurulan hükümetin, 18 Kasım 2002'den bu yana iktidarda bulunan hükümetlerin devamı olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu hükümet programının, süreklilik içerisinde hükümetin geleceğe bakışını ve yeni hedeflerini içerdiği belirtilmektedir.³⁸²

Hükümet programında, iktidarda buldukları geçmiş hükümet dönemleri ile ilgili değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu değerlendirmelerde, çoğulcu ve özgürlükçü bir demokrasi anlayışıyla, toplumdaki farklı kesimlerin bütün yönleriyle kendilerini özgürce ifade ettiği zeminlerin inşa edilmesinin amaçlandığı belirtilmektedir. Ayrıca hükümetin

---

³⁷⁸ TBMMTD, D. 23, C. 1, s. 120.

³⁷⁹ TBMMTD, D. 23, C. 1, s. 120.

³⁸⁰ TBMMTD, D. 24, C. 1, s. 68.

³⁸¹ TBMMTD, D. 24, C. 1, s. 79-99.

³⁸² TBMMTD, D. 24, C. 1, s. 80.

hiç kimseye yaşam tarzı dayatmadığı, tüm inançlara ve yaşam tarzlarına saygıyı ilke kabul ettiği de söz konusu değerlendirmeler içerisinde yerini almaktadır.³⁸³

Hükümet programında, din-devlet ilişkileri ile ilgili olarak ayrıntılı bir açıklamanın yer almadığı görülmektedir. Hükümetin konu ile ilgili bütün etnik gruplara, Müslim veya gayrimüslim, Sünni veya Alevi, başörtülü veya başı açık, şu veya bu siyasi görüşten tüm vatandaşlara aynı nazarla baktığı, her bir bireyin temel hak ve özgürlüğünü en ileri düzeyde hayata geçireceği bir ortamı hedeflediği belirtilmektedir.³⁸⁴

AK PARTİ'nin iktidarda olduğu önceki dönemin devamı niteliğindeki hükümet programında, din-devlet ilişkileri ile ilgili detaylı bir açıklama yer almamaktadır. Genel olarak temel hak ve özgürlükler ve eşit vatandaşlık konularına ağırlık verilen hükümet programında, önceki dönem laiklik anlayışları veya din-devlet ilişkileri konusunda herhangi bir anlayış farklılığının olduğu ifade edilmemektedir.³⁸⁵

7.19. DEĞERLENDİRME

1982 Anayasası dönemindeki hükümet programları incelendiğinde siyasi istikrarı ve sosyal dengeleri yeniden sağlama konularına ağırlık verildiği görülmektedir. Hükümet programlarında din-devlet ilişkileri konusu da milli birlik, asayiş ve düzeni yeniden sağlama noktasından ele alınmaktadır. Dinin toplum hayatında birleştirici bir unsur olarak zikredilmesi sadece 1980 askeri darbesi sonrası hükümet programlarına has bir durum değildir. Benzer ifadeler II. Yılmaz ve II. Erdoğan hükümet programlarında yer verilmiştir.

Hükümet programlarında, "insan" kavramı ilk defa I. Özal hükümeti programında yer almıştır. Ardından diğer hükümet programlarında da benzer hükümlere yer vermiştir. Buna göre, toplumun maddi ve manevi olarak yücelmesinde temel unsurun insan olduğu vurgulanmaktadır. Herkesin, kişiliğine bağlı, dokunulmaz,

---

³⁸³ TBMMTD, D. 24, C. 1, s. 81-82.

³⁸⁴ TBMMTD, D. 24, C. 1, s. 82-83.

³⁸⁵ TBMMTD, D. 24, C. 1, s. 80-83.

devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğu, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde ifadesini bulan bu hak ve hürriyetlerin sağlanması ve teminat altına alınması için hukukun üstünlüğü esasına dayanan bir devlet düzeninin şart olduğu belirtilmektedir.

Hükümet programlarının ortak özelliği, din ve vicdan özgürlüğüne yer vermiş olmalarıdır. Programlarda herkesin Anayasa'nın teminatı altında vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetine sahip olduğu ifade edilmektedir.

Hükümet programlarında din-devlet ilişkileri konusunda somut politikaların milli eğitim ile ilgili kısımlarda yer aldığı görülmektedir. Söz konusu dönemde milli eğitim konusundaki temel amacın, Cumhuriyet'in temel değerlerini benimsemiş, milli ve manevi değerleri yüksek, birlik ve beraberlik ruhu sağlam bir gençlik yetiştirmek olduğu görülmektedir. Bu amaçla bir çok hükümet programında din eğitiminden, söz konusu amaçlarla istifade edilmesi gerektiği belirtilmektedir.³⁸⁶

8. BÖLÜMÜN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Hükümet programları, kurulan hükümetin, hükümet etme mantığını ve gerçekleştirmeyi amaçladığı politikaları, sistemli bir metin haline getirerek, Meclis'in onayına sunduğu birer program metnidir. Bu metinlerin başlıca özelliği, hem dönemin hadiselerine, hem de iktidarın bu hadiselerle yaklaşımına dair önemli bir belge olmalarıdır. Bu açıdan incelemiş olduğumuz Türkiye Cumhuriyeti hükümet programlarının konumuz açısından önemi tartışmasızdır.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, 01.11.1937 tarihinde göreve başlayan I.Celal Bayar hükümetine kadar kurulan hükümetlerin, ayrıntılı bir hükümet programı

---

³⁸⁶ Konu ile ilgili olarak bkz. MMTD, C. 1, s. 90; TBMMTD, D. 17, C. 1, s. 67; TBMMTD, D. 18, C. 33, s. 356; TBMMTD, D. 18, C. 61, s. 575; TBMMTD, D. 20, C. 2, s. 17; TBMMTD, D. 20, C. 7, s. 534; TBMMTD, D. 22, C. 1, Ek 2, s. 46.

mevcut değildir. Bu tarihe kadar hükümetler ya program okumamış, ya da okunan programlar bir-iki sayfayı geçmeyen metinler olmuşlardır. Bu tarihten sonra ise hükümetlerin, TBMM’de okunan ve milletvekillerinin güvenoyuna sunulan programlara sahip oldukları görülmektedir.

Hükümet programları incelendiğinde, hükümet programlarının ilham kaynağının, genelde iktidar partisinin, ya da partilerinin parti programları olduğunu belirtmek gerekir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında, bu durum bizzat hükümet programlarında ifade edilmiş bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim CHP’nin iktidar olduğu I. Bayar hükümet programında, konu ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: *“Bizim gibi parti hükümetlerinin kendilerine mahsus bir programı yoktur. Takib edecekleri program, şahıslarınızda ve meclisin yüksek manevi şahsiyetinde kuvvetle, şerefle, temsil edilmekte olan ve büyük Türk milletinin arzu ve iradelerini toplayan Cumhuriyet Halk Partisinin realist ve dinamik programıdır.”*³⁸⁷ Bu durum, tek parti hükümeti programlarında altı çizilerek ifade edilmekle birlikte, sadece tek parti dönemi için geçerli bir özellik değildir. Aynı şekilde IV. Menderes hükümet programında da, hükümetin başlıca ilham kaynaklarının, Meclis’in büyük çoğunluğunu *“sinesinde toplayan siyâsi partinin programındaki prensipleri”*³⁸⁸ olduğu ifade edilmektedir.

Hükümet programlarında, genel anlamda tüm politikalar ile konumuzla bağlantılı olan temel hak ve özgürlük anlayışlarının dönemin ihtiyaçları çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Başka bir deyişle, programlar, ülkenin siyasi şartlarından doğal olarak etkilenmiştir. Buna göre, güncel tartışmalar, isyanlar, geçirilen darbe dönemleri veya terör olayları, hükümet politikalarına yansımıştır. Zamanın şartlarına göre, partiler arası rekabet veya koalisyon hükümetlerinin bir ortak yol bulma çabası da, hükümet programlarını etkileyen faktörler arasındadır.

Hükümet programlarında, gerek laiklik ilkesi ve gerekse din-devlet ilişkileri ile ilgili görüşlere *“Temel İlkeler/Görüşler”* veya *“Temel Hak ve Hürriyetler”* gibi başlıklar altında yer verilmektedir. Bu başlıklar altında genel ifadelerle, hükümetlerin konu ile

---

³⁸⁷ TBMMZC, D. 5, C. 20, s. 19; Benzer bir ifade için bkz. TBMMZC, D. 5, C. 29, s. 216.

³⁸⁸ TBMMTD, D. 10, C. 8, s. 251.

ilgili açıklamaları bulunmaktadır. Hükümet programlarında, “Milli Eğitim” ve “Din Hizmetleri” vb başlıkları altında ise hükümetlerin, siyaseten kendilerini bağlayıcı hedefleri ile atacakları somut adımlara yer verildiği görülmektedir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki hükümet programlarında, din-devlet ilişkileri ya da laiklik ilkesi ile ilgili olarak, herhangi bir ibare yer almamaktadır. Birinci İcra Vekilleri Heyetinin programında “*hilafet ve saltanatın istiklal ve masuniyeti*”ne atıfta bulunmaktadır.³⁸⁹ Kurulan yeni Cumhuriyet’in ihtiyaçları çerçevesinde laik yapılar yerleştirilmiştir. Beşinci İcra Vekilleri Heyeti programında ise din hizmetleri ile ilgili maddelerin yanı sıra Adliye kurumunu ıslah etme, bu çerçevede kanunların yeniden zamanın ihtiyaçları çerçevesinde düzenlenmesi gerekliliği yer almaktadır.³⁹⁰ Zaman içerisinde ise, laiklik ilkesi daha çok “milli egemenlik” kavramı etrafında şekillendiği görülmektedir. Daha kapsamlı bir ifade ile laiklik ilkesi, bilim ve siyasetin dine mesafe koyması şeklinde değerlendirilmektedir. Programlarda, egemenliğin ulusun olması, yürürlükteki kanunların günün şartlarına göre yeniden düzenlenmesi ile ilgili ifadeler yer almaktadır. “*Her şeyden mühim olan mesele*”nin “*Büyük Millet Meclisinin idaresine ve iradesine kendi haricinde her hangi bir tesirin müessir olamayacağına kat’iyetle inanılması*”³⁹¹ olduğu belirtilmektedir. “*İnkılapların vücuda getirdiği yeni Türk cemiyetinin içerden ve dışarıdan sulh ve emniyet içinde çalışıp ilerlemesini ve açılması*”nın³⁹² temel amaç olduğunun altı çizilmektedir.

Çok partili siyasi hayata geçilmesinden itibaren, laiklik ilkesinin, hükümet programlarında, din-vicdan hürriyeti başlığı altında yer aldığı görülmektedir.

Laiklik kavramı, ilk olarak, 16 Ocak 1949 – 22 Mayıs 1950 tarihleri arasında görevde bulunmuş olan Günaltay hükümeti programında kullanılmaktadır. Bu programda, din ve vicdan hürriyetini mukaddes tanıdıkları, fakat laiklik prensibinden de ödün verilmeyeceği, bu konuyu istismar etme niyetinde olanlara fırsat verilmeyeceği

---

³⁸⁹ TBMMZC, D. 1, C. 1, s. 241.

³⁹⁰ TBMMZC, D. 2, C. 1, s. 424.

³⁹¹ TBMMZC, D. 3, C. 21, s. 35.

³⁹² TBMMZC, D. 5, C. 20, s. 27.

belirlenmektedir.³⁹³ Daha sonraki hükümet programlarında da laiklik ilkesinin aynı hassasiyetle vurgulandığı görülmektedir.

Hükümet programlarında laiklik ilkesi ile ilgili somut projelerin yer aldığı kısımların, milli eğitim ile ilgili paragraflarda olduğunu belirtmek gerekir. Buradaki temel amacın, Atatürk ilkeleri ve Batı uygarlığına dayalı bir sosyal düzeni ve kültürel değerleri oluşturup geliştirecek bir nesil yetiştirmektir.

Din hizmetleri ile ilgili düzenlemelerin en fazla yer aldığı programlar, Başbakan Süleyman Demirel tarafından kurulan hükümetlerin programları iken,³⁹⁴ İslam dinini dış politikada bir uzlaşma aracı olarak kullanma fikri I. Çiller Hükümeti programında yer almaktadır.³⁹⁵

Hükümet programlarında gerek düşünsel boyutta, gerekse din hizmetleri ve eğitim gibi somut konularda din-devlet ilişkileri ile ilgili politikalar Sünni inanışa yönelik olduğu görülmektedir. Hükümet programlarında Alevi vatandaşlara yönelik tek atıf, V. Ecevit hükümet programında yapılmaktadır. Söz konusu programda Sünni-Alevi kardeşliğine verilen önemden bahsedilmekte, ancak diğer dinlere mensup Türk vatandaşları ile ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır.³⁹⁶

12.03.1971 – 22.09.1980 dönemleri arasında, bütün hükümet programlarında, dikkate değer bir biçimde din ve vicdan özgürlüğü ve din hizmetleri ile ilgili hükümlere yer verildiği görülmektedir. Bu durum, dinin, anarşiye set çekecek ve toplumda birleştirici rol oynayacak bir faktör olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan partiler arası rekabetin etkisini de belirtmek gerekir.

22.09.1980 tarihinden itibaren ise siyasi alanda laiklik ilkesi ile ilgili tartışmalar zaman zaman alevlenmiş olsa da hükümet programlarındaki ifadelerin daha ölçülü olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, hükümetler, ister “sağ” ister “sol” bir partinin

³⁹³ TBMMTD, D. 8, C. 15, s. 162-164.

³⁹⁴ MMTD, D. 2, C. 1, s. 74-97; MMTD, D. 3, C. 1, s. 42-70; MMTD, D. 3, C. 3, s. 376-387; MMTD, D. 4, C. 11, s. 309-323.

³⁹⁵ TBMMTD, D. 19, C. 37, s. 367-394.

³⁹⁶ TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 172-186.

çatısı altında kurulmuş olsunlar, programlarında laiklik konusunu daha ölçülü ifadelerle işlemişlerdir. Daha açık bir ifadeyle programlarda laiklik ilkesi ile ilgili hassasiyetler belirtilmekte, ancak din ve vicdan özgürlüğüne olan saygı da vurgulanmaktadır.

SONUÇ

Dinler, insanlık tarihi kadar eski, toplumsal bir gerçekliktir. Toplumsal bir kurum olarak din ile siyasetin ilişkisinin nasıl olması gerektiği, uzun yıllar boyunca tartışılmıştır.

Batıda uzun süren kanlı din savaşlarından sonra geliştirilen laik yönetim anlayışı, birlikte ve barış içinde yaşama adına bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Kısaca din-devlet ayrılığı olarak ifade edilen laiklik ilkesi, çoğulculuğun ilerlemesi ve hoşgörüyü kabul eden bir sistem olarak algılanmaktadır. Laiklik, dinin varlığını inkar etmemekte, fakat onun bağnazlığını önlemek için çaba göstermektedir. Laiklik ilkesi, bütün inançları, siyasal iktidarın ve birbirlerinin baskılarından koruması sebebiyle dinin de güvencesi olarak değerlendirilmektedir.

Laiklik, sadece felsefi, ideolojik bir kavramdan ibaret değildir; hayata geçirilen ve uygulanan bir ilkedir. Böyle olunca, uygulandığı ülkenin tarihi, dini, siyasi, sosyal ve kültürel şartları laiklik anlayışını etkilemektedir. Bu konuda tarihi tecrübesi olan ülkeler incelendiğinde, söz konusu ilkenin tek tip bir uygulama modelinin olmadığı görülmektedir.

Laiklik uygulamaları incelendiğinde iki farklı gelenek karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak Anglo-Sakson modeli, anlayış olarak, dinsel ve mezhepsel çoğulculuğa dayanmaktadır. Buradaki ana eğilim, dinsel bir oluşumun -siyasal yönetime müdahale etmediği müddetçe- gelişmesine izin vermektir. Bu geleneğin temsilcilerinden olan Amerika Birleşik Devletleri'nde din-devlet ayrılığı siyasal ve kültürel alanda din karşıtı bir tutuma yol açmamaktadır. Bu ülkede laiklik politikası, dinin, devlet karşısındaki özerkliği ve din özgürlüklerinin saygıya değer olduğu anlayışı ile şekillenmiştir. İkinci olarak Fransız modeli laiklik için "laisizm" kavramı kullanılmaktadır. Fransa'nın tarihi olarak tekelci bir dini yapıya sahip olması ve bunun sonucunda yaşanan çatışmalar, dinden bağımsız ulusal bir kimlik arayışına sebep olmuştur. Sonuç olarak yaşanan bu tecrübeler siyasal ve kültürel alanda din-karşıtı katı laikçi bir tutuma yol açmıştır. Ancak Fransız laikliği, Hristiyanlık temeline dayalı ve din karşıtı boyutu olan bir laiklik olmasına

rağmen, ülkede Katolikliğin tarihi ve kültürel bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Pazar günlerinin tatil olması, Noel ve Paskalyanın kutlanması gibi...

Ülkemizde din ve devlet ilişkileri konusunda ilk olarak Osmanlı döneminde batıdaki gibi bir din-devlet çatışmasının görülmediğini belirtmek gerekir. Söz konusu dönemde tarihi olarak, siyasal iktidar karşısında örgütlenmiş ve bağımsız bir din adamları topluluğu oluşmadığı ve dini kurumlar devletin himayesinde olduğu için herhangi bir güç çatışması söz konusu değildir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Batı tarzı bir yönetim sistemi oturtulmak istenmiştir. Yeni kurulan bu devletin yapılandırılmasında çok dikkatli bir yol izlenmiştir. Yenilikler adım adım yerleştirilmiş, zamanla laiklik ilkesi devletin resmi ideolojisi olmuştur. Ülkede çok partili siyasal yaşamla birlikte demokratik gelişim hızlanmış, bu da laiklik ilkesinin genel kabulüne dair tartışmaları gündeme getirmiştir.

Cumhuriyet dönemi itibariyle evrensel anlamıyla laiklik ilkesi değil, ülkedeki laiklik adına yapılan uygulamalar tartışılmıştır. Zira Şubat 1999 yılında TESEV Vakfı'nın desteğiyle yapılan geniş katılımlı bir anket, Türk halkının başka din ve mezheplere karşı oldukça hoşgörülü olduğunu ortaya koymaktadır. Üstelik toplumda, inanç farklılıklarının korunmasının toplumsal huzur için önemli olduğu düşüncesi üzerinde hemen hemen tam bir görüş birliği mevcuttur.¹

Türkiye'deki laiklik ilkesi uygulamaları ve bu uygulamalara karşı gösterilen tepkilerin değerlendirilmesinde siyasal partilerin ve kurulan hükümetlerin programları önemli birer kaynaktır. Zira siyasal partiler, toplumun beklentilerini yansıtır. Hükümet programları ise yöneticilerin ilgili konulardaki görüşlerini ifade ederler. Bu noktada siyasal iktidarın görüşü hakkında fikir verirler.

Siyasal parti programları incelendiğinde, çok partili siyasal yaşama kadar laiklik ilkesine ve bu ilke uygulamalarına ait ibarelerin birer cümleyi geçmediği görülmektedir. Bu yıllarda daha çok, ülke yönetiminin milli egemenlik anlayışına göre şekillendirilmesi

---

¹ Çarkoğlu; Toprak, **Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**, s. 120.

gerektiği belirtilmektedir. Aynı zamanda devlet yönetimindeki hukuki ve idari düzenlemelerin medeni ölçüler çerçevesinde ve günün ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi konularına ağırlık verilmektedir. Ayrıca bu dönemdeki programlarda din anlayışının vicdani olduğunun altı çizilmekte ve din-devlet ayrılığı, gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşmak için başlıca unsur olarak değerlendirilmektedir. Buna ek olarak, milli bir dil ve milli bir kültür için yabancı dini tesirlerden korunulması gerektiği dönemin iktidar partisinin programında yer almaktadır.² Çok partili hayata geçişten itibaren, Türkiye'nin dini ve sosyal yapısına uygun laiklik anlayışları tartışılmaya başlanmıştır.

Çok partili yaşama geçişten sonraki, parti programları incelendiğinde, laiklik ilkesi ve din-devlet ilişkileri ile ilgi görüşlerin birbirine benzer olduğü görülmektedir. Tabi bu konuda, incelediğimiz programların, TBMM'de temsil edilmiş, Türk halkının büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüş partilerin programları olmasının etkisi büyüktür.

İncelediğimiz tüm parti programlarında, söz konusu ilke ile ilgili görüşlerin, din ve vicdan hürriyeti çerçevesine değerlendirildiği dikkat çekmektedir. Tüm siyasal parti programlarının ortak noktası, laiklik ilkesinin, devletin her türlü dini etkiden uzak tutulması, dinin baskı unsuru olmaması ve dinsel inançların baskı altına alınmaması şeklinde açıklanmış olmasıdır. Parti programları incelenirken konu ile ilgili olarak göze çarpan bir başka husus laiklik ilkesinin din düşmanlığı olmadığını bir çok parti programında özellikle belirtilmiş olmasıdır. Bu durum partilerin programlarında görüşlerini açıklamalarının yanı sıra toplumdaki genel kanaati düzeltme çabası olarak da yorumlanabilir.

Laikliğin basit bir ifade ile din-devlet ayrılığı olarak tarif edildiği programlarda, özellikle yetmişli yılların ikinci yarısından itibaren, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrıntılı bir şekilde yer verildiği görülmektedir. İki parti programı hariç tutulacak olursa (CGP ve TBP),³ laik bir ülkede, söz konusu kurumun varlığı tartışma konusu değildir. Siyasal parti programlarının bir diğer ortak noktası ise programlarının genelde Sünni anlayışa

---

² **C.H.P. Programı**, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943, s. 5.

³ **Cumhuriyetçi Güven Partisi Programı**, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1971, s. 37-38; **Türkiye Birlik Partisi Tüzük ve Programı**, Gutenberg Matbaası, Ankara, 1972, s. 57.

yönelik olmasıdır. Diğer mezhep ve dinlere çok az parti programında (MP, AP, TİP ve DSP)⁴ yer verildiği görülmektedir. Söz konusu parti programlarında, ülkede bulunan farklı din ve mezheplere bağlı vatandaşların mensup olduğu din ve mezhebin ibadet şekillerini icrada serbest olduğu vurgulanmaktadır. Burada vatandaşların dini amaçlarla teşkilat oluşturmaları ve dini işlerinin, uluslararası anlaşmalara ve Anayasanın vicdan ve din hürriyeti ilkelerine uygun olarak bu teşkilatça yürütülmesi gerektiği genel kanaat olarak belirmektedir.

Hükümet programları, kurulan hükümetin, genel mantığının ve gerçekleştirmeyi amaçladığı politikaların açıklandığı resmi birer metindir. Bu metinlerde dönemin sorunları ve hükümetin bu sorunlara yaklaşımı açıklanmaktadır.

Hükümet programları incelendiğinde, Cumhuriyet'in kuruluşundan I. Bayar hükümetine kadar ayrıntılı bir hükümet programına rastlanılmamaktadır. Bu tarihe kadar hükümetler ya hükümet programı okumamışlar, ya da okunan hükümet programları, özet mahiyetinde metinler olmuştur. Bu tarihten sonra ise hükümetler, TBMM'de okunan ve milletvekillerinin güvenoyuna sunulan programlar hazırlamışlardır.

Hükümet programları incelendiğinde, söz konusu programların, ülkenin siyasi şartlarından doğal olarak etkilendiği görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki hükümet programlarında, din-devlet ilişkileri ya da laiklik ilkesi ile ilgili olarak, herhangi bir ibare yer almamaktadır. Birinci İcra Vekilleri Heyetinin programında "*hilafet ve saltanatın istiklal ve masuniyeti*"ne atıfta bulunmaktadır.⁵ Zaman içerisinde, laiklik ilkesinin daha çok "milli egemenlik" kavramı etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu dönemde kurulan yeni Cumhuriyet'in ihtiyaçları çerçevesinde laik yapıların yerleştirildiği görülmektedir. Söz konusu dönemde laiklik ilkesi, ülkeyi modern bir yapıya kavuşturma adına, bilim ve siyasetin dine mesafe koyması şeklinde değerlendirilmiştir.

---

⁴ **Millet Partisi Program ve Tüzük**, Ankara, 1948, s. 4-5; **Adalet Partisi Program**, Orijinal Matbaa, Ankara, 1961, s. 5; **Türkiye İşçi Partisi Programı**, Ers Matbaacılık, İstanbul, 1964, s. 80-82; **Demokratik Sol Parti Programı**, 2003, s. 20-21.

⁵ TBMMZC, D. 1, C. 1, s. 241.

Çok partili siyasi hayata geçilmesinden itibaren ise, laiklik ilkesi, hükümet programlarında, “din-vicdan hürriyeti” başlığı altında yer almıştır. Söz konusu başlık altında, kurulan hükümetin laiklik ilkesi ve din ve vicdan özgürlüğü konusundaki bakış açısı belirtilmektedir. Hükümet programlarında laiklik ilkesi ile ilgili somut projeler ise milli eğitim ile ilgili paragraflarda yer almaktadır. Buradaki temel amacın, Atatürk ilkeleri ve Batı uygarlığına dayalı bir sosyal düzeni ve kültürel değerleri oluşturup geliştirecek bir nesil yetiştirmek olduğunu belirtmek gerekir.

Hükümet programlarında din hizmetleri ve eğitim gibi somut konularda din-devlet ilişkileri ile ilgili politikaların parti programlarında olduğu gibi Sünni mezhebine yönelik olduğu görülmektedir. Hükümet programlarında Alevi vatandaşlara yönelik tek atıf, V. Ecevit hükümet programında yapılmaktadır. Söz konusu programda Sünni-Alevi kardeşliğine verilen önemden bahsedilmekte, ancak diğer dinlere mensup Türk vatandaşları ile ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır.⁶

Hükümet programları incelendiğinde art arda iktidar olan hükümetlerin ilk hazırladıkları hükümet programlarında genel olarak bütün hak ve özgürlüklere, özel olarak ise din ve vicdan özgürlüğüne daha fazla yer vermiş oldukları görülmektedir. Söz konusu hükümetlerin sonraki iktidar dönemlerinde hazırladıkları hükümet programlarında, laiklik ilkesine hemen hemen aynı şekilde yer vermiş oldukları halde özgürlük alanlarına daha az yer verdiği ya da hiç yer vermediği görülmektedir. Bu konu hükümetlerin bir önceki iktidar oldukları dönemde belirttikleri meseleleri tekrar etmekten kaçınmak istedikleri şeklinde yorumlanabilir. Ancak söz konusu durumun, art arda iktidar olan hükümetlerin zaman içerisinde daha otoriter bir çizgiye yaklaştıkları şeklinde de değerlendirilmesi de mümkündür.

---

⁶ TBMMTD, D. 21, C. 1, s. 172-186.

KAYNAKLAR

1- METİNLER

- Millet Meclisi Tutanak Dergisi (Çeşitli Ciltler)
Millî Birlik Komitesi Tutanak Dergisi (Çeşitli Ciltler)
Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi (Çeşitli Ciltler)
Resmi Gazete (Çeşitli Sayılar)
TBMM Tutanak Dergisi (Çeşitli Ciltler)
TBMM Zabıt Ceridesi (Çeşitli Ciltler)

2- KİTAP VE MAKALELER

- ABEL, Oliver, Mohammed ARKOUN, Şerif, MARDİN, **Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik**, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.
- ACUN, Fatma, "Avrupa Birliği'nin Türkiye ile İlgili Belgelerinde Laiklik", **LDD**, Güz, 2005, s. 51-67.
- AHMAD, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayın, İstanbul, 1996.
- AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.
- AKBAY, Muvaffak, "Amerika Birleşik Devletleri Anayasa Metinleri", **AÜHFD**, C: 7, S: 1, 1950, s. 446-493.
- AKBULUT, Ahmet, "Din, Laiklik ve Demokrasi Üçgeni", **AÜİFD**, Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan, Özel Sayı, 1999, s. 265-278.
- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, "Laiklik ve Laik Devlet", **Laiklik ve Demokrasi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 73-128.

- ARABACI Fazlı, “AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, **Avrupa Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 7-33.
- ARMAĞAN, Mustafa, “Sekülerizasyon”, **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, Risale Yayınları, İstanbul, C, 3, s. 367.
- ARSEL, İlhan, “Din Devlet Ayrılığı”, **AÜHFD**, C: 16, S: 1, 1959, s. 166-177.
- AVCI, Cemal, “Atatürk, Din ve Laiklik”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 57-72.
- AVCI, Cemal, “Laiklik-Din İlişkileri”, **ATAMD**, S: 53, C: XVIII, 2002, s. 491-498.
- AYDIN, Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Eğitimi ve Türkiye İle Karşılaştırması”, **DAD**, Aralık-2004, S:68, s. 14-21.
- BAŞGİL, Ali Fuat, **Din ve Laiklik**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007.
- BAŞGİL, Ali Fuat, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1960.
- BAUBÉROT, Jean, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler Ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003.
- BAUBÉROT, Jean, **Religions et laïcité dans l’Europe des douze**, Paris, Syros, 1994.
- BELORGEY, Jean-Michel, “Laiklik ve Demokrasi”, **Laiklik ve Demokrasi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 35-58.
- BİJSTERVELD, Sophie, “Hollanda”, **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Köse Ali, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2008, s. 135-150.
- BİLGE, Necip, “Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Lâiklik”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 73-97.
- BOCKEL, Alain, “Laiklik ve Anayasa”, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s, 49-58.

- BOLAY, Süleyman Hayri ve Mümtaz'er TÜRKÖNE, **Din Eğitimi Raporu**, TDV, Ankara, 1995.
- CATTO, Rebecca, Grace, DAVİE, "İngiltere Din Devlet İlişkisi", **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Köse Ali, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2006, s. 451-467.
- ÇAĞLAR Bakır, "Türkiye'de Laikliğin Büyük Problemi", **Cogito**, n.1, 1994, s. 109-115.
- ÇAHA, Ömer, **Modern Dünyada Din ve Devlet**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÇARKOĞLU, Ali ve Binnaz TOPRAK, **Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2006.
- ÇARKOĞLU, Ali ve Binnaz TOPRAK, **Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2000.
- ÇAVDAR, Tefik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi(1839-1950)**, İmge Yayınevi, Ankara, 2004.
- ÇAVDAR, Tefik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi(1950-1995)**, İmge Yayınevi, Ankara, 2000.
- ÇAYLAK, Adem, ve Adem Çelik, "Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleş(tir)mesinde Tarih, Din ve Etnisite Algısı", **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 93-133.
- ÇELİK, Fikret, "Bir Aydınlanma Düşüncesi Olarak Laiklik", **LDD**, S: 37, 2005, s. 95-107.
- ÇEMREK, Murat, "1980-200'de Türkiye Ekonomi Politikleri: Çalkantılı Bir Ekonomide İslamcı Siyasetin Yükselişi ve Düşüşü", **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 631- 657.

ÇİFTÇİ, Salih, **Türkiye’de Siyasi Partilerin Programlarında Kentleşme Politikaları (1923-2002)**, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

ÇUBUKÇU, İ. Agah, “Atatürk, Din ve Laiklik”, **ATAMD**, S, 2, C,I, 1985, s. 573-576.

D’HELLENCOURT, Bernard, “Birleşik Krallıkta “Hıristiyan Sekülerleşmesinin” Değişkenleri”, **Avrupa Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 167-180.

DAĞLI, Nuran; Belma AKTÜRK, **Hükümetler ve Programları(Cilt, I, II, III)**, TBMM Basımevi, Ankara, 1988.

DAVİE, Grace, “Din ve Toplum: Avrupa Deneyimi Bir İstisnamı?”, **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Köse Ali, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2006, s. 337-346.

DEGUERGUE, Maryse, “Çağdaş Fransız Demokrasisinde Laikliğin Anlamı”, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 197-209.

DUMAN, Fatih, “Din ve Siyaset”, **Siyaset**, (Ed:Mümtaz’er Türköne), Lotus Yayınevi, Ankara, 2003, s. 523-557.

DURSUN, Davut, **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1989.

ECER, Ahmet Vehbi, “Atatürk’ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 115-136.

ECER, Ahmet Vehbi, “Atatürkçü Düşüncedeki Laiklikte Din Hizmetlerinin Yeri”, **ATAMD**, S: 67-68-69, C: XXIII, 2007, s. 251-262.

ERDOĞAN, Mustafa, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999.

ERDOĞAN, Mustafa, **Demokrasi, Laiklik**, Resmi İdeoloji, Liberte Yayınları, Ankara, 2000.

- EREN, Selim, "AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi Hukuki Yapı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri", Sempozyum Değerlendirmesi, **CUİFD**, XI/I-2007, s. 417-423.
- ERGİL, Doğu, "Laiklik Üzerine Düşünceler: Türkiye Örneği", **AÜSBFD**, C: 44, S: 3, 1989, s. 1-44.
- ERGİL, Doğu, **Laiklik** (Atatürkçü Toplum ve Siyaset Felsefesi Açısından), Turhan Kitabevi, Ankara, 1990.
- ERTAN, Temuçin, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik" **AÜTİTEAYD**, S: 39, Mayıs 2007, s. 409-423.
- FERRARİ, Silvio, "AB Hukuk Sisteminde Din ve Dini Cemaatler", **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Köse Ali, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2006, s. 323-335.
- FEYZİOĞLU, Turhan, "Türk İnkılâbının Temel Taşı: Laiklik", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 137-198.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Atatürk ve Din", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 235-247.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Din ve Devlet İlişkileri", **ATAMD**, S:38, C:XIII, Temmuz, 1997, s. 581-611.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, "İslam ve Laiklik", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 213-234.
- GAILLARD, Jean-Michel, "L'Europe sera laïque ou ne sera pas", **L'Historie** (289), 2004.
- GÖĞER, Erdoğan, "Günümüz Türk Devletinin Lâiklik Anlayışı", **AÜHFD**, 2005, s. 1-52.
- GÖKTEPE, Cihat, "Demokrat Parti Dönemi İç ve Dış Siyasal Gelişmeler", **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 361-393.

GROG, Gérard, “Laiklik ve Demokrasi”, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 221-236.

GUNN, T. Jeremy, **Din Özgürlüğü ve Laisite**, (Çev: Hüseyin Bal, Ö.Faruk Altıntaş), Liberte Yayınları, Ankara, 2008.

HAFIZOĞULLARI, Zeki, “Lâiklik”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 271-296.

HAFIZOĞULLARI, Zeki, “Türkiye Cumhuriyetinin Devletinin Meşruiyeti Temeli Olarak Laiklik”, **AÜHFD**, C: 57, S: 2, 2008, s. 59-68.

HOCAOĞLU, Durmuş, “Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, **Türkiye Günlüğü**, S: 28, 1994, s. 93-112.

HOCAOĞLU, Durmuş, “Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi”, **Türkiye Günlüğü**, S: 29, 1994, s. 35-76.

HOCHSCHILD Jennifer L. ; Nathan SCOVRONICK, *The American Dream And The Public Schools*, 2003.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Anavatan_Partisi (22 Ekim 2011)

http://tr.wikipedia.org/wiki/Do%C4%9Fru_Yol_Partisi (22 Ekim 2011)

İNALCIK, Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örf-i Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, **AÜSBFD**, C: 13, S: 2, s. 102-126.

İNALCIK, Halil, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, **İslâmiyât**, C: 1, S: 4, 1998, s. 135-142.

İNSEL, Ahmet, **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2002.

KABOĞLU, İbrahim Ö., **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001.

KAHRAMAN, Mehmet, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, **MKÜSBED**, C: 5, S: 9, 2008, s. 57-77.

- KAPLAN, İbrahim, "Atatürk'ün Hukuk ve Laiklik Anlayışı", **AÜSBFD**, C: 52, S: 1, s. 359-365.
- KAYADİBİ, Fahri, "Atatürk'ün Dini yönü ve Din Eğitime Bakışı", **ATAMD**, S: 48, C: XVI, 2000, s. 675-698.
- KAYMAKCAN, Recep, **Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi**, İslami Değerler Eğitimi Merkezi, İstanbul, 2004.
- KAYNAR, Mete Kaan, **Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007
- KIŞLALI, Ahmet Taner, **Kemalizm Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- KİLİ, Suna, Şeref, GÖZÜBÜYÜK, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- KODAMANOĞLU, M. Nuri, "Laik Devlet Düzenimizin İlk Yasal Dayanağı", **AÜTİTEAYD**, C:2, S:8, 1991, s. 643-646.
- KURAN, Ercüment, "Osmanlı Devletinin Son Yüzylında Şeriat", **İslâmiyât**, C:1, S:4, 1998, s. 143-146.
- LEWIS, Bernard, "Türkiye: Batılılaşma", **AÜHFD**, C:37, S:1, 1980, s. 153-177.
- LEWIS, Bernard, "Türkiye'de Son Gelişmeler", **AÜHFD**, C:9, S:1, 1952, s. 27-42.
- MACRİDİS, Roy C., "Amerika Birleşik Devletlerinde Laiklik", (Çev. Münir Koştaş), **AÜİFD**, C: 30, S: 0, s. 245-264.
- MARTİN, Jean-Paul, "Hollanda da Dini Akımlar ve Hümanizm", **Avrupa Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 147-160.
- MERT, Nuray, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, C:2, s. 197-209.

- MESSNER, Francis, "Fransa", **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Köse Ali, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2008, s. 113-134.
- MİLLETVEKİLİ GENEL SEÇİMLERİ(1923-2007), **Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası**, Ankara, 2008.
- MONSMA, Stephen V., J.Christopher SOPER, **Çoğulculuğun Meydan Okuması**, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2005.
- MORANGE, Jean, "Vicdan Özgürlüğü ve Laiklik", **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 129-140.
- MUŞTA, Muammer, "Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim", **AÜİFD**, C: 40, S: 0, 1999, s. 461-473.
- OÉDRAOGO, Jean Martin, "Sekülerleşmiş Bir Toplumun Zor Laikleşmesi", **Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 49-57.
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÖZBUDUN, Ergun, "Atatürk ve Laiklik",**Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 333-344.
- ÖZBUDUN, Ergun, **Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini**, Başnur Matbaası, Ankara, 1968.
- ÖZBUDUN, Ergun, **Siyasal Partiler**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1977.
- ÖZBUDUN, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2011.
- ÖZİPEK, B.Berat, "Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi iç ve Dış Politika", **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 659-679.
- ROBBERS, Gerhard, "Almanya", **AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi**, (Haz. Köse Ali, Talip Küçükcan), İSAM, İstanbul, 2008, s. 43-80.

- SAVCI, Bahri, "Laik Görüş Açısından "Anayasada İnanç Hürriyeti"nin Mütaalası", **AÜSBFD**, C: 17, S: 2, 1962, s. 179-195.
- SAVCI, Bahri, "Laiklik Prensibinin "Türkiye Şartları" İçinde Mütaalası", **AÜSBFD**, C: 19, S: 2, 1964, s. 139-153.
- SELÇUK, Sami, **Demokrasiye Doğru**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- SEYDİ, Süleyman, "1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika", **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 257-301.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban, **Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı**, TDV Yayınları, Ankara, 1991.
- ŞAHİN, Adil, **Türkiye'de İnsan Hakları**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- TANÖR, Bülent, "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 23-34.
- TANÖR, Bülent, "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 23-34.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, "Lâyiklik İlkesi ve Türkiye'deki Durum", **AÜİFD**, C: 11, 1963, s. 35-53.
- TAYHANI, İhsan, "Türkiye Cumhuriyetinin Temeli: Laiklik", **AÜTİTEAYD**, C: 11, S: 43, 2009, s. 517-529.
- TEMUÇİN, Ertan, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik", **AÜTİTEAYD**, S: 39, Mayıs 2007, s. 409-423.
- TEXIER, Paskal, "Fransız Laiklik Modelinin Kaynakları", **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 15-22.

- TORUN, Esmâ, "II.Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri", **AÜTEAYD**, C: 8, S: 29, 2002, s. 143-158.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler(1876-1938)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.
- TÜRK DİL KURUMU, **Türkçe Lügat**, 1998, C: 2, Ankara, s. 1449.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, "Türk Toplumunda Yeni Dinî Hareketler ve Cemaatlaşma", **AÜİFD**, Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan, Özel Sayı, 1999, s. 65-90.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, **Modernleşme Laiklik ve Demokrasi**, Ark Yayınları, Ankara, 1994.
- U.S., Department of State, International Religious Freedom Report for 2004.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Batı Üniversitelerinin Gelişmesi, Laiklik ve Fikir Hürlüğü İçin Savaşı", **AÜEBFD**, C: 3, S: 1, 1970, s. 1-34.
- ÜNSAL, Ahmet, "Din ve Özgürlük ABD 'de Dini Özgürlüğün Anayasal Tarihçesi", **AÜİFD**, C: 45, S: 1, 2004 s. 321-326.
- VANER, Semih, "Laiklik, Laikçilik ve Demokrasi", **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s. 165-196.
- VERGİN, Nur, 1994, "Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi", **Türkiye Günlüğü**, n, 29 (Temmuz-Ağustos), s. 5-23.
- WRR, Netherlands Scientific Council for Government Policy. The European Union, Turkey and Islam, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2004.
- YAYLA, Atilla, **Siyaset Teorisine Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998.

YURDAYDIN, Hüseyin G, “Devlet ve Din, Halifelik ve Laiklik”, **AÜİFD**, C: 26, 1982 s. 173-181.

YÜCEKÖK, Ahmet, **100 Soruda Din ve Siyaset**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, ty.

YÜKLEYEN, Ahmet ve Ahmet T. KURU, **Avrupa’da İslam, Laiklik ve Demokrasi**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2006.

ZÜLFİKAR, Hamza, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Balıkesir Hutbesi”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, Ankara, 1999, s. 20-33.

3-PARTİ PROGRAMLARI

Adalet Partisi Program ve Tüzük, 1966.

Adalet Partisi Program, Orijinal Matbaa, Ankara, 1961.

Adalet Partisi Programı, Orijinal Matbaa, Ankara, 1969.

Adalet Partisi Tüzük ve Program, Doğu Ltd. Şti, 1964.

AK PARTİ Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002.

Anavatan Partisi Program, ty.

Anavatan Partisi Programı, ty.

Anavatan Partisi Programı, ty.

C.H.F. Programı, BUL-DEVLET Matbaası, 1931.

C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

C.H.P. Programı, Ulusal Basımevi, 1969.

C.H.P. Programı, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943.

C.K.M.P. Programı, Arı Matbaası, Ankara, ty.

C.K.M.P. Programı, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.

CHP Program, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1976.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Çağdaş Türkiye İçin Değişim, ty.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Yeni Hedefler Yeni Türkiye, 1994.

Cumhuriyetçi Güven Partisi Programı, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1971.

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Program, (...?) Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara, ty.

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Program, ...? Matbaacılık Gazatecilik Ltd. Şti, Ankara, ty,

Cumhuriyetçi Millet Partisi Ana Nizaname ve Program, Yeni Matbaa, Ankara, ty.

Demokrat Parti Programı, 1946.

Demokrat Parti Tüzük ve Program, Doğu Matbaası, Ankara, 1949.

Demokrat Parti Tüzük ve Programı, Güneş Matbaacılık, Ankara, 1952.

Demokratik Parti Program, 1975.

Demokratik Parti Tüzük ve Program, 1971.

Demokratik Sol Parti Programı, Ajans-Türk Basın ve Basım, Ankara, 2003.

Demokratik Sol Parti Programı, Sistem Ofset, Ankara, 1991.

Doğru Yol Partisi Tüzüğü ve Programı, Genç Büro, 1990.

Doğru Yol Partisi Tüzüğü ve Programı, Şafak Ofset- Matbaacılık, Ankara, 1988.

Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı, 1985.

Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1983.

Fazilet Partisi Kalkınma Programı, ty.

Güven Partisi Programı, 1967, Ankara, ty.

Halkçı Parti Proğramı, Halkçı Parti Yayınları, Ankara, ty.

Hürriyet Partisi Ana Nizannamesi ve Programı, Örnek Matbaası, Ankara, 1956.

M.H.P. Programı, Emel Matbaacılık, Ankara, ty.

M.H.P. Programı, Emel Matbaacılık, Ankara, ty.

Millet Partisi Program ve Tüzük, Ankara, 1948.

Millet Partisi Program ve Tüzük, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1951.

Millet Partisi Programı, Atlı Matbaası, Ankara, ty.

Milli Selâmet Partisi Program ve Tüzük, Elif Matbaacılık, Ankara, ty.

Milliyetçi Çalışma Partisi Programı, Ankara, 1988.

Milliyetçi Demokrasi Partisi Program, Kültür Ofset Matbaacılık, Ankara, 1983.

Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara, 1993.

Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara, 2000.

Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara, 2009.

Refah Partisi Tüzük ve Programı, Elif Matbaacılık, Ankara, 1985.

Sosyaldemokrat Halkçı Parti Program, 1985.

Türkiye Birlik Partisi Tüzük ve Proğramı, Gutenberg Matbaası, Ankara, 1972.

Türkiye İşçi Partisi Proğramı, Ersa Matbaacılık, İstanbul, 1964.

Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Proğramı, 1967.

ÖZGEÇMİŞ

Emine Vildan ÖZYILMAZ, 1977 Ankara doğumludur. Ortaöğretim ve lise eğitimini İstanbul'da tamamlamıştır. 1998 yılında Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesini kazanarak, 2004 yılında buradaki eğitimini tamamlamıştır. 2009 yılı Eylül ayında Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Eğitimine başlayarak 2012 yılında bu eğitimini tamamlamıştır. Evli ve iki çocuk annesidir.